

**ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
СЕКТОР ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ
ІСТОРИЧНОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ**

**До 20-ї річниці
незалежності України**

УДК 930(477)

**РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. Збірник наукових статей/
Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор Я. Верменич. — Вип. 5. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — 235 с.**

Збірник присвячений висвітленню теоретико-методологічних проблем локальної історії, концептуалізації історичної лімології як наукового напрямку, дослідженню міждисциплінарних підходів до осмислення проблем російсько-українського прикордоння, історичної урбаністики та мікроісторії.

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України (протокол № 3 від 25 березня 2011 р.).

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації. Серія КВ № 14290, видане 09.07.2008 р.

Видання внесено Вищою Атестаційною Комісією України до переліку фахових видань України з історичних наук.

Опубліковані статті відбивають точку зору авторів, яка не завжди збігається з думкою редакційної колегії. Відповідальність за точність цитувань несе Автор.

Адреса редакції: 01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4, к. 516, тел. 279-18-18.
Електронна версія: <http://www.history.org.ua>.
E-mail: yarover@ukr.net

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Збірник наукових статей

Випуск 5

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

ВАЛЕРІЙ СМОЛІЙ,
доктор історичних наук,
академік НАН України —
головний редактор

ЯРОСЛАВА ВЕРМЕНИЧ,
доктор історичних наук —
відповідальний редактор

Геннадій Боряк — доктор історичних наук, професор (Київ)

Ірина Колесник — доктор історичних наук, професор (Київ)

Станіслав Кульчицький — доктор історичних наук, професор (Київ)

Микола Литвин — доктор історичних наук, професор (Львів)

Сергій Маловічко — доктор історичних наук, професор (Москва)

Олександр Реєнт — доктор історичних наук, чл.-кор. НАН України (Київ)

Ростислав Сосса — доктор географічних наук (Київ)

Олександр Удод — доктор історичних наук, професор (Київ)

Валентина Шандра — доктор історичних наук, професор (Київ)

**Київ
2011**

ЗМІСТ

Розділ 1

Теоретико-методологічні проблеми регіональної історії

- 9** *Репина Лорина (Москва)*
Между локальным и глобальным: поиски интегративных подходов
- 29** *Верменич Ярослава (Київ)*
Історична лімологія: проблеми концептуалізації
- 49** *Маловичко Сергей, Румянцева Марина (Москва)*
Региональная и локальная история: компаративный анализ
- 61** *Нагорна Лариса (Київ)*
Історична свідомість у регіональному вимірі: українські реалії

Розділ 2

Феномен пограниччя в системі соціогуманітарного знання

- 77** *Чорновол Ігор (Львів)*
Фредерик Джексон Тернер і концепція фронтиру
- 101** *Гриценко Антон (Москва)*
Историко-культурные регионы российско-украинского приграничья: прошлое и настоящее
- 111** *Підгрушний Григорій, Качаєв Юрій (Київ)*
Українсько-російсько-білоруський транскордонний регіон: фактори формування, особливості територіальної організації, проблеми та перспективи розвитку
- 121** *Служинська Іванна (Київ)*
Донщина як ареал порубіжжя й історична земля

Розділ 3

Проблеми регіоналізму та локалізму у науковому дискурсі

- Мареш Тереза (Польща, Бидгощ) 135**
Локальная история в системе глобально ориентированного образования: польский опыт
- Кирчанів Максим (Воронеж) 149**
Від селюків до українців: уявляючи українців, долаючи маргінальність (регіональні дискурси формування української модерної нації)
- Бабюх Юрій (Київ) 161**
Висвітлення процесу створення Молдавської АСРР в періодиці 1924 року

Розділ 4

Регіонально-історичні дослідження

- Федорова Лариса (Київ) 177**
Становлення і розвиток киевознавства (кінець XVIII — початок XX ст.)
- Вербиленко Галина (Київ) 195**
Роль історико-філологічного відділу ВУАН у розвитку історичної географії в 20-х — 30-х рр. XX ст.
- Сагач Оксана (Чернігів) 209**
Діяльність Центральної адміністративно-територіальної комісії по підготовці до переходу на триступеневу систему врядування у 1924–1925 рр.
- Архипова Світлана (Київ) 223**
Територіальний розвиток київського Лівобережжя в XX ст.
- Відомості про авторів 233**

Регіональна історія України
Збірник наукових статей
Випуск 5

Розділ 1
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ
РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

Репина Лорина (Москва)

**Между локальным и глобальным:
поиски интегративных подходов**

Верменич Ярослава (Київ)

**Історична лімологія:
проблеми концептуалізації**

Маловичко Сергей, Румянцева Марина (Москва)

**Региональная и локальная история:
компаративный анализ**

Нагорна Лариса (Київ)

**Історична свідомість
у регіональному вимірі:
українські реалії**

Лорина Репина

**МЕЖДУ ЛОКАЛЬНЫМ
И ГЛОБАЛЬНЫМ: ПОИСКИ
ИНТЕГРАТИВНЫХ ПОДХОДОВ***

Характеризуя в целом ситуацию, сложившуюся в исторической науке на рубеже XX и XXI вв., как «историографическую революцию»¹, Б. Г. Могильницкий относит текущий момент к ее третьему этапу, условно обозначив предшествующие первый и второй этапы, соответственно, как объективистский (сциентистский), связанный «с широкими историко-социологическими построениями, увенчанными грандиозным опытом создания «глобальной истории», и субъективистский (постмодернистский), озаменованный «поворотом к субъективности» и «открытием» микроистории как ведущего жанра исторического исследования»².

При всей условности такого разграничения, а тем более — констатации прямой связи постмодернизма и микроистории, имеющей в своем обширном «ассортименте» и явно сциентистские версии³, зафиксируем главное отличие двух последних этапов. На первом происходит сдвиг исследовательского интереса от макро- к микроанализу, от «глобального» к «индивидуальному», от структур большой

* В статье использованы результаты проекта «Формирование дисциплинарного поля в социальных и гуманитарных науках в XIX–XXI вв.», выполненного в рамках программы фундаментальных исследований НИУ ВШЭ в 2011 г.

¹ Само понятие «историографическая революция», отражающее радикальные перемены в предмете и методах исторической науки, было введено в конце 1980-х гг. выдающимся отечественным историком и методологом М. А. Баргом. См., в частности: *Барг М. А.* Человек — общество — история // Новая и новейшая история. 1989. № 2. С. 45. См. также публикацию прений по докладам на известном международном коллоквиуме, проведенном в 1989 г. в Москве и посвященном юбилею «Анналов»: Споры о главном: Дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы «Анналов» / Под ред. Ю. Л. Бессмертного. М., 1993.

² *Могильницкий Б. Г.* История на переломе: некоторые тенденции развития современной исторической мысли // Междисциплинарный синтез в истории и социальные теории: теория, историография и практика конкретных исследований / Под ред. Б. Г. Могильницкого, И. Ю. Николаевой, Л. П. Репиной. М., 2004. С. 6.

³ Особенно ярко они проявляются в конкретных исследованиях и теоретических работах Джованни Леви. См., например, его размышления об исследовательских процедурах микроистории и проблеме контекстуализации в статье: *Леви Дж.* К вопросу о микроистории // Современные методы преподавания новейшей истории. М., 1996. С. 181–186.

длительности к социальной практике конкретных действующих лиц в конкретных жизненных ситуациях, и в целом доминирует тенденция «к первоочередному изучению относительно ограниченных по временному и пространственному протяжению ситуаций прошлого»⁴. Что касается текущего этапа, то его — вполне в духе диалектической логики — характеризуют интенсивные поиски интегральной, синтетической исследовательской модели, построенной на принципе взаимодополнительности микро- и макроисторического подходов⁵, как в теоретико-методологическом, так и в практическом плане.

Региональная история: преимущества и перспективы

Радикальное разрастание экономических связей и системы массовых коммуникаций в современном мире существенно расширило платформу взаимодействия между его разными частями, в том числе в форме конфликтов, не укладывающихся в привычную модель противостояния национальных государств. Одной из не первостепенных, но явственных примет этого глобализирующегося мира в его интеллектуальном преломлении стало отступление парадигмы национальной истории с доминирующих позиций, которые она занимала с XIX столетия, и начавшаяся перестройка в статусной иерархии исторических дисциплин⁶. Процессы регионализации, наблюдаемые, с одной стороны, в интеграции локальных сообществ в более широкие территориальные комплексы, с другой — в сохранении культурных различий как в рамках этих территориальных образований, так и между ними (так «размывается» сложившаяся в новое время и до сих пор формирующая нашу «ретроспективную оптику» исторически несостоятельная концепция жестких государственных границ), привели к актуализации и эскалации трансдисциплинарных региональных исследований. На рубеже XX–XXI вв. региональная история решительно размежевывается с историей национальной (как и межнациональной), в одних своих версиях смыкаясь с локальной историей, в других — дистанцируясь от нее, причем границы между ними остаются неясными и зачастую просто не рефлексировуются.

Противоречивые дефиниции региональной истории отражают имеющиеся различия в трактовках понятия региона. Эти различия

⁴ Бессмертный Ю. Л. Как писать историю. Французская историография в 1994 – 1997 гг.: методологические веяния. М., 1998. С. 2.

⁵ Подробно об этом см.: Репина Л. П. Комбинационные возможности микро- и макроанализа: историографическая практика // Диалог со временем. 2001. Вып. 7. С. 61–88.

⁶ См., в частности: *Wallerstein E. Unthinking Social Science. The Limits of Nineteenth-Century Paradigms. Cambridge, 1995.*

проявляются в отношении их пространственных масштабов — согласно различным схемам организации географического пространства или дифференциации исследуемых регионов на внутригосударственные и надгосударственные, а также в критериях их выделения на основе общего набора содержательных характеристик. Регионы и сегодня нередко определяются историками по территориально-административным границам и номинируются по названиям соответствующих округов или исторических областей, причем обычно ретроспективно используются нынешние границы, без учета их подвижности и изменчивой конфигурации. Более осмысленная и продвинутая исследовательская модель опирается на комплекс природных, экономических, культурных и других признаков, который может объединять несколько округов или существовать внутри одного из них, но все же представлять собой некую культурно-хозяйственную целостность на основе общих представлений, образа жизни, исторических традиций, независимо от современных административных границ.

Поскольку ни сугубо географические, ни административные таксономические единицы территориального членения не могут сегодня служить опорой теоретического «регионостроительства», историографические споры вокруг дефиниций остаются малопродуктивными и рискуют затянуться. Найти какой-то безупречно нейтральный термин невозможно в силу историко-культурной «привязанности» всех понятий, имеющих хождение в мировой и отечественной историографии. В целом соглашаясь с критическими соображениями М. П. Мохначевой по поводу существующих этимологических изысканий⁷, считаю целесообразным, по возможности, избегать в обозначении научных направлений слов, излишне нагруженных коннотациями — таких, например, как эпитет «провинциальный». Термин «регион/региональный» можно признать наиболее нейтральным из всех возможных. И он правомерно стал практически общепринятым в международном научном сообществе, так как дает возможность обозначить отличие научного подхода к изучению прошлого, обозначаемого данным термином, от традиционных для соответствующих национальных традиций историописания — например, «истории области/края» в России, «истории земли» в Германии, «истории графства» в Англии, «истории провинции» во Франции (провинции в административно-

⁷ Подробнее см.: Мохначева М. П. Провинциальная историография и историческое краеведение: предметные поля и дисциплинарные полномочия // Новая локальная история. Вып. 3. Ставрополь, 2006. С. 202–216. Ср.: Шмидт С. О. Краеведение и региональная история в современной России // Методология региональных исторических исследований. Материалы международного семинара. СПб., 2000. С. 11–15.

территориальном значении, а не в значении периферии), — оставив эти последние для обозначения объектов историко-историографических исследований⁸.

Региональная история сегодня рассматривается в двух зачастую несоизмеримых культурных контекстах, имеющих разную идейную ориентацию: с одной стороны, как способ мобилизации исторической памяти, а, с другой — как инструмент научно-исторического познания, отражающий современное состояние исторической науки, мировую историографическую практику, в которой находят применение теории, методы и концепции смежных дисциплин — к примеру, концепции «ментального пространства» и «воображаемых сообществ»⁹.

Первая ипостась региональной истории ярко воплощается в краеведении, или так называемой «истории родного края», которая составляет региональный компонент национально ориентированного школьного образования. М. Ф. Румянцева, размышляя о причинах актуализации краеведения, справедливо отмечает его поощрение властями как идеологического средства государственного и национального утверждения. Представляя краеведение и новую локальную историю «как два оппонирующих типа локальных/региональных исследований — интравертный и экстравертный соответственно», она подчеркивает «значение новой локальной истории как концептуальной основы преодоления ксенофобии и воспитания толерантного мировосприятия»¹⁰. В той же плоскости рассматривается и весьма перспективная «история пограничных областей», которая развивается в контексте новой локальной и культурной истории. Однако, если в политических и этических аргументах относительно значимости изучения пограничных зон, представляющих опыт (хотя и неодно-

⁸ Образцом последнего может служить фундаментальный коллективный труд «Английские истории графств» (English County Histories. A Guide // Ed. by C. R. J. Currie and C. R. Elrington. Stroud, 1994), в котором представлен анализ особого рода исторических нарративов — всех так называемых «историй графств» (разных уровней — и графства как целого, и его округов, и выходящих за его пределы культурно-исторических областей), начиная с местных эрудитов XVI столетия (включая неопубликованные рукописи, завершённые и незавершённые, а также собранные антикварами коллекции документов и артефактов, предназначавшихся для создания истории графства или его частей, или отдельных местных общин) и до профессионалов конца XX века.

⁹ Так, например, Д. В. Сень рассматривает формирование ментальных границ региона «Кубань» в составе Российской империи («присвоение и символическое освоение») как «пример воображаемого пространства, судьба которого теснейшим образом была связана с имперскими «войнами памяти», необходимостью со стороны российского царизма управлять новыми окраинными землями». Сень Д. Воображаемая география в дискурсе империй: из истории «русификации» Причерноморья в конце XVIII века // Україна в Центрально-Східній Європі. Вип. 7. Київ, 2007. С. 346.

¹⁰ Румянцева М. Ф. Новая локальная история и современное гуманитарное знание // Новая локальная история. Вип. 3. Ставрополь, 2006. С. 272–273.

значный) совместного существования разных этнокультурных групп, для «воспитания в духе сотрудничества, синкретизма и интеграции» и «в интересах взаимопонимания»¹¹ недостатка нет, то научные основания и перспективы, которые открываются в *истории пограничья (borderland history)* и в *истории контактных зон*, до сих пор остаются слабо эксплицированными.

При высоком градусе терминологических споров представляется странным, что в них, как правило, обходится стороной вопрос о предметных и методологических различиях локальной и региональной истории и связанный с ним вопрос о последовательной трансформации наиболее продвинутых концепций «новой локальной истории»¹².

Отсутствие в современной историографии четкого различения предметных полей локальной и региональной истории проявляется в их практическом отождествлении в учебных планах научно-образовательных центров. Показательна магистерская программа специализации по локальной и региональной истории (MA in Local and Regional History) Института исторических исследований Лондонского университета. Программа, в фокусе которой — история графств, состоит из трех частей: общие подходы к региональной истории; пространственно-временные определения регионов, миграция и этничность, экономика, политика и религия, культурная идентичность, внешние связи и влияния, причем вводный курс включает тему «Идентификация регионов». Вместе с тем одна из самых интересных программ по региональной истории — магистерская программа международного Центра региональной истории (Centre for Regional History) при Институте истории Северо-Восточной Англии (the North-East England History Institute) — предлагает более широкий подход к региональной истории, стимулируя ее изучение как в национальном, так и в межнациональном контекстах с применением компаративного анализа.

В плане концептуализации локальной и региональной истории передовые позиции принадлежат такому признанному авторитету, как Чарльз Фитьян-Адамс. Его известная концепция локальной социальной истории¹³ постепенно, но неуклонно расширялась и трансформировалась: от его книги об отдельной городской общине через

¹¹ См., например: *Коткин С.* О краеведении и его методологии // Методология региональных исторических исследований. Материалы международного семинара. СПб., 2000. С. 16–20.

¹² О концепциях разных поколений представителей британской школы локальной истории см.: *Фитьян-Адамс Ч.* Англия Хоскинса: гений локальной истории // Диалог со временем: историки в меняющемся мире / Отв. ред. Л. П. Репина. М., 1996; *Репина Л. П.* Новая локальная истории // Горизонты локальной истории Восточной Европы в XIX–XX веках. Челябинск, 2003. С. 10–20.

¹³ *Phythian-Adams Ch.* Re-thinking English Local History. Leicester: Leicester Univ. Press, 1987, 1991.

реконструкцию сельских сетей и взаимосвязей между городом и округой, и далее, через анализ развивающейся региональной идентичности в пограничных областях, к обобщающему труду, в котором исследуется эволюция провинциальной Англии как целого, с характерными для нее механизмами внутренней дифференциации, на историческом протяжении от Римской Британии до сегодняшнего дня, в широких контекстах всего Британского архипелага и континентальной Европы¹⁴. Выявление локальных, межлокальных, региональных социальных сетей и содержания осуществляемых в них взаимодействий с выходами в межрегиональное и глобальное пространство представляется одной из весьма востребованных возможностей региональной истории. «Опутывая» пространства разного уровня, эта флуктуирующая сеть, в которой реализуется реальное многообразие социальных связей, формирует соединительную ткань социального целого.

Насколько правомерно в данном случае — в связи с заметным отходом «региональных» историков от перспективы национально-государственной истории — говорить об усилении «фрагментации» исторического знания¹⁵? Это явление, скорее, характерно для исторических сочинений, занятых любительским или заказным продуцированием коллективной памяти и абсолютизирующих локальную (зачастую этнически детерминированную) перспективу в интересах конструирования локальных идентичностей (местного/этнического самосознания). Что касается собственно исторического знания, производимого на уровне научных исторических программ современной локальной и региональной истории, занимающих все более прочные позиции в мировой историографии, то здесь превалирует контекстуальное мышление, ориентация на компаративный анализ вариантов локально-регионального развития и изучение системы взаимосвязей как внутри микро- и мезо-социума, так и вне его.

Подобные принципы положены в основу концепции, разработанной ставропольскими и московскими историками научно-образовательного центра «Новая локальная история». Эта концепция предполагает пристальное внимание к научно-методическому инструментарию и к контекстам локальной истории, понимание глобальной перспективы той или иной проблемы, опору на способность «видеть целое прежде составляющих его локальных частей, воспринимать и понимать *контекстность*, глобальное и локальное, отношения исторических макро- и микроуровней», строить исследование «на признании глубокой взаимной детерминации «внешнего» и

¹⁴ См., например: *Коткин С.* О краеведении и его методологии // Методология региональных исторических исследований. Материалы международного семинара. СПб., 2000. С. 16-20.

¹⁵ *Маловичко С.И.* Глокальная перспектива новой локальной истории // Новая локальная история. Вып. 3. Ставрополь, 2006. С. 185.

«внутреннего»¹⁶. В некоторых отношениях эта научная программа существенно развивает установившиеся в зарубежной историографии подходы. Так, чрезвычайно важным представляется обращение отечественных историков к отнюдь не тривиальным проблемам региональной истории — изучению интеллектуальной жизни региона и конкретных локальных сообществ на основе комплексного анализа локальных источников, в том числе местной периодики.

Региональная история сегодня стремительно развивается, ее теоретические основания и методы постоянно обогащаются на базе междисциплинарного и международного сотрудничества, преодолевающего концептуально-терминологические и страновые барьеры.

Городские микроструктуры и город как субсистема в истории

На всем протяжении XX века в исторической науке наблюдался неуклонный интерес к проблемам городской истории. Особенно он активизировался в середине и во второй половине прошлого столетия, когда на волне взаимного сближения истории и социологии исторической урбанистикой были достигнуты впечатляющие научные результаты.

В отечественной литературе теории урбан-социологии второй половины XX века делятся на «экологические», «типологические» и «эволюционистские». В экологических теориях город рассматривается как автономное целое и независимая переменная. В типологических схемах город фигурирует уже как зависимая переменная, но без указания на основание этой зависимости. Они прикладываются без учета категории времени к конкретному материалу разных стран и эпох. Эти два направления имеют длительную историю и своих родоначальников в лице классиков западной социологии: Р. Парка, М. Вебера и Э. Дюркгейма. Еще в 1960-е годы в процессе критики первых двух направлений сформировалось третье, эволюционистское направление, в русле которого рассматривался уже не город как таковой, а процесс урбанизации как одна из сторон исторического процесса, понятого в рамках общесоциологических эволюционных теорий.

Однако, предложенная этим направлением сверхобобщенная универсалистская концепция, основу которой составляла аналитическая модель, выделявшая по структурным характеристикам два типа городов — доиндустриальный и индустриальный (иногда с добавлением третьего — переходного типа), оказалась неприемлемой для исторически мыслящих ученых. Вскоре она была подвергнута обоснованной критике, убедительно доказавшей ее несостоятельность не только в историческом, но и в сравнительно-типологическом исследовании.

¹⁶ Булыгина Т. А., Маловичко С. И. Новая локальная история: Новые исследовательские практики // Новая локальная история. Вып. 3. Ставрополь, 2006. С. 10.

Если от собственно урбан-социологии обратиться к исторической урбанистике, то можно обнаружить в этой междисциплинарной области исследований несколько подходов, которые могут быть условно определены как: 1) сравнительно-типологический (предмет исследования — город вообще и его варианты); 2) эволюционистский, или универсалистский (предмет исследования — урбанизация); 3) локальный (предмет исследования — город как целостный организм в его жестко фиксированных связях с местной периферией, то есть биография города и городских институтов — в сочетании с местной историей); 4) социально-контекстуальный (город берется в его социальном окружении и рассматривается как функция более крупной общественной системы); 5) системно-структурный (город рассматривается как подсистема, имеющая собственную развитую структуру — «городские микроструктуры»). Первые два подхода применяются почти исключительно в историко-социологических исследованиях, третий является традиционным для историографии еще с XIX века. Наконец, последние два подхода широко применяются в современной исторической урбанистике. Наиболее плодотворным является соединение этих двух разновидностей системного подхода как взаимодополнительных аспектов единого комплексного метода изучения городов прошлого¹⁷.

Что касается социально-контекстуального подхода, то он рельефно обозначился в середине 1970-х годов и, в соединении с анализом городских микроструктур, послужил теоретической основой так называемой «новой социальной истории и социологии города», или «новой городской истории», или же *урбан-истории* (от *urban history*, по аналогии с урбан-социологией — *urban sociology*) которая стала излюбленным местом приложения сил многочисленных сторонников междисциплинарного подхода¹⁸. Контекстуальный подход мыслился как вариант системного, предполагавший соблюдение принципа детерминации локальных форм социально-экономическим или социально-политическим контекстом¹⁹.

¹⁷ Город рассматривается и как продукт исторического развития другой, более сложной системы — общества, и как динамичная система, все составляющие которой исследуются в их взаимосвязи и в свете общих характеристик развития данного города как целостного образования.

¹⁸ Пионером урбан-истории был выдающийся британский историк Эйза Бриггс, который в лекции, опубликованной в 1960 г., а затем в своей монографии о викторианских городах призвал историков к заимствованию концепций урбан-социологии и к включению в свой арсенал междисциплинарного подхода. См. *Briggs A. Historians and the Study of Cities. Sydney, 1960.*

¹⁹ «Новая история и социология города» опиралась на концепции и классификации Макса Вебера и его тезис о том, что решающий для развития капитализма на Западе перелом произошел в особой категории городов. Подробнее об этом см. *Репина Л. П. История и социология: основные тенденции в современной англо-американской урбанистике // История и историки. М., 1984. С. 88–111.*

Главное, что объединяло довольно разнородный контингент сторонников контекстуального подхода — это понимание города как частного выражения более крупных систем (цивилизаций, государств, обществ, способов производства) в противовес дуалистическим концепциям, отделяющим город от его окружения и противопоставляющим их друг другу. Важнейший организующий принцип — каждый город должен быть рассмотрен как подсистема в его принадлежности к региональной или национальной системе, в рамках которой отдельные города обладают конкретными функциями, взаимно дополняя друг друга.

В рамках этого подхода город предстал перед исследователем как комплексный объект (система или подсистема) в единстве своих многообразных (хозяйственных, организационных, административно-политических, военно-стратегических и других) функций и одновременно как элемент включающей его целостности, как пространственное воплощение ее социальных связей и культурной специфики, т.е. как динамично развивающаяся хозяйственная, социальная и культурная целостность в различных контекстах интерлокальных и региональных связей. Системный метод позволил выявить совокупность функциональных взаимосвязей между городом и сельской округой, проследить складывание иерархической городской сети, роль в ней различных типов городов.

Речь, таким образом, шла о новом понимании места и роли городов и урбанизации в истории человечества. В отличие от сторонников эволюционистского направления представители «новой социологии и истории города», рассматривая его как исторически конкретную социально-пространственную форму существования общественной системы, воспроизводящую и концентрирующую ее основные элементы и отношения, отмечали стадиальную специфику урбанизационных процессов, так же как и различия в их цивилизационном содержании.

Город как целое, идеальный объект для комплексного междисциплинарного исследования, впервые превратился из своеобразной сценической площадки, места социально-исторического действия в специальный предмет изучения — именно в интеллектуальном контексте «новой городской истории». Исследования в этой области рассматривали свой предмет в фокусе пересечения целого ряда общественных наук: демографии, социологии, экономической и исторической географии, этносоциологии, культурологии и других, каждая из которых имеет свои специфические методы и подходы к изучению города. Разумеется, нельзя не учитывать неизбежную сложность междисциплинарных коммуникаций, обусловленную несовпадениями концептуальных основ, но главная трудность состояла в том, чтобы поставить столь разнообразные технические приемы на единую методологическую основу.

Огромное влияние на урбан-историю, изучающую город в контекстах разной конфигурации и масштаба, пронизанных связями различного характера, плотности и интенсивности, оказали синтетические броделевские концепции городских ареалов-пространств, в которых город того или иного типа реализовывал свои многообразные функции²⁰.

Остановимся более подробно на историографической ситуации вокруг комплексного изучения западноевропейского города эпохи Средневековья и начала Нового времени.

Характерное для современной медиевистики стремление осмыслить всю сложность и многообразие средневекового урбанизма привело к отказу от одномерных трактовок феномена средневекового города и монокаузальных объяснений происхождения средневековых городов. Одновременно, обнаружили свою несостоятельность и попытки ограничиться псевдонаучными «плюралистическими», описательными определениями понятия средневекового города, включавшими весь набор признаков, характерных для различных поселений городского типа в средневековой Европе. Сложившаяся ситуация логического тупика потребовала изменения исходной установки и перехода от принципа множественности критериев к комбинированному критерию, фиксирующему комплекс необходимых конститутивных черт средневекового города или факторов его генезиса.

Большинство исследователей обычно отталкиваются от получившего широкое распространение социологического определения города как поселения, где сосредоточивается значительное число людей, большая часть которых занята неаграрной производственной деятельностью²¹. Однако само по себе это отвлеченно-абстрактное определение не может служить основой для создания обобщенной модели европейского средневекового города. Для научной типологизации необходима устойчивая система критериев, отражающая в своем фокусе различные стороны исторического процесса и дающая возможность учитывать его регионально-временную специфику. Город в своей социально-исторической реальности предстает как особая пространственная организация производственной деятельности, общественных отношений, политической и культурной активности, как пространственно-локализованная человеческая

²⁰ Концепции «мира-экономики» и «мира-цивилизации» Ф. Броделя зафиксировали два способа организации пространства: социально-экономический (экономическое пространство) и культурно-цивилизационный (культурное пространство). Бродель, как известно, подчеркивал, что «центровка зон экономических и зон культурных не совпадает». См.: *Braudel F. Civilisation materielle, economie et capitalisme, XVe — XVIIIe siecle*. Т. 1–3. Р., 1979.

²¹ Кстати, это определение исключает рыночные местечки, среди населения которых преобладали сельскохозяйственные занятия.

агломерация, наделенная совокупностью отличительных признаков, которые воплощаются в комплексе общественных функций и форм: в хозяйственной структуре, социальной иерархии, правовом режиме, административно-политической организации, культурной среде.

При характеристике западноевропейского средневекового города обычно отмечают следующие его признаки: особая пространственная структура, отделяющая его от окружающей территории; особая социально-профессиональная структура его населения, особый правовой статус горожан, особая судебно-административная система, а в ряде случаев — при всей социальной гетерогенности — особый городской менталитет. Конечно, в эту общую модель вносили свои коррективы некоторые региональные и стадиальные особенности развития, которые проявлялись не только в количественных, но и в качественных различиях по всем аспектам жизни городского сообщества. Именно географические и конкретно-исторические условия развития города предопределяли то соотношение сосредоточенных в нем разных видов деятельности (производства, обращения, управления и т.д.), которое должно быть зафиксировано в комплексном критерии общей типологизации.

Между тем, как правило, историки-урбанисты ограничиваются частными типологиями, классифицирующими средневековые города по тому или иному признаку или по одной из их функций. Например, по размеру и населенности: «большие», «средние», «малые», «карликовые» и т.д.; по хозяйственной структуре: аграрный город, рыночный город, «торговый Брюгге», «ремесленный Ипр», «потребляющий Рим», «производящая Флоренция»; по генезису: города основанные и города, возникшие спонтанно, и т.д. Таким образом, выделяется лишь одна из сторон городской истории и зачастую лишь один из этапов последней.

В качестве критерия частной типологизации можно выделить любой из перечисленных выше отличительных признаков, соизмеряя степень полноты их реализации в том или ином случае: например, по типу управления — от вотчинного через корпоративно-коммунальное до автономного города-государства. Однако, такая сложная целостность, как город, не может быть адекватно обозначена какой-либо одной стороной, будь то происхождение, конституция или тип хозяйства. Понимая это, некоторые историки выделяют два или три ключевых аспекта, как, например, известный американский урбанист Дэвид Николас, предложивший типологический анализ генезиса средневекового города в трех планах: топографическом, экономическом и правовом, с акцентом на экономический ряд особенностей как определяющий всю систему и глубину отделения города от деревни. Что касается дальнейших этапов развития средневекового города, то за критерий типологизации иногда принимается соотношение основных его функций — торгово-ремесленных и административно-политических.

Учитывая многофункциональность города и чрезвычайное разнообразие его региональных и стадиальных форм, можно было бы построить очень сложную классификационную систему по всем аспектам его жизнедеятельности: по пространственно-демографическим характеристикам, по широте хозяйственных связей, по степени правового иммунитета и административно-политической автономии и т.д. — с выделением различных типов в зависимости от интенсивности той или иной функции или уровня развития тех или иных форм. Разработка такой типологии, естественно, требует продолжительного углубленного изучения множества локальных вариантов европейского средневекового города с последующим построением многомерных моделей в амплитуде от рыночных местечек с преобладанием сельскохозяйственного производства и неразвитой социальной структурой, находившихся в сеньориальной зависимости и не имевших никакой самостоятельной роли в системе управления, до крупнейших торгово-промышленных и политических территориальных центров со сложной социальной иерархией и полномочиями государственной власти.

Таким образом, при несомненной уникальной индивидуальности каждого из городов, выявление некоторых особенностей их материально-пространственных, хозяйственных, социальных и политических структур позволяет определить степень развитости городских форм, проследить существенные изменения в уровне городского развития в том или ином регионе, сравнить уровень развития городов в разных регионах и в разные хронологические периоды, поскольку многие города прошли через этапы, соответствующие выделенным типам.

Приоритетом в качестве комбинированного основания типологизации пользуется связка «экономика — управление», в которой заложены такие характеристики как объем, уровень специализации и особенности организации ремесла и торговли, ориентация на внутренний и внешний рынок, степень административно-правовой и политической автономии самоуправляющихся городских общин. И все же более перспективно, по-видимому, искать комплексный критерий не по линии совмещения отдельных сторон городского бытия, а в главных узлах их взаимосвязей и в плоскости отношений между городом и его окружением, игравших определяющую роль в формировании специфического облика города. Важнейшей категорией такого рода является комплексное понятие городских ареалов, обозначающее те пространства, в которых город данного типа реализовал свои многообразные экономические, политико-административные и культурные функции, а типологические особенности города отражают направления и масштабы проходившего через него движения людей и вещей, посредством которого осуществлялось обращение товаров, контроль за территорией, а также передача и преобразование культурного опыта.

В самом понятии «городской центр» имманентно заложено представление о некоей принадлежащей ему периферии. Разность потенциалов этих отнюдь не автономных, а взаимно-соотнесенных структур, составляющих целостность, обеспечивает функционирование всей системы. Города жили в контекстах разной конфигурации и масштаба, охватываемых связями различного характера, плотности и интенсивности. Иными словами, город выступает как центр различных пространств: в одном случае они ограничиваются минимальным хинтерландом с несколькими деревушками, в другом — могут включать всю страну. В целом сфера влияния города условно образовывается последовательностью концентрических окружностей, внутри которых располагаются его зона снабжения продовольствием и сырьем, зона повседневных торговых контрактов, зона иммиграции, зоны посреднической или дальней торговли, административный округ, информационно-культурное пространство. Собственно, совокупность этих разных, лишь частично перекрывающих друг друга пространств и определяла город как таковой, его величину, богатство и специфику, его место в пространственно-поселенческой структуре региона.

Базовое значение в этой системе ареалов, очевидно, имела зона регулярных социально-экономических связей, которая вмещала в себя целый ряд примерно совпадавших или незначительно дополнявших друг друга пространств и придавала им определенное единство и относительную самодостаточность. Чем больше был радиус базового ареала, тем дальше проникали и шире распространялись устойчивые хозяйственные, управленческие и культурные функциональные связи городов, тем больше было его значение и выше статус как городского центра. Основными эмпирическими показателями для определения размера и типа города могут служить масштабы зоны его регулярных товарообменов, радиус притока иммигрантов, площадь и число населенных пунктов его административного округа. Эти параметры достаточно четко отражают ранг и роль города в его региональной сети — иерархической системе городских поселений: рыночных местечек, локальных, провинциальных, региональных, надрегиональных центрах, обладавших соответствующими сферами влияния.

Огромное значение в такой сети имели малые города, выполнявшие функции рыночного центра сельской округи, радиус которой обыкновенно не превышал 20–25 км. Находясь на небольшом расстоянии друг от друга (не случайно издавались даже специальные постановления о том, что нельзя учреждать рынок на расстоянии меньше мили от уже существующего), мелкие рыночные городки играли решающую организационную роль в осуществлении повседневного товарообмена: они создавали постоянный рынок для излишков продукции крестьянского и домениального хозяйства, для местного специализированного товарного производства.

Так называемые «локальные центры» тоже обслуживали главным образом ближайшую округу, и аграрный элемент занимал в их экономической жизни очень важное место, но они производили и довольно широкий ассортимент ремесленных изделий массового потребления, снабжая ими свой хозяйственный ареал, участвовали в низовых структурах местного управления. Привлекая на свои рынки крестьян и мелких торговцев, они выполняли также функции посредника между округой и другими, более крупными городскими центрами. Многочисленность малых городов, равномерность и необходимая частота этих промежуточных узелков, формирующих прочную основу региональной городской сети, обеспечивала ее жизнеспособность и эффективность, несмотря на все сложности, связанные с состоянием транспортных средств и системы коммуникаций средневековой эпохи. Тысячи мелких городков, покрывавших территорию Западной Европы (в большей или меньшей степени — в зависимости от региона) компенсировали эти недостатки²².

Важным моментом, привлекавшим к городу население и богатство, было его административное значение. Провинциальные (областные) центры были по-настоящему многофункциональными, они предлагали населению своего округа развернутый комплекс услуг в экономической, административной, духовно-религиозной сфере. Особое место занимали среди них те города, которые являлись резиденциями епископов, графов, князей и других светских и духовных магнатов, обладателей широких иммунитетных прав и властных полномочий. В административно-территориальных подразделениях централизованных государств их управленческие функции были существенно ограничены.

Чем обширнее и интенсивнее становились хозяйственные связи, тем сильнее росло притяжение города, тем больше людей стекались в него, тем дальше отодвигались пределы его зоны влияния, а само ее пространство уплотнялось. Уже в XI–XII вв. выделяются крупные торгово-ремесленные центры, политическое и экономическое воздействие которых охватывало более или менее обширный регион. В более позднее время постепенно формируется развитая региональная сеть с множеством узлов и переплетающихся связей разного радиуса. Максимального развития такая сеть достигла в самых урбанизированных регионах средневековой Европы — во Фландрии и в Тоскане. В Германии сложились три зоны урбанизации: южногерманская, северогерманская и прирейнская.

²² Так, в Германии, где в XV веке насчитывалось около трех тысяч городов разных размеров, они располагались на юго-западе страны в четырех-пяти часах пути один от другого, а на северо-востоке — в семи-восьми часах пути.

Площадь региона в огромной степени зависела от природных условий (в первую очередь от разветвленности и протяженности судоходных речных и морских коммуникаций, от географического положения относительно исторически сложившихся зон международной торговли, от политического статуса главного города, доминировавшего в регионе — его «метрополии»). Определяя территориальные границы региона, безусловно, нельзя забывать о том, что он не сводится к чисто географическим параметрам, поскольку пространственные характеристики выражают лишь один из аспектов того социума, частью которого являлись города всех типов. Внутренняя связанность региона проявлялась в движении людей в город и из него, в перевозке товаров в город для потребления на месте или для дальнейшего перераспределения, в специализации сельского хозяйства или эксплуатации других природных ресурсов, в распространении информации и новых идей и т.д. Крупные региональные центры вели также активную внешнюю торговлю, некоторые из них являлись важными перевалочными пунктами на главных торговых путях и таким образом участвовали в межрегиональном и международном обмене. Даже города средних размеров были неспособны жить исключительно за счет непосредственно прилегающей округи. Крупные города обычно имели разветвленную систему снабжения продовольствием и сырьем, выходящую на дальние внешние рынки. Центры экспортных ремесел и дальней торговли всегда были городами первого ранга. Они связывали регион с внешним миром, образуя, таким образом, узлы более просторной, европейской сети. Эти контакты, конечно, не ограничивались хозяйственной сферой, они имели и социальное, и политическое, и культурное измерения.

Для региональных сетей средневековой Европы была характерна некоторая модель расселения. Городское население региона обычно было разделено между «метрополией», которая господствовала над регионом, двумя-тремя городами второго ранга, несколькими городами среднего размера в соотношении примерно 6:2:1²³ и многочисленными малыми городами. На последние (в совокупности) могло приходиться около трети всего городского населения области. Принято также считать, что население столицы средневекового государства (с явным преимуществом аграрного сектора в экономике) составляло около полутора процентов от всего населения страны (такова была доля Лондона в 1377 г.), население крупного регионального центра — около 4% от жителей области. В «метрополии» высоко урбанизированного региона могло быть сосредоточено до 10% его населения, например, во Флоренции в XIII веке — 9%.

²³ Нельзя забывать о том, что «провинциальная столица» как административно-политический центр региона, становилась и центром его системы социальных коммуникаций.

Разумеется, подобные модели весьма условны, как, впрочем, и статичные схемы городских сетей. Жизнь не стояла на месте. Ареалы городов то расширялись, то сжимались, конфигурация сети изменялась, в ней возникали новые города и приходили в упадок старые, многие центры перемещались вверх и вниз по ее иерархической лестнице. Почти все крупные города Западной Европы были основаны до 1300 г. и некогда прошли в своей эволюции через последовательные стадии, соответствовавшие различным типам. На протяжении всего средневековья новые малые города, в зависимости от местных хозяйственных потребностей, заполняли лакуны, оставшиеся в городской сети в областях запоздалой и поверхностной урбанизации, образовавшиеся в период Черной Смерти и демографического спада или открывшиеся в результате изменения торговых маршрутов, появления новых промыслов и перестройки региональной экономики в XIV–XV вв.

Современные исследования показывают, что с конца XIV–XV вв. происходят значительные изменения иерархий в городских сетях и их территориальных конфигураций под воздействием крупных структурных сдвигов экономического, социального, политического характера, а также в результате формирования, с одной стороны, новых региональных столиц, центров административного управления, а с другой — массы «неполноценных городов», поселений городского типа, лишенных соответствующего правового статуса. Параллельно шло оформление прежде разрозненных провинциальных или региональных городских систем в единую тесно взаимосвязанную систему в масштабе страны. Важную роль в этом процессе играли так называемые «малые города», которые выступают как специфическая форма урбанизации позднего Средневековья и раннего Нового времени²⁴.

Малые города и местечки, даже оказываясь в сфере политического или хозяйственного воздействия более крупных городских центров, не утрачивали своей специфической хозяйственной функции местного рынка, доступного прежде всего для крестьян всех деревень округи. Но особенно возростала экономическая роль малых городов в регионах с немногочисленными крупными городами и развитой агрикультурой. Создавая в своей совокупности постоянный рынок для продукции крестьянского и сеньориального хозяйства, они усиливали товарообмен в пределах областей, внося свой вклад в формирование внутреннего рынка страны. Но вклад малых городов этим далеко не

²⁴ Малые города — это особая тема «новой социальной истории»: до нее исследования по малым городам не выходили за рамки традиционного «краеведения». Подробно о проблеме малых городов западноевропейского средневековья см.: *Ястребицкая А. Л.* Малые города как проблема сравнительно-исторического изучения европейского средневекового города // *Средние века*. Вып. 51. М., 1988. С. 59–79.

исчерпывался. Отношения между рыночными городками и сельской округой диктовались не только экономическими законами: они (пусть и не в той степени, что более крупные городские центры) обеспечивали и ее социальные и религиозно-культурные потребности, играя заметную социоинтегративную роль²⁵.

В последней трети XX века историческая урбанистика поставила вопрос о «городском пространстве» как сфере, где действуют специфические формы солидарности и социальной напряженности; где пересекаются различные культурные, профессиональные, политические, властные структуры. В ходе изучения социальной топографии, форм повседневности, ценностных ориентаций, стереотипов поведения различных слоев и групп городского населения укреплялось представление о городе как о специфической социокультурной целостности, базирующейся на сложной системе специфических взаимосвязей и взаимодействий между индивидами и общностями, материальными условиями и культурными силами, между нормой и реальной практикой, ценностными ориентациями и формами коммуникаций.

Были изучены основные тенденции изменения городской среды и развития городской инфраструктуры на разных этапах и на примере разных городских центров, рассмотрены изменения в городской культуре и в социальном облике городов в процессе урбанизации. Ведь город — это особая система: во все ее структуры входит население города, деятельность которого и формирует городскую среду и городскую культуру. И вполне естественно, социально-историческая урбанистика не ограничивалась исследованием региональных городских систем: очень скоро ее основные усилия сосредоточились на анализе социальных групп городского населения и связей внутри городского сообщества. Центральным моментом в исследовании городских микроструктур стало внимание к горизонтальным связям, связям социальной сплоченности, с использованием методов сетевого анализа.

Городские социальные общности разного уровня стали рассматриваться, с одной стороны, как форма гарантии безопасности и интересов индивида и коллективных привилегий, а с другой — как органы общественной солидарности, обеспечивавшие интегрирование индивидов в единый организм. «Новая социальная история» сделала предметом своего изучения социальные микроструктуры: семью, соседство, цех или гильдию, общину, приход, разного рода другие общности и корпорации, которые были столь распространены в доиндустриальную эпоху. «Новая социальная история» открыла целый мир разнообразных межличностных контактов и во многом изменила представление о городской жизни Средневековья и Раннего Нового времени.

²⁵ См., в частности: *Dyer C. Market Towns and the Countryside in Late Medieval England // Canadian Journal of History. Vol. XXXI. April 1996. P. 17–35.*

Исследования подобного рода по истории средневековой Англии, в частности, показали, что сети родственных контактов очень редко оказывались плотными и обширными, а их интенсивность обнаруживала скорее зависимость от темпов роста и уровня географической мобильности населения, чем от какого-либо особого качества сельского или городского социального пространства. Поскольку многие городские приходы были небольшими по территории, то в них, как и в сельских, господствовали непосредственные личные отношения, закреплявшиеся исключительно широкой приходской системой самоуправления (в которую в той или иной мере было вовлечено большинство домовладельцев), а также постоянным участием в церковных обрядах и других формах религиозной жизни прихода.

Наряду с этими формальными социальными институтами, весьма существенную роль играли такие неформальные основания межличностных отношений, как длительное соседство и совместная экономическая деятельность. Конечно, локальная направленность социальной активности в городе и в деревне не означала полной замкнутости соседской общности и не исключала важных внешних контактов многих ее членов. Но собранные материалы однозначно свидетельствуют о том, что в повседневной жизни соседские связи имели первостепенное значение, а горизонты социального взаимодействия были относительно широкими лишь на вершине социальной пирамиды и сужались к ее основанию.

В большинстве конкретно-исторических работ по истории городских социальных общностей отмечается расширенный, по сравнению с деревней, характер индивидуальных сетей, связанный с повышенной плотностью населения и интенсивностью отношений обмена. Поскольку городской социум задает индивиду формы социальности, неизвестные деревне, последние нередко становятся предметом специального рассмотрения, в котором выделяется круг проблем, связанных с процессами социальной адаптации и интеграции и с последующим социальным продвижением иммигрантов.

Переход от изучения истории того или иного города и анализа городских институтов и иерархических структур к сосредоточению внимания на отдельных группах городского общества повлек за собой и еще один шаг. К концу XX века ключевые проблемы городской истории стали все чаще рассматриваться сквозь призму индивидуальных судеб и личного опыта отдельных людей, представителей разных социальных и возрастных групп. Этот новый подход поставил перед социальными историками ряд методологических проблем, связанных с трудностями обобщения и оценки многообразных и зачастую взаимоисключающих данных о жизненных путях и изменяющемся социальном положении людей, принадлежавших к разным социальным группам, которые отличались значительной внутренней неоднородностью и изменчивостью статуса на различных стадиях

жизненного цикла. К тому же новый подход нередко игнорирует более широкий контекст жизни городской общины, ограничиваясь непосредственным анализом ее подгрупп. Таким образом, вновь встал вопрос о необходимости обратить более пристальное внимание на структуры общественной жизни, связующие воедино весь динамичный городской социум, на организацию и функционирование городского пространства, на новые способы формирования городской идентичности, на различия в моделях городского поведения и ритмах социальной жизни городов разных типов.

Внутригородские микроструктуры (а в историографии западноевропейского города микроструктурами называются именно внутригородские образования) в их многообразии обеспечивали устойчивость городской социальной системы. Ремесленные цехи и купеческие корпорации, приходы и соседские организации, религиозные сообщества (гильдии, братства и т.д.) осуществляли многообразные функции, включая обеспечение механизмов групповой солидарности и социального контроля. Вообще выстраивалась весьма плотная система социального контроля: муниципальный контроль, соседский контроль, цеховой контроль и т.д. Функции взаимной поддержки и контроля были характерны для всех многообразных городских общностей.

Важная тема для истории городского развития — тема миграций, и в последние десятилетия все больше акцент переносится со статистики передвижений и с выяснения механизмов «выталкивания» и «притяжения» к проблемам адаптации новопришельцев, к трудностям их вхождения в сообщество горожан, к тем социальным формам и институтам, которые способствовали этому процессу. В связи с этим очень активно изучаются добровольные ассоциации горожан — так называемые религиозные братства и рекреативные корпорации клубного типа. Именно через эти организации, в которых актуализировались горизонтальные и вертикальные связи, происходило наиболее успешное включение пришлых в городскую жизнь. А наличие большого числа такого рода организаций давало им если не свободу выбора, то, по меньшей мере, свободу маневра.

Изучение той роли, которую играло членство в целом спектре братств, гильдий и клубов, показало, что отношения внутри них были поливалентными, они связывали представителей разных профессий, разного социального статуса, разных половозрастных групп. Разнообразные клубы, к которым принадлежали горожане различного социального статуса, демонстрируют пути формирования и социальные последствия подобных вертикальных связей. И хотя отдельные случаи разнятся множеством конкретных деталей, сравнительные исследования по городам Италии, Франции, Англии и Германии в позднее средневековье позволяют сделать некоторые общие заключения.

Во-первых, излишняя упрощенность традиционных взглядов на картину социальной жизни в городе во многом происходит из игнорирования того факта, что индивид одновременно обладал множеством идентичностей. Статус работника в средневековых городах не был предопределен социально-экономическими структурами (реальными или воображаемыми), а представлял собой социальный процесс. Любой пришлый работник начинал с того, чтобы найти точку опоры в городской среде. Главной насущной задачей средневекового ремесленника было завоевание хорошей личной репутации. Значение этого императива усиливалось именно высокой мобильностью трудового населения в позднее средневековье и тем более в новое время. Эта мобильность была характерна не только для слуг и наемных работников, подмастерьев, но и домохозяйства вполне самостоятельных ремесленников и купцов насчитывали немало недавних иммигрантов, стремящихся повысить свой статус. Индивид, потерявший связь со своим непосредственным окружением, имел очень шаткое положение на новом месте. Он не мог бы выжить в городской среде, не приобретя в ней то, что называется «личным кредитом», основанным на репутации, которая вызывает доверие. Такой точкой опоры становились религиозные братства²⁶.

В целом, итоги развития средневековой урбанистики показывают, что во второй половине XX — начале XXI века произошло принципиальное расширение горизонта наших представлений о городе как историческом феномене и одной из форм общественного бытия: установлены циклы движения хозяйственной жизни; формы организации городской экономики и их эволюция, сложность и специфика социальной стратификации населения, зависимость городских феноменов от региональных и местных особенностей; своеобразие городской культуры и социокультурных представлений и многое другое.

²⁶ См.: Rosser G. Solidarités et changements social. Les fraternitéurbaines anglaises à la fin du Moyen Age // *Annales E.S.C.* 1993. № 5. P. 1127–1143; *Idem.* Going to the Fraternity Feast: Commensality and Social Relations in Late Medieval England // *Journal of British Studies.* 1994. Vol. 33. № 4. P. 430–446; *Idem.* Crafts, Guilds and the Negotiation of Work in the Medieval Town // *Past & Present.* 1997. № 154. P. 3–31.

Ярослава Верменич
ІСТОРИЧНА ЛІМОЛОГІЯ:
ПРОБЛЕМИ
КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ

Поняття «кордон» є одним з найуживаніших і у міжнародному праві, і в суспільній географії, і в історичних науках. Але, як це не дивно, теоретичні аспекти проблеми кордонів привертають увагу вітчизняних науковців значно меншою мірою, ніж історія становлення державного кордону України. У цій сфері ми явно відстаємо від науковців Заходу, для яких *Border Studies* ще з початку ХХ ст. є одним з пріоритетних напрямів досліджень територіальності. Хоча, якщо бути до кінця послідовними, слід визнати, що і західні вчені зосереджують дослідницьку увагу не стільки на теоретико-методологічних аспектах проблеми кордонів, скільки на дослідженні ментальностей та ідентичностей прикордонних територій. Теорії «розділеної спадщини історії західної півкулі», які стали фундаментом мультикультуралізму як напряму політики, базуються на висновках, які ще на початку 20-х рр. минулого століття сформулював Герберт Юджин Болтон у книзі «Іспанське прикордоння»¹. Надалі інтерес до «історії прикордонних областей» породив величезну літературу, але у фокусі досліджень незмінно перебувають не кордони як такі, а транскордонні феномени і контактні зони.

Тим часом уже сам той факт, що проблема кордонів є міждисциплінарною і що вона незмінно використовується у міждержавних спорах і територіальних претензіях, диктує необхідність теоретико-методологічного осмислення усіх її граней, включаючи проблеми структури й змісту поняття, типології кордонів, співвідношення політичних, адміністративних, культурних кордонів тощо. Теоретична *лімологія* (від лат. *limes* — кордон) вже має у своєму доробку напрацювання, які фокусують увагу на дослідженні функцій кордонів, специфіки транскордонного співробітництва, пов'язаних із кордоном проблем безпеки. Але рівень заглиблення в історичні пласти лишається невисоким; навряд чи можна визнати задовільним і культурологічний рівень аналізу проблем кордонності й порубіжності, у тому числі досліджень порубіжних ментальностей,

¹ Bolton H. The Spanish Borderlands: A Chronicle Old Florida and the Southwest. — New Haven, 1921.

феномена прикордонної культури, явищ маргіналізації тощо. Залишає бажати кращого і рефлексивний рівень осмислення проблеми, включно з простеженням її еволюції в руслі історії ідей та інтелектуальної історії.

Дана стаття започатковує цикл праць Сектора теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики, присвячений аналізу на українському матеріалі проблем порубіжжя як історично сформованого соціокультурного простору з власним темпоритмом розвитку й виразними ознаками «серединності» (термін Р.Уайта). Метою циклу є концептуалізація вітчизняної історичної лімології і уведення проблеми погранич у більш широкий контекст ставлення до інакшості, яке перебуває у фокусі уваги сучасної соціогуманітаристики. Очевидно, що без осмислення проблеми територіальних меж і етапів наукового освоєння всього комплексу пов'язаних з ними проблем рухатися у цьому напрямі неможливо.

Концептуалізація нового наукового напрямку — справа завжди непроста. У випадку історичної лімології вона складна подвійно: адже йдеться про осмислення просторово-часових відносин у величезному хронологічному діапазоні, на мінливих міждержавних стиках, у перманентно конфліктних середовищах. Як справедливо зауважує російський теоретик лімології В.Колосов, «значення кордону в житті людей неможливо зрозуміти без аналізу його ролі в суспільній свідомості, самоідентифікації людини з територіями різного рангу (країною, регіоном, місцевістю)»². Простеження ситуацій лояльності/нелояльності передбачає вихід у сферу політології, крос-культурної взаємодії — у сферу культурології, міжетнічної взаємодії — у сферу етнології і т.д. Історична лімологія не може обійтися без аналізу формування й розвитку центр-периферійних відносин, виникнення й еволюції територіальних ідентичностей, організації транскордонних просторових систем тощо. Зрештою, вона не може не занурюватися і у сферу імажинальної географії, так чи інакше пов'язану із кордоном.

Тезаурус історичної лімології ще належить унормувати. Якщо орієнтуватися лише на набір термінів, якими оперує теоретична лімологія, уникнути суттєвих прогалин не вдасться. Багатозначність і поліфонічність основоположних термінів — *кордон*, *пограниччя*, *регіон*, *регіоналізм* і т.ін. — змушує занурюватися у майже безмежний простір контекстуальності й різномислення. Феномен порубіжжя неможливо зрозуміти без використання понятійного інструментарію, напрацьованого в рамках географії, етнології, культурології, міжнародного права, теорії комунікацій тощо.

² Див.: Колосов В. Теоретическая лимология: новые подходы // Международные процессы. — 2003. — № 3. — С. 44-49. Режим доступа <http://www.intertrends.ru/three/004.htm>.

Формуючи предметне поле історичної лінгвістики, слід мати на увазі, що категорія «кордон» у її рамки повністю не вкладається. У максимально широкому, філософському сенсі поняття «кордон» споріднене з поняттям «перехід» і стосується найрізноманітніших граней людського співжиття. За Ю.Лотманом, кордони структурують увесь простір семіосфери на всіх рівнях і організують ієрархію цих рівнів³. М.Бахтін звертає увагу на те, що «культура вся розміщена на кордонах, кордон проходить усюди, через кожен момент її»⁴. На порубіжжях стикаються хаос і порядок, тут формуються точки перетину і вогнища біфуркацій, зрештою тут же формується і своєрідна «прикордонна свідомість». Отже, кордон — це зовсім не обов'язково геометричний чи географічний термін, це може бути також межа поміж смислами, маркер культури, лінія протистояння у дуальних опозиціях. У метафоричному сенсі кордон — це форма дійсності і спосіб існування.

Загалом же кордон у широкому сенсі — це метафора в ряді багатозначних, тих, які можуть бути наповнені різним змістом. У даному разі нас цікавитиме лише кордонність, що має виразний територіальний вимір, тобто система державних, адміністративних, етнічних та інших кордонів, осмислена під кутом зору її впливу на соціокультурний розвиток та міждержавні відносини.

У сучасній географії кордони інколи порівнюються з біологічними мембранами, що регулюють обмін речовин всередині організму. К.Раффестін поширює цей висновок на обмін між територією — етнічною і державною — та сусідніми соціумами. Справді, кордони, хоч як надійно вони охороняються, ніколи не були непроникними; частіше вони самі виступають в ролі контактних зон. Для культурних обмінів ця обставина мала подеколи вирішальне значення, бо на порубіжжі формувалася новий тип особи і багато в чому відмінний тип суспільних відносин. З одного боку, кордон стимулює рухливість й ініціативність, створює можливість діалогу й обміну здобутками суміжних культур. З другого — провокує постійні стресові ситуації, зони напруги й воєнних конфліктів, а відтак і небажаний ефект відтоку найбільш активної частини населення. Майже завжди порубіжжя — це ареал додаткових шансів і примножених небезпек. Для історика простір порубіжжя завжди цікавий подвійно, бо саме тут, за Р.Козеллеком, дістають прояв тертя й напруги, а в різних часових пластах, в яких живуть сусідні соціуми, дримають лінії розламу, здатні у певний час пробуджуватися до життя⁵.

³ Лотман Ю.М. Семіосфера. — СПб., 2000. — С. 258–260.

⁴ Бахтін М.М. Естетика словесного творчства. — М., 1979. — С. 25.

⁵ Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. — К., 2006. — С. 22.

Переосмислення проблеми кордонів і погранич в сучасному світі відбувається у контексті зростання ролі соціального простору у науковому пізнанні. Т.зв. «просторовий поворот» у соціогуманітаристиці супроводиться своєрідним ренесансом зіммелевської соціології простору, а відтак і актуалізацією значення географічних категорій і відповідних метафор. На зміну модним теоріям «детериторіалізації», пов'язаним із віртуалізацією соціальної взаємодії, приходять концепції креативного капіталу, тісно пов'язані з вибором оптимального місця проживання. У цій «географії креативності» знаходиться місце і для аналізу кордонів та погранич, які досліджуються як з погляду комплексності інтеграційних зв'язків та відкритості до нових ідей, так і з точки зору ризиків, пов'язаних із контрабандою, нелегальною міграцією тощо⁶.

На цьому ґрунті на Заході успішно розвивається школа «критичної геополітики», яка розробляє концепції нових вимірів безпеки з орієнтацією не стільки на територіально-географічне, скільки на інтерсуб'єктивне бачення простору. Особлива увага при цьому звертається на зміну рівнів просторової організації сучасного світу та характеру ієрархічності світ-системних зв'язків, появу нових різновидів регіонів (мета-, мезо-, трансрегіони) тощо. А основою структурування такого простору виступають диференціації — аналіз відмінностей, сформованих в процесі історичного розвитку різними культурними практиками.

Такий, геокультурний у своїй основі, підхід спонукає до істотного переосмислення поняття простору у зв'язці «простір — час». Простір усвідомлюється не тільки як синонім території, але й як вміщена у певні рамки соціальна реальність, «ансамбль невидимих зв'язків» (П.Бурдье)⁷. Поняття економічного, політичного, культурного, інформаційного простору, як правило, не є чітко локалізованими, але вони конструюються з урахуванням як природно зумовлених, так і створених діяльністю людини обмежувачів.

Міждержавні відносини в сучасному світі обтяжені величезним спадком минулих конфліктів, війн, національних образ. Бар'єри на шляху взаєморозуміння можуть створювати недорозвинутість свідомості, провокувати традиціоналізм мислення, етноцентристські настанови, обертатися відлунням колишніх воєнних, етнічних, релігійних протистоянь. У такому разі відмінності здатні створювати конфліктні поля взаємодії і навіть призводити до кривавих сутичок. Кожна країна, яка дбає про своє майбутнє, повинна уважно

⁶ The Spatial Turn: Interdisciplinary Perspectives / ed. by B. Warf, S. Areas. — London-N.Y., 2009.

⁷ Бурдье П. Социология политики. — М., 1993. — С. 299.

відстежувати стан латентної конфліктності у приграничних ареалах і розглядати проблему ймовірних ризиків у контексті загальних проблем національної безпеки.

У цьому ж контексті мають досліджуватися не лише ризики, але й переваги, створювані прикордонністю, насамперед проблеми крос-культурної взаємодії. Вона може бути більш чи менш інтенсивною залежно від того, наскільки програми прикордонного й транскордонного співробітництва враховують історичний досвід, мінімізуючи можливі «поля напруги» й роблячи наголос на перевірених історією моделях співробітництва й утверджуваних на його основі етичних принципах толерантності й взаєморозуміння.

Сучасна лімологія являє собою нову субдисципліну, що концептуалізувалася на базі політичної географії, а нині розвивається на стику географії, історії, політології, соціології, культурології, етнопсихології, аксіології. В її основі — бачення кордону не стільки як розмежувальної лінії, скільки у вигляді соціального й політичного конструкту, який детермінує навколишній простір, перетворюючи його на зону комунікацій і взаємовпливів.

У новітньому *філософському* баченні кордон — це межа «зіткнення свого й чужого, звичного й незвичайного, впорядкованого й хаотичного... Підтримання кордонів — важливий напрям функціонування будь-якої соціальної системи, яка прагне до виділення із зовнішнього середовища й відтворення внутрішньої ідентичності». Підтримуючи діалогічну гру свого і чужого, кордон реалізує продуктивну тенденцію усвідомлення власної самотності; він виконує захисні функції і відіграє роль обмежувального символу. Водночас звертається увага на те, що непроникність кордонів у сучасному світі легко долається на рівні корупційних взаємодій. «Результатом цього взаємозв'язку виявляється звуження радіусу довіри, примноження образів ворога й ірраціоналізація сприйняття інших систем переконання, що здатне підірвати не лише діалог з чужими, але й символічні підвалини відносин між своїми»⁸.

В історичному вимірі кордон виступає не лише як географічна, геополітична чи адміністративна, але й як психологічна межа. «Навіть якщо офіційні обриси кордонів не змінюються, можуть змінюватися погляди на те, що ці кордони собою являють, чи є вони механізмом співробітництва, кооперації, чи бар'єром, що захищає від зовнішніх впливів»⁹. Травмуючим чинником можуть бути й спогади про минулі функції кордону і пов'язані з ними неспра-

⁸ Горин Д. В кольце заклятых других: имитация целостности и ловушки социального мышления // «Неприкосновенный запас» (Москва). — 2010. — № 3. — С. 75–77.

⁹ Макарычев А. «Игра понятий»: новая геометрия регионализма в современном европейском контексте // Международные процессы. — 2003. — № 3. — С. 70.

ведливості й образи; не випадково прилеглі до кордонів регіони відзначаються, як правило, підвищеною соціальною напругою. Польський антрополог М.Герцфельд увів для позначення цього символічного простору поняття «локальна теодицея» — місце, ніби спеціально призначене для з'ясування несправедливостей світу, що нас оточує, і відшкодування тягаря відповідальностей і провин. Саме в пунктах перетину товарів, ідей, людей і символів формується, за Герцфельдом, «неспівмірні, гетерогенічні категорії, відмінні від тих, що застосовуються у звичних класифікаційних системах». З цього погляду пограниччя є «матеріалізованим пунктом зламу таксономії»¹⁰.

Через владу і окреслюваний нею простір визначають кордон правники й політологи. У *теорії держави* кордон — це не лише лінія на географічній карті, рубіж певного географічного простору чи території, але край простору влади — території, стратифіковані за допомогою владних технологій. Це також зона зіткнення, перетину, взаємонакладення різних структур і просторів влади¹¹. В сучасній геополітиці грань проводиться ще чіткіше: «лінія, що розділяє сфери дії суверенітетів, в межах яких відбувається вирівнювання статусу територій»¹². Теоретики політичного менеджменту, навпаки, тяжіють до метафоризації, характеризуючи кордон як «зовнішню «обшивку» держав, сферу їхніх контактів і тертів»¹³.

У *міжнародному праві* кордон виступає водночас як бар'єр і як зона контакту. За допомогою візових та митних бар'єрів держави захищають власні економічні інтереси й національну безпеку, і тоді на перший план виступає бар'єрна функція кордону. Але кордони мають бути достатньою мірою проникними для людей, товарів, інформації, фінансових потоків; у цьому разі виявляється задіяною насамперед їхня контактна функція. Зростання її ролі потягнуло за собою появу окремого наукового напрямку, зайнятого вивченням транскордонності — міграцій, прикордонних контактів, єврорегіонів тощо.

Пріоритетними напрямками лімологічних досліджень вважаються також проблеми прикордонної безпеки, впливу геополітичної ситуації на характер реалізації й захисту національних інтересів у прикордонному просторі, впливу міграційного чинника на ситуацію

¹⁰ Herzfeld M. Antropologia. Praktykowanie teorii w kulturze i społeczeństwie. — Kraków, 2004. — S. 193–216.

¹¹ Королев С.А. Российская граница как край пространства: генезис и технологии // Россия и современный мир. — 2002. — № 2. — С. 5.

¹² Леш А. Пространственная организация хозяйства. — М., 2007. — С. 48.

¹³ Шлегель К. Европа — пограничная страна // Вестник Европы. — 2003. — № 9. — С. 34.

на прикордонні. Прикладні відгалуження лімології зайняті переважно проблемами, пов'язаними з охороною кордону. Одним з них є *прикордонологія*, яка ставить собі за мету наукове забезпечення прикордонної політики.

Спеціальним об'єктом дослідження стає й дискурсивна складова транскордонності. Дедалі більшого розвитку дістають уявлення про пограниччя як соціальні конструкти, сформовані відповідними дискурсами. Предметом спеціального аналізу стають образи кордонів і погранич, у тому числі й значною мірою міфологізовані. Особливої актуальності набувають екополітичні підходи, що вивчають проблеми транскордонних забруднень. У лімології сформувалася окрема міждисциплінарна галузь, що досліджує транскордонні еколого-політичні проблеми.

З лімологією тісно корелює популярна у сучасному світі субдисципліна, яка має назву *Border (Boundary) studies* («фронтір-студії»). Інколи її ототожнюють з лімологією або повністю вводять у її предметне поле. На наш погляд, чинити так не зовсім коректно. Лімологія — наука переважно політико-правова, базована на постулатах міжнародного права. «Розчинити» в ній величезний масив історичних, культурологічних, етнологічних, релігієзнавчих та інших досліджень, виконаних в ключі «фронтір-студій», поки що не уявляється доцільним. Можливо, коли сформується остаточно як науковий напрям історична лімологія, постане питання про її інтеграцію з «*Border studies*». Сьогодні говорити про це передчасно.

Насамперед спробуємо бодай пунктирно окреслити історію формування лімології як галузі наукового і прикладного знання. Очевидно, що вона виростала із практичних потреб: окреслення «своєї» території було серед першочергових завдань усіх політичних режимів. А до теоретичного осмислення ролі кордону доклала зусиль ще антична філософія, в якій поняття «кордон» слугувало обґрунтуванню можливостей пізнання. Уже тоді люди збагнули подвійну функцію кордону, який водночас розділяє об'єкти і зв'язує їх в єдине ціле. Аристотелю вдалося розкрити топологічні властивості кордону — не належачи об'єкту, останній реалізується як сутність у зіставленні й просторовій суміжності.

У класичній праці теоретика геополітики К.Хаусхофера «Кордони у їхньому географічному й політичному значенні» знаходимо цікавий сюжет щодо того, як розумно вибудована грецькими філософами теорія кордону була використана у практиці будівництва Римської і пізніших імперій. Юлія Цезаря він вважає одночасно і творцем кордонів, який стримав переселення народів і закріпив великий кордон на дві тисячі років, і одним із найвидатніших політичних географів. Головну заслугу Цезаря як теоретика Хаусхофер вбачає у тому, що він розпізнав органічний зв'язок між кордоном та

пограниччям, доводячи, що знелюднені пограниччя — запорука воєнних успіхів. Саме вмiло вибудована кордонна політика, вважає Хаусхофер, дає підставу причисляти Цезаря до зразкових умів людства¹⁴.

Початки лімології глибоко закорінені в системі географічних наук — переважно тих її відгалужень, які зосереджувалися на описі окремих місцевостей, берегових ліній, комунікаційних систем і об'єднувалися поняттям *хорографія*. Якщо призначенням географії, за Птолемеєм, було зображувати землю єдиною і безперервною, то хорографія, «беручи окремі місцевості, розглядаючи кожну з них зосiбна», мала наводити у своїх описаннях навіть такі дрібниці, як, наприклад, гавані, села, округи тощо. При цьому важливим уявлялося «розумно і корисно передавати навіть найдрiбніші особливості країн»¹⁵. Античні автори складали описи («об'їзди») земель, які на спеціальних картах (перієгезах чи періплах) фіксували головні водні й сухопутні шляхи між поселеннями та узбережжя морів.

XVII–XVIII ст. в географії стали часом становлення класичної науки, в межах якої «географічне природознавство» пройшло «додисциплінарний», за визначенням В.Пащенко, етап свого розвитку¹⁶. У той час воно базувалося на достовірному, здобутому шляхом топографічних обстежень і експедицій, емпіричному матеріалі і орієнтувалося на географічний детермінізм — уявлення про цілковиту залежність людини від природного середовища. Філософська категорія фізичного простору дала поштовх розвитку двох різновидів географічного знання — землезнавства і хорографічної географії (остання і надалі зосереджувалася на описанні окремих територій і місцевостей). Здійснюються перші спроби визначення предмета географії і придатних для географічних досліджень методів. У «Географії генеральній» Б.Варенія (1650) «часткова географія» (країнознавство) поділялася на «хорографію» (що описує великі простори) і «топографію» (описання невеликих ділянок). З іменем Варенія пов'язують створення теоретичної концепції географії, яка відповідала новому етапу у розвитку філософії, відкритому працями Ф.Бекона і Р.Декарта.

Німецька класична філософія підійшла до проблеми кордонів переважно з когнітивних позицій, у контексті взаємозв'язку Я і Не-Я. Власне, саме на кордоні у баченні Канта, Фіхте, Гегеля відбувається

¹⁴ Хаусхофер Х. О геополитике: Работы разных лет. — М., 2001. — С. 137.

¹⁵ Птолемей К. Руководство по географии // Античная география (сост. М.С.Боднарський). — М., 1953.

¹⁶ Пащенко В.М. Землезнання. Методологія природничо-географічних наук. — К., 2000. — С. 63.

їхня зустріч і починається взаємодія. У процесі цієї взаємодії з'являється нова сутність, яка не зводиться до першопочатків. Уже тут можна бачити витoki розуміння прикордоння як зони активної взаємодії культур.

У XIX ст., яке характеризується як дисциплінарний період у розвитку класичної науки, формування кордонної парадигми у природничих та суспільних науках відбувалося під впливом двох найбільших авторитетів — А.Гумбольдта та К.Ріттера. 19-томна праця Ріттера «Землезнавство у відношенні до природи й історії людини, або Загальна порівняльна географія» була етапною у розмежуванні «фізичного землеописання» як природничої науки і «загального землеописання», яке Ріттер вважав історичною дисципліною. Будучи послідовником І.Канта, Ріттер створив власну хорологічну концепцію, смисл якої в загальних рисах був таким: земний простір розвивається за власними законами; він є не просто вмістилищем гір, рік, міст, народів, держав, а цілісним утворенням, що має внутрішні основи і стимули розвитку. Просторові відносини реалізуються у політиці, отже, простір ніби закладає в собі відомі типи можливих політик¹⁷. Так прокладався «місток» між гегелівською «Філософією історії» та класичною геополітикою, а самого Ріттера часто розглядають як предтечу геополітики. Його ж разом з Гумбольдтом вважають батьком теорії районування.

Усе XIX століття пройшло під знаком гострих незгод між прибічниками двох шкіл у дослідженні цивілізацій та культур: еволюціоністської (Г.Спенсер, Л.-Г.Морган) та антропогеографічної (Ф.-В.Ратцель). Перша виходила із пояснень локальних культурних відмінностей перебуванням народів на різних ступенях цивілізаційного розвитку, і отже, вважала ці відмінності такими, що нівелюються у процесі еволюції. Друга вважала їх глибоко закоріненими, зумовленими природними й соціальними умовами, що склалися у певних географічних зонах. На основі еволюціоністських підходів сформувалися сучасні теорії модернізації, антропогеографія стала «праматір'ю» теорій локальних цивілізацій, культурних дифузій, «фронтирів» тощо. На початку XX ст. проблема кордонів постала у новому вимірі, і цьому немало прислужилося зближення антропологічних і географічних наукових напрямів. У основоположника німецької антропогеографії Ф.-В.Ратцеля місцерозташування й кордони виступають як доміанти державотворення; К.Хаусхофер розглядав кордон як межу певних життєвих уявлень і порівнював його із самодостатнім органом соціокультурного організму.

¹⁷ *Ritter K.* О пространственных отношениях на поверхности земного шара и их влиянии на ход исторического развития человечества // Полис. — 2005. — № 2. — С. 102–114.

Кордон розглядався Хаусхофером як периферійний орган, подібний до шкіри, і як закрита на ключ життєва форма, що відчуває напругу, але живе власним повнокровним життям і має власне «передполля» — більш або менш широку зону взаємодії. Постульований ним «пограничний емпіризм» базувався на відчутті відносності кордону: «як статика й динаміка кордону, так і його *психологічна й механічна констатація* перебувають у постійному зіткненні». Так само відносним є мовний кордон як кордон культури. Відносність кордонів виявляється і в тому, що вони повинні одночасно розділяти й бути проникними. Звідси постійне наголошування Хаусхофера на культурно-географічному відчутті кордону та його вихованні, яке має загальну значимість для культури, політики й економіки. Хаусхофер був по суті першим, хто наголосив на важливості уважного вивчення погранич, пограничних інстинктів, «незмінно настороженої пограничної свідомості»¹⁸.

З погляду «незмінної настороженості» розглядав проблему кордонів і відомий французький соціолог А.Зігфрід. У передмові до праці геополітика Ж.Ансея «Географія кордонів» він звертав увагу на небезпечність кордонних сюжетів для дослідників — адже оскільки вони наскрізь пронизані політичними пристрастями, холоднокровно розмірковувати про них неможливо¹⁹. У переддень Другої світової війни такі застереження звучали напрочуд актуально.

Вітчизняна традиція дослідження кордонів і прикордоння бере свій початок від праць С.Рудницького. Україну він називав «країною кордонів», причому у полі його зору були і кордони фізико-географічні (межа європейської смуги гір і східноєвропейського плато), і геоморфологічні, і кліматичні, і біологічні. У найдавніші часи по теренах України проходив кордон між цивілізованими народами Сходу і нецивілізованими північними «народами природи». Пізніше територія України стала кордоном елліністичного світу, з початком середньовіччя — прикордонною землею середземноморського й «передньоазійського» світу; тут проходила також межа між осілим землеробством і кочівництвом. У XV–XVIII ст. Україна опинилася на кордоні трьох світів: західноєвропейського, східно-мусульманського й кочового азійського. Це «страшне пограниччя», за С.Рудницьким, зумовило бездержавність української нації²⁰.

В Росії початки лімології (кордонознавства) пов'язуються з книгою В.Семенова-Тян-Шанського «Район і країна» (1928). Кордон в ній визначався як місце зміни географічних явищ, причому міг бути і

¹⁸ Хаусхофер К. О геополитике. — С. 9, 28–30, 112–115.

¹⁹ Ancel J. Geographie des frontieres. — Paris, 1938. — P. VII.

²⁰ Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. — Берлін, 1923. — С. 8–23.

лінією, і більш-менш широкою смугою. Що ж до просторових (хорологічних) підходів, то вони в СРСР постійно піддавалися критиці як «буржуазні» й ненаукові. Географію штучно поділили на фізичну й економічну, внаслідок чого у ній не виявилось місця для географії людини. Економіко-географам, що обстоювали єдність і «хорологічну думку» географії, вдавалося вціліти лише за спільним фасадом «природничої науки про землю». За визначенням Б.Родомана, існування кількох паралельних наукових шкіл в географії являло собою «авторитарно-догматичний плюралізм, схожий на міжусобиці удільних князівств». Зрештою теоретичну географію взагалі витіснили із навчального процесу²¹.

У повоєнний час дослідження погранич у світовій науці йшло одночасно в руслі економічної географії (на базі синтезу здобутків чиказької школи й підходів засновника американської регіональної науки В.Айзарда) та оновленої хорології, яка прокладала шляхи осмислення окультуреного людиною простору як інтелектуальної концепції, системи символів й відповідного образного моделювання. На основі дослідження образів територій вироблялися підходи до концептуалізації понять «просторовий розвиток», «культурний простір», «політичний ландшафт» і т.п. Проте аж до 50–60-х рр. ХХ ст. домінуючими у дослідженні кордонів були традиційні, позитивістські у своїй основі історико-географічні підходи, причому пояснювальні моделі базувалися переважно на аналізі політичних чинників, а держави виступали як єдине нероздільне ціле.

Помітний прорив у дослідженні феномена кордонів і погранич спостерігається в останній третині ХХ століття. Стимулювали його як значне поживлення міжнародних контактів, так і освоєння нових методів і підходів у дослідженні регіонів. За оцінкою А.Ландабасо, новий потік регіоналістських досліджень виявився подібним до сонячного протуберанця: «світ і світове академічне співтовариство нібито знов відкрили для себе вчення про регіони... Рівень поінформованості вчених різко зріс... Взагалі 70-і роки дали по суті справи імпульс всім аспектам, різновидам регіоналістики. Головна мета регіоналістики як науки у цей період полягала у тому, щоб стати фундаментальною, повсюдною дисципліною — базисом для... другого, нового рівня інтеграційного процесу». Регіоналістика вийшла на рівень аналізу інфрадержавних і наддержавних відносин, націоналізму, демонструючи при цьому високий рівень наукової зрілості і академічності²².

²¹ Родоман Б.Б. Уроки географии // Вопросы философии. — 1990. — № 4. — С. 45.

²² Ландабасо А.И. Теория регионалистики: европейский опыт исследования // Регионы и регионализм в странах Запада и России. — М., 2001. — С. 92–94.

Істотне просування в теорії кордонів було досягнуте насамперед у руслі освоєння функціональних підходів, зокрема щодо чіткого розмежування кордону і фронтиру. Австралієць Дж.Прескотт визначав різницю між ними як відмінність лінії й зони. На відміну від кордону, фронтир має площу. Надалі, щоправда, поняття «фронтир» виявило тенденцію до розмивання і часто застосовувалося для позначення «кордону, що плаває» — простору між заселеною і незаселеною територіями. У метафоричному сенсі фронтиром почали називати яскраво виражену межу великого політико-географічного утворення глобального масштабу, як-от імперії²³. Такий погляд, однак, виявився небезспірним.

Відомий французький політолог, директор Європейської геополітичної обсерваторії Мішель Фуше запропонував розрізняти два поняття — *front* і *frontier*. Першим поняттям він позначає доволі чітку лінію між територіями, що відділяє простір «свого» від «чужого». Це може бути кордон по вододілу, по лінії гірських вершин, міждержавний кордон. Другим — символічний або уявний поділ простору, який передбачає наявність погранич без чіткої розподільчої лінії. Фронтирами в його уявленні є, приміром, етнічні чи культурні кордони. М.Фуше уведе також поняття «діада» на означення ділянки державного кордону, яка розділяє дві сусідні держави²⁴.

Введення у термінологічне поле поняття кордону в етнокультурному розумінні пов'язують з іменем норвезького вченого Ф.Барта. Внутрішні маркери етнічності й регіональності Барт розглядав як результат історичних, політичних, економічних умов і конкретних ситуацій; культурні відмінності він виводив не стільки з впливу об'єктивних чинників, скільки з індивідуальної свідомості і продиктованої нею рольової поведінки членів тих або інших груп. Символічні лінії поділу створюються, за Бартом, за допомогою етнічних маркерів (діакритиків) — тих елементів культури, які обираються членами групи для акцентування своїх відмінностей від Інших. Ці діакритики (Дж.Армстронг називав їх «символічними прикордонниками»), як правило, стають об'єктом гострої конкуренції, пов'язаної з відносинами влади й підпорядкування. При цьому боротьба ведеться як за право визначати кордони, так і за вибір маркерів²⁵.

Продуктивними для дослідження проблем кордонів і прикордоння виявилися й деякі постмодерністські підходи. Вони дали змогу

²³ Джамалханов Р. Граница как категория политической науки: основные подходы // *Власть*. — 2010. — № 4. — С. 143.

²⁴ Foucher M. *Fronts et frontieres. Un tour du monde géopolitique*. — Paris, 1991. — P. 5–15.

²⁵ Barth F. Introduction // Barth F. (Ed.) *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*. — London, Bergen, 1969. — P. 14, 35; Armstrong J. *Nations before Nationalism*. — Chapel Hill, 1982. — P. 6.

«засипати прірву» у дослідженнях зовнішньої і внутрішньої політики, увести проблему міждержавних кордонів у контекст кордонів як глобальних сутностей. З'явився погляд на кордон як двоєдиний чинник об'єднання всередині і відмежування зовні, дістало ґрунтовну розробку поняття культурного кордону, далеко не завжди співмірного з формальними кордонами. Розпочалися ґрунтовні дослідження кордонів з погляду безпеки, зокрема мілітаризованих зон. Особливий науковий напрям концентрує увагу на дослідженні проникності тих чи інших кордонів і їхній диференціації за цією ознакою.

Під сильним впливом постмодернізму кордони почали значно більш активно досліджуватися крізь призму концепцій світових систем та ідентичностей. Світ-системна теорія має у своїй основі класичну тричленну схему «центр — напівпериферія — периферія». Стосовно теорії кордонів такий підхід виливається у розгляд останніх на трьох територіальних рівнях — глобальному, національному, локальному.

Пограниччя у рамках світ-системного аналізу розглядається як новий політичний і культурний феномен, який набуває особливого значення в умовах руйнування Вестфальської системи міжнародних відносин і зміни функцій національної держави під впливом процесів глобалізації. Традиційна для світ-системного аналізу тріада «центр — напівпериферія — периферія» доповнюється виділенням макрорегіонального й регіонального рівнів з власними культурними кордонами. Що ж до міждержавних кордонів, то вони часто постають у вигляді «шрамів історії» (О.Маркар), приречених на розмивання.

У тісний зв'язок із проблемою центр-периферійних відносин поставили проблему погранич С.Роккан та його школа. Структура кордонів і ступінь контролю над ними, за Рокканом, багато в чому визначається концентрацією, конкуренцією чи співпадінням центрів різних типів — адміністративних (військових), економічних чи культурних. Висока концентрація центрів на певній території створює явище просторової сегментації, яка за сприятливих умов стимулює прагнення до сецесії, а за менш сприятливих спричиняє масову міграцію. В ситуації «закритості» центр намагається контролювати не лише територіальні, але й соціокультурні кордони; повна закритість веде до жорсткої політики асиміляції або, навпаки, до розпаду держави. Тому кожна, особливо поліетнічна, держава має сполучати політику інтеграції меншин із певним ступенем консолідації кордонів та оптимізації їхньої конфігурації. У державах, які Роккан називав поліцефальними (із ланцюгом окремих центрів), це завдання на порядок ускладнюється внаслідок жорсткої конкуренції інтересів еліт²⁶.

²⁶ Роккан С. Города, государства и нации: пространственная модель изучения различий в развитии // Политическая наука. — 2006. — № 4. — С. 48–50.; *він же*: Центр-периферийная полярность // Там само. — С. 74.

Інтенсифікація глобалізаційних процесів увела проблему погранич у контекст «стиснення світу», взаємопроникнення, транскордонності. У політичній географії, політології, геоекономіці з'явилися спеціальні наукові напрями, сконцентровані на дослідженні «транскордонних регіонів» (формула В. Колосова). Традиційні (історико-картографічні, класифікаційні, функціональні та інші) лімологічні підходи були доповнені постмодерністськими (світ-системно-ідентичнісним, кордонів як соціальних уявлень, екополітичним, ПВП-підходом тощо). Акцент у нових підходах робиться на розмиванні географічних меж і регіональних складників політичних, соціальних, культурних відносин. Наголошується також на тому, що глобалізація як процес не вкладається в рамки однозначності. Це — глибоко діалектичне явище, в якому переплітаються стимули інтеграції й взаємовідштовхування, виникають і нові транснаціональні соціальні зв'язки й простори, і нові різновиди локальних культур. Водночас із «віртуальним», а то й реальним стиранням територіальних, культурних, мовних кордонів інтенсифікуються зв'язки й залежності, здатні сприяти як єдності, так і диференціації соціокультурного простору. Потужні хвилі уніфікації й стандартизації розмивають традиційні уявлення про самобутність і суверенітет.

Запропоновані А. Паасі, Д. Ньюменом, П. Тейлором та іншими дослідниками моделі взаємозв'язків між кордонами та ієрархією територіальних ідентичностей відкрили шлях до дослідження кордонів як соціальних конструктів і відповідних символів. Розгляд категорій простору, території, місця як підвалин соціальної ідентичності проклав шлях до диференціації між почуттям місця (*sense of place*) та вкоріненістю (*rootedness*), а також прив'язаністю до місця (*attachment to place*). У науковому обігу з'явилися диференційовані підходи до аналізу різних типів територіальних ідентичностей — ідентифікації з місцем (*place-identity*), локальних ідентичностей (*local identity*), регіональних ідентичностей (*regional identity*), ідентифікації із середовищем (*environmental identity*) чи з місцем проживання (*settlement identity*). Операціональним виявилось й поняття регіональної культури, яка трактується як сукупність прийнятих у певному регіональному співтоваристві цінностей, вірувань, суспільних традицій²⁷.

Помітним прогресом у кордонознавстві став вихід географії у суміжні сфери наукового знання — культурну антропологію, історію, соціологію. Зародження і розвиток неklasичних наукових методів

²⁷ Докладніше див.: Коржов Г. Територіальні ідентичності: концептуальні інтерпретації в сучасній зарубіжній соціологічній думці // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2010. — № 1. — С. 108–114. Менш вдалим, на наш погляд, є запропонований цим автором термін «географічна ідентичність» як еквівалент англomовного *place identity*.

дали потужний поштовх розвитку культурної географії й антропо-географії; широке використання поняття ландшафту стимулювало оформлення імажинальної географії. Наприкінці століття різко актуалізувалися проблеми регіональної ідентичності й регіональної (просторової) міфології. Формується, за визначенням Д.Замятіна, спільне гуманітарно-географічне концептуальне поле, в якому органічно співіснують різні відгалуження культурної антропології, культурології, політології, історії (особливо регіональної й локальної), літературознавства, комплексного містознавства й регіонознавства. У перехідній ментальній зоні, на стику науки, філософії й мистецтва формуються гібридні художньо-дослідницькі напрями, провідне місце серед яких належить метагеографії²⁸.

У контексті історичної регіоналістики розглядають проблему кордонів і погранич фахівці Інституту слов'язознавства РАН. Український зріз проблеми досліджує Л.Горизонтов, наголошуючи на тому, що кордони виступають неодмінним атрибутом будь-якої регіональної структури. Пограниччя — єднальна ланка між кордонами і водночас зона активної інтеграції й співробітництва. Важливим уявляється його акцент на «невидимих» історичних кордонах: ці «шрами історії» аж ніяк не зникають. Кордони, доводить Л.Горизонтов, потрібно розглядати у контексті їхньої різнотипності — один тип кордонів перетікає в інший; кордони фігурують не лише в ролі політичних маркерів (внутрішніх і міжнародних), але і в якості етнічних, конфесійних, культурних, мовних, економічних рубежів. Ситуація для дослідників українських реалій ускладнюється тим, що історично рухлива зона зіткнення європейських макрорегіонів проходить якраз через територію України. Цілий комплекс дослідницьких завдань для регіоналістики пов'язаний, на думку автора, з тим, що імперський вантаж тяжіє не лише над колишніми титульно-імперськими націями, але й над тими, які відчували себе пригнобленими. Нові національні держави, що складаються з різнорідних регіонів і мають конфліктогенні кордони, схильні запозичувати від імперій курс на уніфікацію і дістають внаслідок цього дефіцит внутрішньої рівноваги й складності зовнішньополітичного плану²⁹.

Доволі несподіваний ракурс екстраполяції методів природно-географічного (факторного) аналізу на процес історичного пізнання погранич пропонує вітчизняний історик Є.Чернов. Вибудову теоретичного каркасу регіональної історії він пов'язує з просторово-структурним

²⁸ *Замятин Д.Н.* Гуманитарная география: предмет изучения и основные направления развития // *Общественные науки и современность.* — 2010. — № 4. — С. 126–138; *його ж:* Метагеографические оси Евразии // *Полис.* — 2010. — № 4. — С. 22–47.

²⁹ *Горизонтов Л.* Украина в зеркале регионалистики // *Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе.* — М., 2005. — С. 3–12.

моделюванням впливу природно-географічного середовища на процеси освоєння територій та урбанізації. З врахуванням усієї сукупності сприятливих природно-географічних факторів дніпровське Надпорозжжя мало б стати сталим освоєним регіоном. Але прикордонність довго не давала змоги сформувати на цьому просторі щось історично усталене і реалізувати урбаністичний потенціал. Напрямок основних цивілізаційних потоків ішов повз цю територію, і упродовж тисячоліть тут не виникли навіть елементи міського способу життя. До таких регіонів застосовні хіба що терміни «блукаючої» чи «мерехтливої» регіональності. Сміслом регіональної історії і може бути виявлення таких нетипових регіонів, що зближуватиме її з «ною географією»³⁰.

Найпоширеніший погляд на проблему погранич, що утвердився у сучасній політичній географії, досить вдало формулює російський географ Б.Родман. Кордон — це щось, розташоване між двома сутностями, межа поділу, і це «щось» зазвичай настільки мале у порівнянні з розділюваними явищами, предметами, сутностями, що ним можна знехтувати³¹. І для соціумів, і для людини принципово важливим є не сам кордон, бо це в принципі лише лінія, а той прилеглий простір, який від нього залежить і ним детермінується. Цей погляд принципово важливий для історика, якого, як, приміром, нас у даному випадку, значно більше цікавлять не самі лінії кордонів, а більші або менші прикордонні території як ареали взаємозіткнень і взаємозапозичень, формування нових ідентичностей. Домінує такий погляд і в культурології — тут здебільшого кордон визначається як «рубіж колективної ідентичності, який відділяє загальне «ми» від такого ж загального «вони»³².

В межах лімології застосовується цілий ряд класифікацій кордонів за різними критеріями. Відповідно до запропонованого О.Дж.Мартінесом функціонального підходу кордони поділяють на відчужувальні (*alienated*), співіснуючі (*co-existent*), взаємозалежні (*interdependent*) та інтегровані (*integrated*)³³. В основу типології тут покладено ступінь інтегрованості — від запровадження прикордонного регіону до утворення повністю інтегрованих територій.

³⁰ Чернов Е.А. Региональная история: опыт теоретической интерпретации // Харківський історіографічний збірник. — Вип. 8. — Х., 2006. — С. 38–48; він же: Региональная история и историософия // Регіональна історія України. — 2008. — Вип.2. — С. 59–66.

³¹ Родман Б.Б. Основные типы географических границ // Географические границы. — М., 1982. — С. 20.

³² Дубин Б.В. Запад, граница, особый путь: образ Другого в политической мифологии россиян // Россия как цивилизация: Устойчивое и изменчивое. — М., 2007. — С. 652.

³³ Martinez O.J. Border People. Life and Society in the U.S.-Mexico Borderlands. — Tuscon, 1994.

Історичний критерій передбачає поділ кордонів на антецедентні, субсеквентні та реліктові. Перші прокладаються по ще не заселених територіях, другі — по вже освоєних, треті є стертими, але закріпленими у ландшафтних відмінностях. Географічний підхід передбачає поділ на природні й штучні кордони. Кордони можуть бути прозорими, напівпрозорими чи закритими. Усі ці класифікації виходять, однак, із домінування географічних чи етнічних чинників. Але ж при всій повазі до теоретичної лінгвістики вона не в змозі охопити проблему кордонів у всій її цілісності й розмаїтті. Бо у найширшому, філософському сенсі кордон — це будь-яка межа, реальна чи віртуальна.

Як головну розглядає бар'єрну функцію кордону польський географ Т.Коморніцкі. Ця функція проявляється як військова (бар'єр для чужоземної військової агресії), економічна (бар'єр для руху товарів), цивільна (бар'єр для вільного переміщення людей). Однак, зазначає він, із зміною функцій кордонів у Західній і Східній Європі незмірно зросла роль кордонів в інтеграційних процесах, що зробило головними показниками рівень проникності та пропускну здатності кордону³⁴.

Англійські відповідники поняття «кордон» дають досить повне уявлення про різноманітні функції, які сьогодні позначаються цим поняттям. За А.Макаричевим, кордони можуть бути:

■ обмежувачами, демаркаторами територіального простору (*boundaries*);

■ лініями переходу на суміжну територію (*borders*);

■ периферійними одиницями (*margins*);

■ лініями стикування з сусідами (*frontiers*);

■ регіональними одиницями, специфічність яких сформована тісною співпрацею з сусідами і мультикультуралізмом (*borderlands*). Існує ще поняття *de-bordering*, яке не має адекватного перекладу на українську мову. Ним позначається процес зниження значущості кордонів під впливом процесів транснаціоналізації³⁵.

У баченні М.Орешіної кордон може бути зоною: 1) розколу; 2) розподілу; 3) фільтрації; 4) взаємодії; 5) співробітництва; 6) кооперації; 7) з'єднання; він може виступати також засобом організації території, соціокультурним рубежем тощо. Одна якість кордону здатна переходити в іншу. Кордони виступають у ролі розмежувальних рубежів і допомагають конструювати простір в уяві³⁶.

³⁴ Komornicki T. Granice Polski. — Warsaw, 1999. — S. 25.

³⁵ Макаричев А.С. Метафори регионализма в международно-политическом дискурсе // Режим доступу: <http://www.goodle.com/search>.

³⁶ Орешина М.А. Регион как объект социально-гуманитарных исследований // Политическая наука. — 2003. — № 3. — С. 154.

Д.Амоголонова та Т.Скринникова звертають увагу і на більш абстрактний зміст поняття «кордони»: вони встановлюють межі, за допомогою яких держави чи соціальні групи відокремлюються одна від одної, а також створюють модель розмежування категорій свідомості. Периферійність і прикордонність змушують творців ідеологій відшукувати особливі цінності, апеляція до яких здатна мобілізувати етнічність чи регіональну свідомість, не виходячи за рамки політичних норм і кордонів. На цьому ґрунті може виникати сімбіоз «урізаного» націоналізму і політизованої етнічності. Реальні політичні кордони (як і реальна історія) відіграють при цьому опосередковану роль і можуть ігноруватися, якщо цього вимагатимуть інтереси моделювання³⁷.

Для регіоналістики (і не меншою мірою для регіональної політики) особливо важливими є ті властивості кордону і прикордоння, які зумовлюють взаємовпливи і взаємодію різних локальних культур. Адже фактор соціальної і культурної дистанції, крос-культурні відмінності часто набувають стресогенного характеру саме в зоні прикордоння.

При всій мінливості і рухливості міждержавних кордонів при їх вивченні все ж можна орієнтуватися на якусь підсумкову фіксацію. У мирний час всі чотири континентальні імперії на європейському континенті були зацікавлені у тому, щоб дотримуватися якихось конвенціональних обмежень у своєму суперництві і чітко обумовлювати свої територіальні межі. З регіональними та етнічними межами справа стоїть складніше — як правило, вони умовні й непостійні. Більш-менш чітка, хоч і підвладна постійним змінам, фіксація притаманна адміністративним кордонам. Коли ж територіальний принцип кладеться в основу економічної, етнічної, соціокультурної, конфесійної чи якоїсь іншої регіоналізації, кордони виявляються розмитими, з виразними фронтами — прикордонними смугами акультурації.

Географи-міжнародники увели в обіг поняття *бар'єрність* і *контактність* як критерії оцінювання рівня прикордонної безпеки. Першим терміном позначається здатність кордону бути ефективним рубежем проти нелегальних і небажаних транскордонних потоків, другим — спроможність забезпечити проникність для потоків бажаних. У зв'язку з цим постійно зазнають уточнень поняття *пограниччя*, *погранична територія*, *трансгранична територія*, *транскордонні географічні структури*, *регіональні пограничні підсистеми* тощо. Термін *пограниччя* (порубіжжя, *borderland*) зазвичай застосовується на означення прилеглої до кордону (з одного або з обох боків) зони, виділення якої здійснюється на основі сукупності

³⁷ Амоголонова Д.Д., Скринникова Т.Д. Пространство идеологического дискурса постсоветской Бурятии // Полис. — 2005. — № 3. — С. 53–54.

специфічних ознак, важливих для досягнення певної мети. Погранична територія — ареал, в якому здійснюється реальна або потенційна взаємодія (взаємовплив) сусідніх держав. Трансгранична територія — відносно цілісна природно-антропогенна система, що складається як мінімум із двох взаємопов'язаних приграничних територій і є сферою геополітичних інтересів сусідніх країн.

Зрозуміло, що говорити про чіткість і визначеність цих розрізень не доводиться — як у вітчизняній традиційній, так і у англійській термінології. Застосоване у «Європейській рамковій конвенції про прикордонне співробітництво територіальних співтовариств і властей» (Мадрид, 1980) поняття *cross-border* за своїм значенням ближче до передачі взаємодії з переходом кордону, а не до взаємодії приграничних територій. Однак у політичному вжитку чіткості у застосуванні понять *cross-border* та *transborder*, як правило, не спостерігається. Зазвичай перше поняття застосовується для характеристики прямих контактів порубіжних регіонів, а друге — для широкого кола варіантів співробітництва. Не існує чіткого розмежування термінів «приграничне сотрудничество» і «трансграничне сотрудничество» і в російській мові. Можливості української мови у даному разі ширші — завдяки паралельному застосуванню термінів, похідних від «кордону» й «границі» й усталеному поняттю «порубіжність». Однак до чіткого нормативного розведення порубіжності, пограничності й прикордонності справа поки що не дійшла.

Кордони України, попри їхню відносну «молодість», мають свою історію і власні характеристики. Прийнято поділяти їх на «старі», успадковані від СРСР, і «нові», ті, що раніше були адміністративними міжреспубліканськими. З семи безпосередніх держав-сусідів України чотири є членами ЄС. Загальна протяжність сухопутного кордону України — 4247,86 км, морського — 1351,6 км, річкового — 414,73 км. Україна має угоди про державний кордон з усіма сусідніми державами. Але між «старими» й «новими» кордонами зберігається істотна різниця за параметрами інфраструктурного розвитку. Звідси й специфічність феномена «нового прикордоння» — як сукупності історичних та новоутворених соціальних і економічних зв'язків уздовж кордонів колишніх радянських республік³⁸.

На час здобуття незалежності інфраструктура міжреспубліканських кордонів була суто символічною. Точні обриси їх фіксувалися хіба що на військових топографічних картах, але й там було чимало розбіжностей, бо час від часу керівники колгоспів-сусідів свавільно коригували межі під час будівництва доріг, спорудження будівель тощо. На російсько-українському кордоні під час делімітації виявилось понад 1000 спірних відрізків, причому кордон часто

³⁸ Розширення Європейського Союзу: вплив на відносини України з центральноевропейськими сусідами. — К., 2004. — С. 213, 229.

розділяв села, вулиці, навіть окремі подвір'я. Природно, що це створило чимало суперечностей, з якими люди змушені були миритися упродовж десятиліть. Звідси й стійке упередження місцевих мешканців проти демаркації кордону, яке супроводиться тертями й невдоволеннями.

На зміни конфігурації кордону істотно впливають і природні чинники. Приміром, через зміни русла р. Тиса упродовж 1945–2000 рр. точка стику трьох країн перемістилася углиб України на 11,7 м, а 270 га землі відійшли Угорщині.

Еволюція транскордонних відносин на рубежах України йде в напрямі від відчуження до інтеграції, ліквідації бар'єрів і упереджень. Хоча очевидним є і те, що можливості транскордонного співробітництва використовуються далеко не повністю. Це стосується, зокрема, перспектив спільного використання природних ресурсів, рекреаційного потенціалу, спільних заходів у сфері охорони довкілля, запобігання природним і техногенним катастрофам тощо.

Очевидно, що без врахування фактора порубіжності і проблем, які він створював, неможливо зрозуміти ані особливості регіоналізму в його українському варіанті, ані специфіку локальної самосвідомості. Зрештою й геополітичні схеми, які вибудовуються нашими сусідами, також піддаються осмисленню лише в контексті «граничності» та її впливу на мовно-інформаційні, культурно-релігійні та інші процеси. Порубіжність має свої позитивні й від'ємні риси, і тільки від українського народу й зважених дій його еліти залежить, чи буде країна самостійним гравцем на економічному полі й політичній сцені, чи остаточно перетвориться на «транзитний коридор», полігон для апробування чужих ідей і намірів, що не вписуються у концепцію національної безпеки.

**Сергей Маловичко
Марина Румянцева**

**РЕГИОНАЛЬНАЯ
И ЛОКАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ:
КОМПАРАТИВНЫЙ АНАЛИЗ***

Редакционная коллегия Черноморского исторического журнала «Былые годы», в связи с возросшим интересом и увеличившимся количеством региональных исследований, поместила материалы экспресс-опроса, посвященного развитию и достижениям современной регионалистики. Вопросы нацелены на прояснение значимости и необходимости региональных исследований в формирующемся новом пространстве исторического знания. Вниманию читателей предлагаются результаты опроса ведущих специалистов в области региональной истории **Румянцевой Марины Федоровны** — кандидата исторических наук, доцента, заведующей кафедры источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин Историко-архивного института ГОУ ВПО «Российский государственный гуманитарный университет» (Москва) и **Маловичко Сергея Ивановича** — доктора исторических наук, профессора, заведующего кафедрой истории Российского государственного аграрного университета — МСХА им. К. А. Тимирязева (Москва).

1. Какой «частью» региональной истории Вы занимаетесь? Что предопределило Ваш профессиональный выбор?

Марина Румянцева

Теорией региональной истории, проблемой соотношения новой локальной истории как проблемного поля актуального научного исторического знания и краеведения как формы массового сознания. Интерес сформировался в рамках общей проблемы истории как строгой науки, соотношения социальных функций разных форм историописания.

Сергей Маловичко

Региональной историей я не занимаюсь, но вместе с М. Ф. Румянцевой и Т. А. Булыгиной начинал разрабатывать теоретическую основу направления «новая локальная история». Для меня пред-

* З матеріалів експрес-опитування «Региональная история глазами ее создателей» редколегії «Чорноморського історичного журналу «Былые годы». — 2010. — № 3(17).

ставляет интерес историография локальной истории, в т. ч. история краеведения, которое мы пробуем рассматривать в проблемном поле интеллектуальной истории. Мне интересны и некоторые другие исследовательские поля нашего направления: городская и сельская истории, история пограничных областей и др.

Теперь о том, что предопределило мой профессиональный интерес. Идея разработки направления «новая локальная история» возникла летом 2002 г. в общих беседах с Т. А. Бульгиной в Ставрополе. Нам тогда хотелось обратить внимание на социокультурную историю Ставрополья и Северного Кавказа, хотелось заняться местной проблематикой, но при этом выйти за рамки исторического краеведения, преодолеть его. Пока еще «сырую» идею (без названия направления) я обсудил с М. Ф. Румянцевой и ныне покойным В. А. Муравьевым на кафедре источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин Историко-архивного института РГГУ. Вот здесь все и началось. Я даже точно не скажу, кому первому пришла в голову идея с названием, но оно повторяет существующее в новейшей британской историографии направление. Будет правильнее сказать, повторяет своим названием и социокультурной ориентацией исследовательских практик, но не более того. Теоретическую основу мы разрабатывали сами. Мне уже приходилось писать о том, что британская новая локальная история вышла из социальной истории, критически пересмотрев ее традиционные постулаты. Кроме того, и современная интеллектуальная история выросла из критического анализа социальной истории. В нашем случае ирония заключается в том, что мы приступили к конструированию теоретической базы новой локальной истории, твердо опершись на интеллектуальную историю. Можно сказать, что мы идем с британскими коллегами близкими, но не пересекающимися курсами.

Уже в том же 2002 г. мы разработали проект программы исследований, создали научно-образовательный центр и сайт «Новая локальная история» и т. д.

2. Что представляет собою, на Ваш взгляд, современная региональная история: самостоятельное исследовательское направление или же иллюстративный материал для более серьезных исследований?

Марина Румянцева

Фактически ответ на этот вопрос дан выше. В актуальной социокультурной и теоретико-познавательной ситуации параллельно существуют близкая массовому сознанию нарративистская парадигма и парадигма когнитивной истории как строгой науки (подробнее см.: Медушевская О. М. Теория и методология когнитивной истории. М., 2008.). Четкое разграничение этих парадигм и

выявление социальных функций каждой из них, на мой взгляд, — насущная задача теории исторического знания. В сфере исторической регионалистики этому процессу соответствует размежевание новой локальной истории и краеведения.

Новая локальная история — научное направление, (1) входящее в систему проблемных полей актуального исторического знания, (2) в наибольшей степени, наряду с интеллектуальной историей, соответствующее потребностям современного социума.

Третью часть вопроса считаю некорректной. Как минимум полвека, по крайней мере, с выхода книги Т. Куна «Структура научных революций» (1962), ясно, что знание не развивается кумулятивно. Современная философия науки не предполагает возможности накопления «иллюстративного материала для более серьезных исследований», да и здравый смысл подсказывает, что иллюстрировать можно только что-то уже существующее.

Сергей Маловичко

Региональная история представляет собой самостоятельное направление, но, как в российской, так и западноевропейской исследовательских практиках границы и объект исследования четко не определены. Некоторые исследователи даже иногда не проводят различие между совершенно разными областями знания — историческим краеведением и региональной историей. Мне с М. П. Мохначевой как-то приходилось об этом писать (см.: Маловичко С., Мохначева М. Тенденции и перспективы интеграции региональных исторических исследований // Региональна історія України. Збірник наукових статей. Вип. 1. К.: Інститут історії України НАН України, 2007. С. 29–46). На мой взгляд, добротную теоретическую основу под «новую регионалистику» и «региональную историю» сегодня подводят наши украинские коллеги, в частности Я. В. Верменич. Может, в данном случае я покажусь субъективным, но Я. В. Верменич выбрала интересный по своей новизне путь развития региональной истории в Украине, сменив традиционную социально-политическую составляющую этого направления на социокультурную и показав в такой практике большую близость с нашей новой локальной историей (см.: Верменич Я. Нова локальна історія та історична регіоналістика: експлікація термінів // Региональна історія України. Вип. 1. С. 13–19).

Региональная история как иллюстративный материал? Никакая история не дает иллюстративный материал, конечно, кроме картинок к популярным или учебным историческим текстам. Я согласен со словами Марины Федоровны, но хочу добавить, что метафора «история как иллюстративный материал» соответствует массовому сознанию, но не научному. Однако большое распространение она имела (вероятно, имеет и сейчас) в краеведении.

Основоположники этого общественного движения И. М. Гревс и С. И. Архангельский еще в 20-х гг. XX в. вполне по-позитивистски отвели краеведению вспомогательную роль по отношению к национально-государственной истории, роль — сбора материала. Эта модель взаимоотношения местной истории и истории государственной популяризировалась даже Д. С. Лихачевым (см.: Гревс И. История в краеведении // Отечество: Краеведческий альманах. Вып. 2. М., 1991. С. 6, 9, 14; Архангельский С. Локальный метод в исторической науке // Краеведение. 1927. Т. 4. № 4. С. 193, 194; Лихачев Д.С. Краеведение как наука и как деятельность // Историческое краеведение в СССР: Вопросы теории и практики: сб. науч. статей. К.: АН Украины, 1991. С. 3, 4).

3. Видите ли Вы различие между краеведением и регионалистикой?

Марина Румянцева

Предпочитаю соотносить краеведение с новой локальной историей. Что касается регионалистики, то требуется дополнительное прояснение терминологии. Практика показывает, что термин «регионалистика» представители краеведения часто используют как синоним именно краеведения. Но и здесь возникают иногда казусы. Например, название кафедры — кафедра региональной истории и краеведения, на мой взгляд, предполагает четкое разграничение этих понятий; на самом же деле этого не происходит. С точки зрения русского языка, в этом случае было бы более уместно название: региональной истории, или краеведения (именно с наличием запятой — не буду вдаваться здесь в тонкости синтаксиса).

Для новой локальной истории такое смешение понятий не свойственно в силу наличия в этом направлении нормальной методологической рефлексии. Для меня регионалистика — это особое научное направление, связанное, в первую очередь, с полидисциплинарным изучением регионов и не входящее в систему собственно исторического знания.

Сергей Маловичко

Понятие «регионалистика» пришло в историческую науку из экономического дискурса и по отношению к историческому исследованию я бы его не употреблял. Но, как говорится, дело вкуса... Если же вести разговор об исторической регионалистике, то разница с краеведением большая, но сразу возникает другой вопрос: «историческая регионалистика» и «региональная история», это одно и то же?

Так как я занимаюсь новой локальной историей, то мне удобнее сравнить это направление с краеведением. Краеведение или местную историю не все признают научным направлением. Однако

следует понимать, что разговор о «научности» новой локальной истории и «(не)научности» краеведения должен учитывать тот факт, что речь идет не столько о разных исследовательских областях дисциплинарной историографии, сколько о разных практиках исторического сознания. Отношения традиционного краеведения с наукой более сложные, чем нам иногда кажется. В данном случае, «не научная» или «не совсем научная» практика традиционного краеведения не может оцениваться профессиональным историком как «плохая». Она просто *другая*, чем и представляет определенную культурную ценность. Однако нужно понять, что эта ценность больше принадлежит *массовому сознанию*, нежели исторической науке. Я бы еще прибавил то, что краеведение и научная история (к которой относится новая локальная история), это две разные историографические культуры с неодинаковым целеполаганием. Одна из них (краеведение) представлена социально ориентированным историописанием, другая — научно ориентированным. И, самое важное, что разные цели, заложенные в основание практики выполнения исследовательской операции, делают дискуссию между двумя историографическими культурами практически невозможной.

4. Повлияла ли ситуация методологического плюрализма на региональные историописания? Если да, то в чем это влияние, на Ваш взгляд, проявилось?

Марина Румянцева

При ответе на этот вопрос есть смысл говорить только о новой локальной истории как научном направлении. Несомненно, полиметодологизм заставляет усилить методологическую рефлексию, более четко эксплицитировать методологические основания данного направления, как и любых других направлений собственно научного исторического знания.

Сергей Маловичко

Данный вопрос заставляет вспомнить некоторые комические ситуации, когда наши исследования в проблемных полях новой локальной истории (совершенно без какого-либо повода с нашей стороны) сопровождалась комментариями коллег о том, что новая локальная история придумана для того, чтобы, если уж не погубить краеведение совсем, то, по крайней мере, сделать жизнь краеведов невыносимой. Плюрализм, конечно, нужен. Нам неоднократно приходилось повторять, что новая локальная история не угрожает традиционному местному или региональному исследованию, а предлагает возможности осмысления и применения новых проектов и нового исследовательского инструментария.

Современная ситуация прекрасно подтверждает, что исследователи не могут двигаться к единственно возможной «научной» практике изучения местной истории. Историческое краеведение, локальная, региональная и новая локальная истории и впредь будут представлять гетероглосию. Разумеется, происходящее имеет свои последствия. Понятийное непонимание между направлениями и инструментальное разнообразие не способствует снятию противоречий. Противоречия усиливаются межсубъективными отношениями исследователей и порождают риторику, при помощи которой разные дискурсы пробуют отстаивать «правильность» своего пути в науке. Не следует надеяться, что фрагментация местного и регионального исследовательского поля уйдет в прошлое. Фрагментация сегодня присуща как всей дисциплинарной историографии, так и многим сторонам человеческой деятельности. В науке этого бояться не следует, т. к. багаж местной и региональной историографии будет только пополняться, будут совершенствоваться исследовательские методы и профессиональные стандарты.

5. Необходимо ли региональной истории какое-то особое методологическое обоснование? Если да, то зачем?

Марина Румянцева

Ответ на этот вопрос фактически дан. Новая локальная история обладает тем же методологическим статусом, что и любое другое проблемное поле актуального исторического знания. Особенность методологического обоснования здесь может быть обусловлена, на мой взгляд, тем, что новая локальная история наиболее тесным образом соприкасается с такой формой массового сознания, как краеведение.

Сергей Маловичко

Конечно, нужно. Если говорить о «методологическом обосновании» (мне кажется, что речь идет все-таки о теоретической основе; рефлексия о методологическом инструментарии решается в конкретной исследовательской практике) региональной истории, то я бы посоветовал работы Я. В. Верменич. Теоретическую основу новой локальной истории можно представить таким образом:

В теоретическую основу новой локальной истории заложен принцип широкого контекстуализма. Историографическая практика направления покоится на рефлексии о способности видеть целое прежде составляющих его локальных частей, воспринимать и понимать контекстность, глобальное и локальное, отношения исторических макро- и микроуровней. Новая локальная история находится в исследовательской области новой социально-культурной истории. Историко-культурный подход помогает переносить акцент

с анализа процессов на анализ структур, с линейного исторического метанарратива на локальные социокультурные пространства и их включенность в пространство глобальное, в глокальную перспективу.

Новая геополитическая и социокультурная ситуация заставляет осмыслить мир в единстве его многообразия на основе компаративных подходов и делает необходимым поиск нового — «глокального» субъекта исторического действия. Новая локальная история отказывается от традиционных территориальных/административных образцов и сосредоточивает внимание на «пространстве» и «пространственных образах», проявляет интерес к «образу жизни», «культурному значению» и т. д.

Предмет новой локальной истории — субъект исторического действия, не тождественный государству, и его существованию как в историческом (собственно историческое знание), так и в коэкзистенциальном (социокультурная или социолого-культурологическая составляющая) пространстве. Отсюда следует, что государство, нация, локальная общность рассматриваются не как территориально-генетические «закономерности», а как изобретения и/или конструкции, в истории которых важно выявлять поддерживавшие их культурные факторы, связь социального и культурного пространства, пейзажа и идентичности.

Конституирование новой локальной истории идёт не от объекта исследования (локуса), её организация основывается на методологических процедурах. Новая локальная история — это «способ видеть» локальные и региональные объекты не в традиционных границах, а наблюдать связи поперек административных, политических и культурных границ. В отличие от традиционного подхода к изучению местной истории, новая локальная история сама определяет объект своего изучения, он не задан ей заранее территориальными рамками.

6. *Насколько допустим «плюрализм» и возможна «толерантность» в региональных исторических исследованиях?*

Марина Румянцева

Не совсем понятно, что подразумевается под «плюрализмом» и «толерантностью», да еще и заключенными в кавычки. Про полиметодологизм речь шла выше. Воспитание толерантности (без всяких кавычек) — одна из социальных функций исторического знания, которая должна быть востребована в современном мире в целях его самосохранения.

Сергей Маловичко

Я согласен с ответом Марины Федоровны на этот вопрос. Однако думаю, что у меня есть, что предложить по вопросу о толерантности.

Современная социокультурная ситуация заставляет историков рефлексировать об этой проблеме. Начать я хочу с банального, с того, что многие историки уже сами прекрасно видят. Резкий спад интереса к национально-государственной истории связан в т. ч. с пониманием конфликтности такой истории. Пока еще ни одна национальная историография не предложила совершенно бесконфликтную для соседей национальную историю. Традиционное краеведение представляет из себя антикварную модель исследования (см.: Маловичко С. И. Тип исторического знания в провинциальном историописании и историческом краеведении // Ставропольский альманах Российского общества интеллектуальной истории. Вып. 7. Ставрополь, 2005. С. 5–31). В такой модели объект изучения изолируется от других, что способствует распространению ксенофобии. Поэтому важна иная модель изучения. Еще в начале институционализации направления «новая локальная история» М. Ф. Румянцева писала, что новая локальная история представляет собой *экстравертный тип знания*, который обеспечивает воспитание столь необходимой толерантности за счёт понимания и принятия другого как другого (см.: Румянцева М. Ф. От формационных и цивилизационных теорий к новой локальной истории, или к вопросу о «гештальтах» исторического разума // Запад — Россия — Кавказ: межвузовский научно-теоретический альманах. Вып. 2. Ставрополь; Москва, 2003. С. 399). Что здесь имеется в виду? Исследования в проблемных полях новой локальной истории учитывают формулу «локус как общность, основанная на различии», поэтому они открываются не только своей мультисоциальной, но и мультикультурной сторонами. Тем самым новая локальная история бросает вызов национализму и местной ксенофобии, дает возможность находить иные темы в пределах больших социальных и культурных структур.

7. Знаете ли Вы о существовании и деятельности научно-образовательного центра «Новая локальная история»? Насколько актуален и применим в исторических исследованиях регионов познавательный ракурс, предложенный представителями данного направления: история региона как история социокультурных сообществ?

Марина Румянцева

Не только знаю, но и участвую в его работе с момента основания, поэтому не имею моральной возможности ответить на вторую часть вопроса.

Сергей Маловичко

Я также не берусь оценивать работу нашего направления.

8. *Находит ли применение в Ваших исследованиях тематика, предложенная в рамках «новой локальной истории»: «опыт совместного проживания» горожан и сельчан, этносов и конфессий; «культурный обмен» и контакты «пограничных» регионов, этносов; культурная идентичность в мультикультурном пространстве?*

Марина Румянцева

Поскольку занимаюсь преимущественно теорией исторического знания, то могу оценить указанную тематику с этой точки зрения. На мой взгляд, она соответствует современному уровню исторического познания, позволяет ставить актуальные исследовательские проблемы, в т. ч. и значимые для воспитания толерантности. Приведенные понятия обладают достаточной степенью научной точности, что позволяет использовать их в качестве терминов, обеспечивающих научную коммуникацию.

Сергей Маловичко

Я думаю, что ответом на данный вопрос являются наши интернет-конференции и диссертационные исследования молодых ученых.

9. *Какие традиционные и новационные (теоретические и эмпирические) методы Вам помогают глубже и интереснее изучать региональный исторический материал?*

Марина Румянцева

Являясь представителем Научно-педагогической школы источниковедения Историко-архивного института, осознанно практикую феноменологический источниковедческий метод исторического познания, который востребован и новой локальной историей, наряду с другими проблемными полями актуального исторического знания.

Сергей Маловичко

Об этом я уже говорил при ответе на пятый вопрос.

10. *Что для Вас значит история «малой Родины»? Насколько актуальным является сейчас «воспитание историей»?*

Марина Румянцева

Предпочитаю не использовать в научных работах явно публицистический дискурс. Для решения проблемы чрезвычайно важно ее корректно сформулировать. Так называемое «воспитание историей» — это фактически реализация базовой инвариантной социальной функции исторического знания — формирования социальной памяти. При такой постановке проблемы мы — научное сообщество — должны подумать, к чему мы стремимся: формировать

социальную память в рамках весьма локальных социумов («малая родина»), тем самым способствуя дальнейшей регионализации страны, или приоритетная задача — выстраивать историческую память в общенациональном/общегосударственном пространстве. Вопрос этот отнюдь не риторический, поскольку культурная и, по-видимому, социальная регионализация — одна их характерных черт современной социокультурной ситуации, ситуации постпостмодерна.

Сергей Маловичко

На первый вопрос хорошо ответила моя коллега, и я не берусь что-либо добавить.

На вопрос: насколько актуальным является сейчас «воспитание историей», у меня напрашивается уточнение: кто «воспитатель»? Если имеется в виду профессиональная историография и историк — вузовский преподаватель, то я боюсь, что скажу не вполне привычное: «воспитание историей» *уже* не является актуальным, причем ключевым здесь выступает слово «уже».

Недавно мы с Мариной Федоровной писали, что в настоящее время смены парадигм уже можно со всей определенностью утверждать, что кризис постмодерна, его трансформация в новую социокультурную ситуацию, именуемую постпостмодерном, привели, в первую очередь, к трансформации функций исторического знания, что в значительной мере сказалось на занятиях историей. Ситуация пост-постмодерна характеризуется, во-первых, поиском новых путей интеграции социума, в т. ч. и на основе общей истории (правда, выступающей уже по преимуществу не как метанарратив, а как «места памяти»), и, во-вторых, уже *не просто расхождением, а непреодолимым разрывом между профессиональным знанием и массовым сознанием* (см.: Маловичко С. И., Румянцева М. Ф. Образовательные практики высшей школы: еще раз о краеведении и новой локальной истории // Сообщество историков высшей школы России: научная практика и образовательная миссия: материалы Всероссийской научной конференции. М., 2009. С. 206–207).

Современная социокультурная ситуация предоставила нам возможность для понимания того, что историки уже утратили былую монополию на объяснение прошлого, формы познания истории изменились, расширился состав субъектов исторического образования, ими выступают не только привычные учителя, профессура и учебники, но и кинематограф, телевидение, книги на исторические темы, отвечающие любым вкусам публики и т. д. Сегодня большими воспитательными функциями располагает не просветительское начало с его рационализаторским дискурсом, а социально ориентированное историописание и телепередачи с виртуальными событиями. Функции рационализации массового сознания, кроме

того, затруднены манипуляциями сознанием со стороны современной российской власти. Наблюдается глубокая дерационализация мышления у молодежи. Историки, в т. ч. те, которые идентифицируют себя с проблемными полями региональной или новой локальной истории, не должны бороться с социально ориентированными «ложными» образами прошлого, а обязаны понять их. Мы прекрасно видим, что обозначенная историками всего четверть века назад проблема «памяти» поставила под сомнение историографию, которая предпочитала изучение постоянных структур прошлого, но пренебрегала изучением современников — носителей того или иного знания о прошлом. Нам надо находить новые формы работы с массовым сознанием. Следует подумать об изменении стратегии исторического образования. Если оно будет представлено в его традиционной модели, не учитывающей современной специфики, которая требует понимания обществом не просто истории как повествования, а *знание инструментов, способствующих ее конструированию*, то не исключено, что в массовом сознании вообще исчезнет и без того уже тонкая грань между трудом профессионального историка и историописанием публициста, режиссера, политика.

11. Есть ли необходимость в приумножении региональных исследований? Не превращается ли история в набор мало что проясняющих занимательных рассказов?

Марина Румянцева

Ввиду вышесказанного необходимо разделить ответ на две части.

Необходимость исследований в проблемном поле новой локальной истории, на мой взгляд, вполне осознается/начинает осознаваться научным сообществом. Приведу только один пример. Еще лет десять-пятнадцать тому назад весьма часто встречались темы квалификационных работ (кандидатских и докторских диссертаций), выстроенные по схеме: реформа такая-то на примере такого-то региона, положение крестьян на примере такого-то региона и т. п. Сейчас мы все чаще имеем дело с темами такого рода: «Городовая реформа Екатерины II в Тверской губернии» (тема докторской диссертации), «Чиновничество Верхневолжских губерний в первой четверти XIX в.» и т. д. И никто не обвиняет авторов в «мелкотемье».

Что касается «занимательных рассказов» краеведов, то считаю, что они выполняют чрезвычайно важную социальную функцию — обеспечивают локальную идентичность, притом в тех условиях, когда профессиональные историки явно не справляются в должной мере с этой задачей.

Краеведы часто обижаются, когда приходится говорить о том, что краеведение не наука, а иная форма общественного сознания. Причина таких обид легко объяснима хотя бы с точки зрения

философии познания постпозитивизма. Напомню, что уже полвека тому назад постпозитивисты доказали, что наука — одна из форм общественного сознания, существующая не над, а наряду с другими, и ее особый авторитет в обществе нового времени обусловлен во многом санкцией государства. Иные формы общественного сознания в современной ситуации постпостмодерна явно востребованы социумом, и даже в большей мере, чем научное знание.

Сергей Маловичко

Механического приумножения исследований не бывает. Тут можно вспомнить нашу профессиональную банальность: каждое новое поколение историков заново переписывает историю. Исследование историка обусловлено временем и актуальной социокультурной ситуацией. Даже если мы договоримся больше не писать по истории того или иного региона, писать все равно будут, только не мы. Я полагаю, что присутствие таких новых проблемных областей, как локальная история, новая локальная история, региональная история, городская история, сельская история и т. д., только обогащает наши знания о том или ином объекте исследования. Все больший отклик среди исследователей находит практика компаративного исследования, среди городских историков получает популярность стратегия новой культурной истории («город как текст») и т. д. Сельской истории в проблемном поле новой локальной истории, позволяющей смотреть на сельское социокультурное пространство иначе, нежели это могли сделать аграрная и крестьянская истории, в этом году исполнилось всего четыре года...

Лариса Нагорна
ІСТОРИЧНА СВІДОМІСТЬ
У РЕГІОНАЛЬНОМУ ВИМІРІ:
УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

Категорія «історична свідомість», яка належить до розряду часто вживаних не лише у політичних та наукових дискурсах, але й на побутовому рівні, є, однак, чи не найменш концептуалізованою у предметному полі історичної науки. У вітчизняній термінопрактиці це є тим більш дивним, що ця категорія — одна з тих небагатьох складових понятійного інструментарію соціогуманітаристики, які знайшли своє місце у Конституції України. Фахівці вважають категорію «історична свідомість» ключовою в системі дидактики історії. Але якщо це так, то не лише структура і функції історичної свідомості, але й її вікові, ситуаційні, регіональні особливості заслуговують на значно більшу дослідницьку увагу.

Історичну свідомість часто розглядають в одному ряду з історичною пам'яттю — аж до цілковитого ототожнення обох понять. Навряд чи такий підхід можна визнати коректним. Історична свідомість — поняття незрівнянно ширше і за часовими, і за просторовими параметрами. Воно глибше укорінене в духовній сфері соціуму, а на рівні індивіда створює більш тривку і водночас менш підвладну стороннім впливам систему світобачення. В історичній свідомості закарбовується широкий спектр знань — як упорядкованих системою освіти чи культурним оточенням, так і одержаних з випадкових джерел або сконструйованих самостійними зусиллями. Можна погодитися із тими соціологами, які розглядають історичну пам'ять як «сфокусовану свідомість»¹. Фокус тут створюється, як правило, цілеспрямованими зусиллями інтелектуалів та політиків, і саме він справляє вирішальний вплив на формування того чи іншого різновиду ідентичності.

Історична пам'ять проблематизує ставлення до минулого, перетворює значимі події з історичного досвіду на інструмент впливу на суспільну свідомість з метою збереження культурних і моральних традицій соціуму і мінімізації травмуючого впливу повсякденності. Якщо розглядати історичне пізнання як когнітивний процес, а історичне знання як його конкретний результат, то історична пам'ять

¹ Тощенко Ж.Т. Историческое сознание и историческая память // Парадоксальный человек. — М., 2001.

цілком вписується у цю переважно емпіричну стадію осмислення досвіду. Історична свідомість перебуває на вищому щаблі — вона є опосередкованим результатом ціннісно-психологічного впливу знання на систему світобачення, емоції, мотивації, поведінкові стереотипи. Саме історична свідомість як уже сформований ментальний конструкт допомагає, за Ю.Вільчинським, шукати документальні підтвердження відповіді на питання «коли?» та «звідки?» і вписувати свій родовід в історичну канву².

Далеко не завжди, однак, вдається чітко окреслити параметри історичної свідомості та межі її інструментальної функції. Навіть найкращі її визначення хибують або на деяку абстрактність, або на дещо надмірну емоційність чи метафоричність. Класичним вважається визначення К.Е.Яйсманна — історична свідомість це «внутрішній зв'язок інтерпретування минулого, розуміння сучасного й окреслення перспективи на майбутнє». Й.Рюзен конкретизує його у такий спосіб — *«це сукупність ментальних (емоційних і когнітивних, естетичних, моральних, несвідомих і свідомих) операцій, через які досвід часу в медіумі пам'яті перетворюється на орієнтування життєвої практики»*³. І хоч сам автор вважає це визначення «свідомо узагальненим», воно містить максимум конкретики, бо акцентує увагу і на діяльності пам'яті, і на її ментальних особливостях, і на завданнях практичного орієнтування. Саме у Й.Рюзена знаходимо стислий і водночас ґрунтовний вклад теорії історичної свідомості з аналізом її змісту, функцій, відповідних історичних топосів.

Звернемо увагу на деякі, найбільш суттєві моменти у теорії Й.Рюзена, які допомагають з'ясувати відмінність між традиційними й новітніми підходами до аналізу історичної свідомості. Спочатку, зауважує він, йшлося про «рецепцію» історії — історичну свідомість розглядали як своєрідну ментальну посудину, яку можна було наповнювати «історією» залежно від поглядів реципієнтів. Надалі прийшло розуміння того, що зміст історичної свідомості — продукт усвідомлених дій і що саме вона виступає як таке місце продукування історичних знань, в якому вони набувають здатності життєвого орієнтування. Водночас виникла додаткова потреба в емпіричних знаннях: як конкретно виглядає історична свідомість у дітей, молоді, дорослих, в різних регіонах і в різних ситуаціях. Яку роль вона відіграє в політиці і в повсякденному житті і як її можна розвивати чи підтримувати?

Для Рюзена очевидно: досліджувати потрібно не просто «змісти» історичної свідомості, але ті форми, позиції, цінності, прерогативи, ментальні чинники, які надають цим змістам сенсу і значення з

² Вільчинський Ю. Філософія історії: теорія взаємопроникнення часу і вічності. — К., 2009. — С. 233.

³ Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. — Львів, 2010. — С. 61–82.

погляду окремого суб'єкта чи групи. Як діяльність пам'яті історична свідомість звертається до досвіду, але й сам цей досвід перебуває під впливом того чи іншого інтерпретування або очікування. Якщо історія — це синтез внутрішнього й зовнішнього, реального й фіктивного, предметного й інтенційного, емпіричного й нормативного, то історична свідомість — це процес і результат цього синтезу. Те, що здійснює історична свідомість через пам'ять, можна коротко назвати «формуванням змісту через часовий досвід». Духовне освоєння світу відбувається через такі ментальні процедури: сприймання минулого як відмінного досвіду, його інтерпретування через систему відповідних пояснень і орієнтування людей у життєвому просторі на основі одержаних знань. На такій основі формується історична культура як практично дієва артикуляція історичної свідомості в житті суспільства й історична ідентичність як рефлексивне відображення історичної свідомості у часових змінах і в соціальних діях.

Пояснювально-прогностична функція історичного знання вирішальною мірою залежить від якості інтерпретування минулого й максимальної об'єктивності систем орієнтування. При цьому доводиться рахуватися з тим, що за самою своєю природою історичне знання слабо піддається логіці верифікації. За В.Фінном, тут не діють аксіоматичні побудови й дедуктивні процедури, а висновки ґрунтуються не на доведенні, а на аргументації. Ці висновки не можуть претендувати на абсолютну достовірність, вони лише правдоподібні і в кожному конкретному випадку потребують уточнень і роз'яснень. Чотиризначна логіка, яка допомагає у визначенні ступеня правдоподібності висновків історика, не задовольняється лише аргументами «за» або «проти»; вона включає і ситуацію невизначеності, коли одночасно працюють аргументи і «за» і «проти», і констатацію факту відсутності аргументів. Звідси розмитість і неоднозначність практично всіх історичних понять⁴.

Якщо спробувати на цій основі сформулювати власне бачення змісту історичної свідомості, то воно виступатиме як специфічна форма духовного освоєння минулого — та, яка надає суб'єкту можливість самостійно аналізувати плін історії і на цій основі самовизначатися у часі і в просторі. У найширшому сенсі під цю формулу правомірно підводити усе розмаїття форм, в яких соціум усвідомлює та відтворює свій рух від минулого до майбутнього. Отже, основним предметом рефлексії історичної свідомості є об'єктивні відносини міжпоколінської, міжкультурної, міжетнічної спадкоємності. А її практичні функції реалізуються у комунікаціях, які підживлюють пам'яттю про минуле уявлення людини про світ і своє місце у ньому.

⁴ Финн В.К. Интеллектуальные системы и общество. — М., 2006. — С. 292–294.

У суспільствах з виразними регіональними відмінностями і з різним досвідом історичної пам'яті історична свідомість в ідеалі має виконувати консолідаційну функцію. Об'єднані спільною національно-громадянською ідентичністю люди прагнуть відшукувати в минулому ті смисложиттєві орієнтири, які формують спільні інтереси й оптимістичне бачення майбутнього. Адже, використовуючи дохідливу формулу Й.Рюзена, конкретне й реальне людське життя являє собою балансування людини на канаті часу, натягнутому між «уже ні» і «ще ні»⁵. Керована нормами й цінностями сила людської волі має спрямовуватися на те, щоб брати з минулого кращий досвід, освоювати його в сьогоденні й передавати нащадкам.

На практиці, однак, на процес формування історичної свідомості виразно тисне не стільки сам минулий досвід, скільки його політичні й ідеологічні інтерпретації. У травмованих соціумах образами минулого часто відводиться не лише роль своєрідних захисно-компенсаторних механізмів, але й пряма легітимізаційна (чи, навпаки, делегітимізаційна) функція. Вибудовуючи спрощені, зрозумілі сучасникам образи минулого, недобросовісні інтерпретатори або намагаються зняти з їхнього сумління тягар колективних провин, або відводять негативну енергію убік уявного «ворога». І в тому і в іншому випадку розрахунок на стимулювання процесу колективного самоочищення зазвичай буває оманливим. Актуалізоване у такий спосіб минуле вибудовує нові кордони на теренах колективної пам'яті, і ці розподільчі лінії здатні вже на орієнтаційній стадії вносити додаткову напругу в суспільство. За П.Нора, монополія історика на інтерпретацію минулого здатна сакралізувати останнє, перетворювати пам'ять або на релігійний катехізис, або на знаряддя війни⁶.

Історична свідомість, отже, виконує важливу місію посередника між минулим, сучасним, майбутнім і у цьому сенсі є не тільки важелем соціалізації індивіда, але й інструментом конструювання колективних ідентичностей. Але її реальний стан у кожному конкретному суспільстві визначається діями суб'єктів символічного конструювання — держави, інтелектуалів, громадянського суспільства. Саме від них у кінцевому рахунку залежить, за Рюзеном, міра «зближення з емпірією» — наявність чи відсутність дистанції між історичним знанням й історичною пам'яттю і, зрештою, ступінь використання минулого в політичних цілях. А чутливість громадськості до опрацювання сфери й стратегії історичної пам'яті визначає параметри домінуючої у даному соціумі історичної культури. Остання виступає як практично дієва артикуляція історичної свідомості і має власні

⁵ Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. — С. 83.

⁶ Нора П. Всемирное торжество памяти // Неприкосновенный запас (Москва). — 2005. — № 2–3.

естетичний, політичний і когнітивний виміри. Саме вона визначає характер і зміст «міжпоколінського перенесення норм, цінностей та ідей»⁷.

Якщо говорити про суто політичний вимір історичної культури, то він визначається самою природою влади: вона презентує себе в історично наповнених символах і розглядає історичну пам'ять насамперед під кутом зору виконання нею легітимізаційних та ідеологічних функцій. Зрозуміло, що в сучасних переобтяжених величезною кількістю інформації суспільствах людина постійно перебуває під потужним пресом ідеологічного впливу. Кожна політична сила намагається «по максимуму» використати підвладний їй інформаційний простір. Продукування історичного знання теж поставлене «на потік» — з усіма позитивами й негативами, які супроводять будь-яке «серійне виробництво». А відтак «локуси пам'яті» неминуче перетворюються у конфліктні зони. Ілюстрацією цього можуть служити ті «битви за минуле», які точаться на пострадянському просторі, стимулюючи постійні спекуляції навколо «відновлення історичної правди».

Вибудовуючи стратегію формування історичної пам'яті, владні структури й культурні еліти будь-якої країни мають враховувати як загальноцивілізаційні особливості історичного процесу, так і власний історичний досвід. Для України одним з першочергових завдань у цьому плані є врахування багатополлярності українського політичного ландшафту. Сучасна Україна — це у багатьох відношеннях безпрецедентно складний територіальний комплекс, кожна з політико-культурних складових якого мала власну історичну долю і розвивалася у рамках різних цивілізаційних систем. Водночас це арена перехрещування різноспрямованих геополітичних впливів з боку держав, які у різні часи відчували себе на українських теренах повноправними господарями і насаджували у відповідних регіонах не лише власні управлінські системи, але й свої ментально-культурні матриці. Зрештою це і своєрідна контактна зона, де мирно або не мирно уживалися різні етноси, де відбувався інтенсивний культурний взаємообмін і де ідентичність майже завжди була або гібридною, або ситуативною. А це означає, що запропонувати суспільству «образ минулого», який рівною мірою задовольнив би мешканців різних регіонів, представників різних етносів і конфесій, доволі проблематично, якщо взагалі можливо. Доводиться рахуватися і з відмінними підходами істориків, вихованих у різноспрямованих системах світобачення. І, що не так вже й часто береться до уваги, з протистоянням двох типів націоналізму — радикального українського, з жорсткою етнічною прив'язкою й нетерпимістю до ідеологічних компромісів, і більш толерантного, але із залишками імперських амбіцій, російського.

⁷ Норт Д. Понимание процесса экономических изменений. — М., 2010. — С. 81.

Доволі цікаво, відштовхуючись від «тричленної» формули Й.Рюзе-на (спочатку вона була чотиричленною, з уведенням поряд із сприйманням відмінного досвіду, інтерпретаціями й орієнтаціями ще й мотивацій), простежити впливи різних чинників на неоднозначні процеси формування вітчизняної історичної свідомості. Спочатку пильніше придивимося до відмінного досвіду. Український політичний проект набрав зримих обрисів майже одночасно, наприкінці ХІХ ст., в обох розділених кордоном частинах України. Але умови, за яких він викристалізовувався, були відмінними, і це не могло не накласти виразний відбиток на структуру історичної свідомості і на увесь контекст історичної культури.

У Галичині — відсталій периферії Австро-Угорщини — був значно вищим порівняно з підросійською частиною України рівень політичних свобод, але представники українського етносу зазнавали подвійної етнічної дискримінації — всі ключові позиції в краї були віддані полякам. Етнічне протистояння тут було постійним фоном суспільного життя, а напруга конфліктності час від часу проривалася терористичними актами. Коли після Першої світової війни край опинився у складі Польщі, відверто антиукраїнська дискримінаційна політика, репресії, депортації довершили справу формування історичної свідомості на основі чіткого розмежування на «своїх» і «чужих» за ознакою етнічності. Етноцентризм за таких умов не міг не стати альфою й омегою галицького світосприймання, і його вплив гостро відчутний і сьогодні. Безумовно, має рацію Я. Грицак, коли пише, що галичанин не лише свідомий своєї національної ідентичності, але й уважає її за центральну вісь, навколо якої крутиться увесь його світ⁸.

Навряд чи когось може дивувати той факт, що і сьогодні у свідомості населення Галичини досить глибоко закоріненими лишаються стереотипи «українського П'ємонту» і претензії на роль головного ретранслятора української національної ідеї. Той міфологізований образ колективного «Я», який склався у свідомості більшості західноукраїнської еліти, парадоксально сполучає однозначний вибір на користь Заходу як з архаїчними традиціоналістськими установками на «відродження», так і з ностальгічними настроями. Більшість населення західного регіону віддає перевагу етнічним традиціям і зразкам поведінки, причому етнічна «ми-свідомість» підміняє або витісняє інші форми самоідентифікації. Фольклорне розуміння народу як носія особливих чеснот і романтизована патріархальність сполучаються зі своєрідним «охоронним консерватизмом», а пануюча ідеологія націонал-радикалізму ґрунтується на пріоритеті українськості з-поміж інших цінностей. Для такого свідомісного стереотипу значно більше важать уявні структури

⁸ Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. — К., 2004. — С. 275.

символічної ідентифікації, ніж вироблення реальних механізмів досягнення тих чи інших програмних цілей, які б забезпечували «включеність» України у сучасний світ.

Інший стереотип світосприймання домінує у тій частині України, яка свого часу входила до складу Російської імперії. Українці тут не розглядалися як окремий етнос, а вважалися однією з «трьох гілок» російського народу. Попри сильний русифікаторський тиск представники її еліти на особистісному рівні не відчували себе ущемленими, а отже, розроблюваний окремими ентузіастами «український проект» не дістав багато прихильників. Не в останню чергу цим була зумовлена поразка Української революції 1917–1920 рр.

Надалі правляча еліта СРСР доклала чималих зусиль для заміщення недосформованої української ідентичності безнаціональною «радянською». Створення в регіоні потужної промислової бази й урбанізаційні процеси довершили асиміляцію українців і значне заміщення кадрів промисловості та управлінців іноетнічним елементом. Не випадково й сьогодні доволі слабка регіональна ідентичність (чим далі на Схід України, тим більше) має тут виразну «патерналістську складову», успадковану від російської національної свідомості. Відсутність у східних еліт об'єднуючої символічної складової компенсується, з одного боку, залишковою «радянськістю», а з другого — своєрідним «регіональним патріотизмом» на клановій та клієнт-патрональній основі.

Не дивно, що як на елітному, так і на масовому рівнях у південно-східному регіоні України реєструється переважання «слабких», а то й симулятивних різновидів громадянської ідентичності, в яких підспудно присутні модуси втрати, відстороненого негативізму, «топосу поразки». Цей тип ідентичності не меншою мірою, ніж західноукраїнський, є споглядальним і пасивним; резерв його пристосування до життєвих реалій уявляється справді невичерпним. Розосередженість осей орієнтацій виступає засобом підтримання відносної стабільності, але водночас затемнює уявлення про ціннісні пріоритети. Нерозвинутість, а відтак і неефективність демократичних інститутів створює живильний ґрунт для корпоративізму на тіньовій основі, породжує тягу до «порядку», наведеного «сильною рукою». У системі корпоративно-олігархічних відносин ті національні цінності, які живляться етнічністю, опиняються на периферії свідомості. Але й нові універсалістські пріоритети далеко не завжди знаходять для себе сприятливий ґрунт.

Донбас — найбільш показовий, хоч і не типовий приклад регіону, етнічна структура якого не відіграє помітної ролі у соціальній стратифікації. За І.Кононовим, головним її елементом є «велике ядерне утворення — українсько-російська домінуюча етнічна коаліція. Це утворення виникло внаслідок зближення ціннісних уявлень українців та росіян, формування синтетичних українсько-російських явищ

в культурі регіону, зламу ендегамного порогу між цими етнічними групами». На відміну від Галичини, яка «створила майже герметичне по відношенню до України символічне середовище» з акцентом на етнічності, у Донбасі головним стрижнем соціальної структури завжди були не етнічні, а соціально-економічні ієрархії⁹.

Зрозуміло, що Донбас і Галичина — полюси, які дають лише приблизне уявлення про стан історичної свідомості в регіональному вимірі. Спроби провести географічну межу між «двома Українами» ніколи не мали успіху, а тенденцією останнього часу є помітне розмивання і тих умовних координат, якими цю межу прийнято визначати. Німецька дослідниця К.Ціммер, безумовно, має рацію, коли пише про Львів і Донецьк як про «два екстремуми» — «жоден з них не є репрезентативний для більшості території України, тобто вони не є bona fide уособленням «західної України» і «східної України». Взагалі, на її думку, регіональними відмінностями надуживають, коли в такий спосіб дехто намагається змалювати символічний кордон між добром і злом¹⁰. Але ж промовистим фактом є і те, що галицький різновид історичної свідомості справляє суттєвий вплив на політичні орієнтації в регіоні, що засвідчив, зокрема, успіх праворадикальних націоналістичних сил на місцевих виборах 2010 р.

На те, що дві половини України, попри спільну консервативну налаштованість, живуть під впливом різних типів ресентименту, звертає увагу М.Мінаков. Їхня пам'ять про травми — реальні й уявні — гостро відмінна; одна з них живиться ідеями самоізоляції й моноетнізму, інша ностальгує за «радянськими здобутками», а бажання «подолати етнічність» тут легко узгоджується із нерозумінням можливостей громадянського суспільства. Будь-які спроби звести багатобарвність політичних логік і світоглядів до єдиного смислового поля у підсумку не тільки дають ефект ще більшого розладу між двома частинами України, але й сприяють демодернізації українського суспільства. Їхнім прямим наслідком після «помаранчевої революції» стало дистопічне політичне протистояння поза усякими раціональними рамками. Політичної вербалізації зазнає лише те, що вкладається в рамки бінарних опозицій і логіки за принципом «або — або». Ірраціональна пам'ять стимулює ірраціональність політичного життя, блокує будь-яку можливість солідарного соціального акту.

Чим небезпечна мова дистопії, базована на стратегії помсти? Насамперед тим, доводить автор, що хоч вона і не влаштовує обидві сторони, однак створює умови для постійного відтворення консерва-

⁹ Кононов І.Ф. Донбас та Галичина: причини напруженості в стосунках та пошук історичного компромісу // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє. — Луганськ, 2006. — С. 14–17.

¹⁰ Регіональні ідентичності в сучасній Україні та методи їх вивчення // Україна модерна. Спеціальний випуск. — К.-Львів, 2007. — С.21 — 22.

тивного мислення і практики, коли героями «призначають» незалежно від реальних заслуг чи злочинів, а у владу проштовхують лише «своїх», виключно на основі партійної належності. За таких умов поняття відповідальності взагалі втрачає сенс, а суспільство дедалі глибше занурюється в атмосферу поділів за територіальною ознакою. Україна швидко втрачає індустріальну спадщину, її соціальні й політичні інститути стають усе менш сучасними¹¹.

Доводиться констатувати, отже, що вже на рівні першої ментальної операції — *сприймання* минулого як відмінного досвіду — регіональні відмінності у ціннісних і політичних орієнтаціях виявляються визначальними. Майже полярна відмінність соціально-групових інтересів накладає настільки виразний відбиток на регіональні різновиди історичної пам'яті, що вони постають у суспільній свідомості як принципово несумісні. Ще чіткіше простежується ця різниця на другому рівні — *інтерпретаційному*. Політики й інтелектуали в центрі і в регіонах доклали чимало зусиль для формування двох доволі відмінних концептів історичного образу України. Розміщуючи її в зоні пограниччя «між Сходом і Заходом», вони по-різному трактували цивілізаційний вплив, що виходив від Росії та Європи. Традиція, закладена в систему вітчизняного історієписання ще на початку ХХ ст., виявилася тривкою внаслідок наявного в її фундаменті потужного «націоналізуючого» підтексту.

Оскільки з подачі М.Грушевського «раціональна схема» української історії вибудовувалася за канонами дистанціювання від російського «візантинізму», саме вона виявилася затребуваною на етапі становлення незалежності. Її принципова придатність для виконання легітимізаційних і «націоналізуючих» функцій не викликала сумнівів у більшості істориків. Але залишалася й виразно тиснула на свідомість і та стратегія історизації, яка була задана майже сімдесятирічним розвитком вітчизняної історіографії в радянському руслі. Природно, що її притягальність для масової свідомості збільшується у напрямі віртуального руху з заходу на схід і південь.

В результаті у тих схемах історичного процесу, які пропонуються як інструменти формування вітчизняної історичної свідомості, «точок дотику» майже немає, як немає і загальноновизнаної картини історичної еволюції. «Нативістський» наратив вибудовується за шаблоном: Київська (вже українська) Русь — Галицько-Волинська держава — шляхта й козацтво у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій — колоніальний стан українських земель у Російській та Австро-Угорській імперіях — «визвольні змагання» УНР, Української держави та ЗУНР — «советська окупація» — героїка ОУН-УПА — українське дисидентство — здобуття незалежності.

¹¹ Минаков М. Язык дистопии: идеологическая ситуация Украины //Неприкосновенный запас. — 2010. — № 5. — С. 55–66.

У альтернативній схемі пріоритети розставлені по-іншому: давньоруська народність — литовсько-польська колонізація — Переяславська рада — суспільно-політичні рухи — Жовтнева революція і громадянська війна — утворення УСРР — модернізаційні перетворення в радянському руслі — Велика Вітчизняна війна — розпад СРСР. Відповідно і «пантеон героїв» гостро відмінний. Обидві схеми хибують на прямолінійність і спрощення, а з факту компромісності самого «українського проекту» робляться протилежні висновки. Відсутність у України як держави скільки-небудь виваженої ідеологічної стратегії робить конкуренцію інтерпретацій по суті безконтрольною і підвладною будь-яким політичним впливам.

За цих умов і третя ментальна операція — *орієнтування* — виявилася цілком підпорядкованою політичній та ідеологічній кон'юктурі. Усяка орієнтація, за Й.Рюзеном, відбувається за алгоритмами й перспективою належності й відмежованості, у контексті співвідношення «ми» і «вони». Здорові соціуми дбають про те, щоб остання альтернатива не перетворювалася на протистояння «своїх» і «чужих» (а ще гірше — «ворогів»), а травматичний досвід розглядався під кутом зору колективної відповідальності й «національної самокритики». У розколотих, поляризованих соціумах прийоми й методи історизації, навпаки, виступають додатковим інструментом «відтворення непримиренності». Історична пам'ять стає вибірковою — із загального історичного контексту вихоплюються «виграшні», з точки зору продюсерів, сюжети, причому ті, які здатні справляти емоційний вплив на свідомість людини. Відчуття безперервного плину історії у такій подачі зникає, натомість у політичному обігу змінюють один одного окремі фрагменти й осучаснені в міру здібностей авторів картини. Надалі події розвиваються за алгоритмом бодріярівського «принципу симуляції». Стирання межі між бажаним і дійсним створює свідомісні симулякри, в яких грані між минулим, сучасним і майбутнім виявляються стертими. Зрештою людина опиняється у просторі міфів, а цей простір взагалі не потребує осмислення реалій сучасності, оскільки непропорційно густо заповнений відповідно препарованим минулим.

Однією з найбільших небезпек у такій стратегії історизації стає етноцентризм. Його укорінення в історичній свідомості означає домінування небезпечної однозначності у творенні ідентифікаційних стратегій — позитивне «своє», різко відокремлене від негативного і навіть ворожого «чужого», штучно перетворюється на інструмент легітимації власної самоповаги й критерій патріотизму. Це неминуче призводить до викривлення логіки історичного процесу, соціальних орієнтирів і зрештою до нагромадження потенціалу агресії й ненависті. І хоч доволі часто етноцентризм вправно маскується під патріотизм, груповий егоїзм і корпоративізм виходять назовні, як тільки справа доходить до конкретних історичних сюжетів. Психо-

логія протиставлення набуває агресивних, образливих форм, «архаїчна спадщина» (формула З.Фрейда) та ірраціональні інстинкти прориваються навіть через вміло вибудовану тканину наративу. За межами наукової рефлексії опиняється все те, що суперечить наперед заданим ціннісним та світоглядним настановам. Етноцентризм відтворює притаманну маніхейському світобаченню дихотомію Добра і Зла, причому на роль Добра призначаються довільно обрані сакральні цінності. За такого підходу сам процес історієписання втрачає сенс, бо історія перетворюється на інструмент маніпулювання.

Вище вже йшлося про етноцентризм як суттєву рису галицького світосприймання, і в принципі йому досить легко знайти історичне пояснення. Минулий травматичний досвід спричиняє «егоїзм болю», який виразно тисне на суспільну свідомість упродовж кількох поколінь. Гірше, коли його починають посилено роз'ятрювати «войовничі історики», «лицарі» історичної моралізації (терміни Ж.Мінка), а ще гірше, коли до цієї справи активно підключаються політики. Образи «болісних минувшин» повертаються у вжиток як аргументи у поточних політичних іграх¹². Саме цей «стереотип болю» наклав відбиток на домінуючу — від монографій до підручників — схему вітчизняного історичного наративу: як мірило лояльності й патріотичності стали використовуватися оціночні бренди, густо замішані на етноцентризмі. За Г.Касьяновим, «історія України стала домінуючою частиною гуманітарно-громадянської освіти і значною мірою була вибудована відповідно до етнічно ексклюзивної, місцями ксенофобської (русо- й полонофобської), телеологічної, лінійної версії. З одного боку, це сприяло певній кристалізації української національної самосвідомості, з другого — породило й породжує проблеми з громадянською ідентичністю: в країні з полікультурною історією і явними культурними відмінностями між компактними регіонами така версія в перспективі є небезпечною»¹³.

Період президентства В.Ющенка став часом активної пропаганди етноцентризму на державному рівні — націоцентричний (україноцентричний) образ минулого подавався як єдина альтернатива іншому, сформованому під впливом імперсько-радянських ідеологічних доктрин і стереотипів¹⁴. Скомпоновані у такому руслі образи минулого мислилися не лише як символічні маркери, але й як орієнтири для бажаного майбутнього, здатного продукувати громадянський

¹² Мінк Ж. Вступ // Європа та її болісні минувшини. — К., 2009. — С. 24, 37.

¹³ Касьянов Г.В. Украина между Россией и Европой: превратности выбора // Новая и новейшая история. — 2005. — № 3. — С. 80.

¹⁴ Див., напр.: Україна в 2008 році: процеси, результати, перспективи. Біла книга державної політики. — К., 2008. — С. 166–168.

патріотизм, сприяти усвідомленню спільних цінностей та інтересів. Утім, ефективність такої стратегії з точки зору консолідаційних завдань була радше від'ємною. Акцентування травм, поразок, прищеплений соціуму комплекс жертви створював негативний суспільний фон, а виразна політизація минулого виявила здатність девальвувати, знецінювати історичне знання як таке.

Нова влада радикальними змінами у кадровій політиці і рядом гучних заяв проголосила принциповий відхід від тих орієнтирів у політиці пам'яті, які визначали її зміст упродовж попереднього п'ятиріччя. Але поки що до чіткого окреслення параметрів нової стратегії у гуманітарній сфері справа не дійшла. Тим часом можна говорити про своєрідне «друге дихання», яке дістав бандерівський міф у контексті політичних протистоянь 2010–2011 рр. Те, що незалежно від сповідуваної ним системи поглядів і реальних дій Бандера у Західній Україні уже виступає у ролі своєрідного символу не лише антирадянськості, але й антиросійськості як такої, засвідчила поміж іншим оприлюднена часописом «Критика» епістолярна полеміка двох відомих зарубіжних українців — З.Когути та І.Химки — з приводу ставлення до ОУН і постаті С.Бандери¹⁵. На думку І.Химки, можна наводити скільки завгодно аргументів на підтвердження притаманного ідеологіям обох ОУН антидемократизму й антисемітизму і засвідченої безліччю документів їхньої участі у масових вбивствах євреїв, поляків, комуністів. Все одно у свідомості більшості мешканців Галичини і певної частини істориків вони поставатимуть як уособлення мужності й самовідданості, в ореолі борців за незалежність. «Збереження Бандери як символу» розглядається при цьому як ознака системного опору владі, яку значна частина молоді та інтелектуалів не готова сприйняти як «свою».

Вельми показовим стало і своєрідне «заочне протистояння» двох знакових фігур — Й.Сталіна і С.Бандери, що вилилося у «війну пам'ятників». 102-у річницю з дня народження Бандери радикальні націоналісти «відзначили» зруйнуванням пам'ятника Сталіну у Запоріжжі, який незадовго перед тим уже став об'єктом вандалізму. Майже одночасно у Львівській облраді виник конфлікт з приводу виділення додаткових бюджетних коштів на добудову пам'ятника С.Бандері. Не торкатимемося тут питання про реальну політичну вагу обох постатей — справа, зрештою не стільки у цьому, скільки у наслідках перетворення їх обох на своєрідні культові фігури. У дещо епатажній формі про них дотепно пише публіцист М.Дубинянський — коли небайдужі громадяни підтримують Сталіна у пику «їхньому Бандері» і навпаки, вони роблять сильнішими своїх суперників. «Знищуючи пам'ятник Сталіну, фанатичні націоналісти змушують південний схід згуртуватися навколо вусатого генсека. Викриваючи

¹⁵ Критика. — 2010. — Ч. 3–4. — С. 8–14.

Бандеру, твердолобі комуністи заохочують багатьох львів'ян і киян симпатизувати лідеру ОУН...Поки нас роз'єднує суперництво двох тоталітарних привидів, ми безсилі щось змінити. Ніби дві чавунні гирі, Йосиф Сталін і Степан Бандера тягнуть країну в минуле. Україну ХХІ століття з таким баластом не побудуєш»¹⁶.

У світлі сказаного особливої ваги набуває проблема відповідальності історика за зміст політики пам'яті, і тут знов у нагоді можуть стати цікаві думки Й.Рюзена. Історія, зазначає він, є інтегральною частиною культурного орієнтування, і той, хто нею займається, несе відповідальність за це орієнтування і за ідентичність. «У метафоричному сенсі можна говорити про лікувальну й терапевтичну функцію історії, за реалізацію якої відповідають історики». Часові виміри історичної відповідальності рівною мірою стосуються минулого, сучасного й майбутнього. Йдеться зрештою про етичний спадок, завжди присутній у культурних орієнтирних рамках сучасного життя. Нехтування ним і безвідповідальність створює «фантазії омніпотентності» — претензії на незаперечність власного бачення логіки історичного процесу. Чинник критики у дискурсі про пам'ять має бути визначальним — «інакше гуманітарні науки загрузнуть у виконанні своїх компенсаторних завдань, а суспільство в шахрайський спосіб позбавлять суттєвих елементів історичного орієнтування на його шляху до майбутнього».

Завдання культурної мобілізації минулого, за Рюзенем, неодмінна умова забезпечення прийняттого майбутнього. Лише тоді, коли культурний елемент минулого лишається живим, він здатен створювати орієнтирну часову перспективу, адекватну нашій ідентичності. Інакше виникає загроза «майбутнього не для нас, а всупереч нам»¹⁷.

В Україні така загроза існує реально, і не лише пряма фінансова залежність науки від влади є тому причиною. Не тільки політичні актори, але й аналітика, що їх обслуговує, далеко не завжди керуються теорією раціонального вибору; значно частіше їхні дії детермінують тим або іншим способом витлумачена політична доцільність, символічні маркери й політичні орієнтири ринку. А вітчизняний політичний ринок звик живитися пошуком ворога, педалюванням травматичного досвіду, збудженням негативних емоцій і нереальних очікувань. Поставлене на службу конструюванню ідентичностей історичне знання продемонструвало неабиякі мобілізаційні можливості символічних соціокодів, здатних задавати відправні константи суспільної свідомості в залежності від тих або інших політичних інтересів. На якомусь етапі ці інтереси продиктували «гру на регіональне протиставлення», а отже, і на роз'єднання.

¹⁶ Дубинянський М. Йосиф vs Степан // Сьогодні. — 2011, 5 январа.

¹⁷ Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. — С. 271–331.

Оптимізм має вселяти принаймні те, що регіональні ідентичності уже усвідомлюються як важливий політичний ресурс і саме у такій якості поступово вибудовують свою нішу в системі соціального пізнання. Їхня присутність у просторі політичних і наукових дискурсів сприймається як даність, з якою потрібно рахуватися і яку необхідно досліджувати усіма засобами, які є у розпорядженні соціогуманитаріїв. Обнадійливим є і той факт, що український соціум демонструє, як правило, більш високий рівень політичної свідомості, ніж ті, хто вважає себе елітою. Навіть у найбільш небезпечних, з погляду латентної конфліктності, регіонах протестні настрої не виходять за встановлені законом межі. Те, що реакція на «недосформованість» національно-громадянської ідентичності не набуває вигляду якихось деструктивних проявів, є непрямим свідченням міцності того каркасу ідентифікаційної системи, який підтримує «на плаву» увесь вітчизняний суспільний організм.

Не варто, однак, легковажити тим «ефектом бумеранга», яким здатен коригувати людські вчинки абстрактний, на перший погляд, «голос історії». Розміщуючи його в ряду тих «голосів, до яких варто прислухатися», Д.Гудінг та Дж.Леннокс справедливо зазначають: наука може відповідати на запитання «яким чином», але вона доволі часто безпорадна, коли треба дати чітку відповідь на питання «навіщо». В кінцевому рахунку лише історія підтверджує або спростовує висновки мислителів. «Історія — великий третейський суддя наших ідей і системи мислення. І хоч іноді рішення цього судді викликають у нас подив, ми повинні уважно прислухатися до його уроків і бути вдячними за них»¹⁸. Головне тут — не спізнитися, бо погано засвоєні уроки мають здатність перетворювати на свою протилежність найкращі людські наміри.

¹⁸ Гудінг Д., Леннокс Дж. Людина та її світогляд: для чого ми живемо і яке наше місце у світі. Т. І. — К., 2007. — С. 30, 57.

Регіональна історія України
Збірник наукових статей
Випуск 5

Розділ 2
ФЕНОМЕН ПОГРАНИЧЧЯ
В СИСТЕМІ СОЦІОГУМАНІТАРНОГО ЗНАННЯ

Чорновол Ігор (Львів)

Фредерик Джексон Тернер
і концепція фронтиру

Гриценко Антон (Москва)

Историко-культурные регионы
российско-украинского приграничья:
прошлое и настоящее

Підгрушний Григорій, Качаєв Юрій (Київ)

Українсько-російсько-білоруський
транскордонний регіон:
фактори формування,
особливості територіальної організації,
проблеми та перспективи розвитку

Служинська Іванна (Київ)

Донщина як ареал порубіжжя
й історична земля

Ігор Чорновол

**ФРЕДЕРИК ДЖЕКСОН ТЕРНЕР
І КОНЦЕПЦІЯ ФРОНТИРУ¹**

Коли 12 липня 1893 року на з'їзді Американської історичної асоціації асистент Віконсинського університету Фредерик Джексон Тернер виступив із доповіддю «Значення фронтиру в історії США», на неї мало хто звернув увагу. Але вже 1900 року публікація «Значення фронтиру в історії США» стала одним із основних текстів американської історії. 1910 року Ф.Тернер очолив катедру історії США в Гарварді, а водночас — Американську історичну асоціацію. Тож може видатися неймовірним, але невелика за обсягом публікація 1893 року спричинила гостру (що звично для культури академічної суперечки в США) й безпрецедентно тривалу (вона й досі не завершилася) дискусію. Крім істориків, до полеміки долучалися антропологи, археологи, географи, геологи, демографи, екологи, етнографи, етнологи, кліматологи, лінгвісти, психологи, соціологи, філософи. Майже кожний американський коледж або університет пропонував «фронтир-студії» до 1960 року, або, словами Ричарда Гофштадтера, в той час американський історичний цех трансформувався «в одне велике товариство імені Тернера»².

Основна ідея Тернера зводилася до того, що американське суспільство сформували передовсім відкриті простори Дикого Заходу, й саме Дикий Захід забезпечив державі демократичні принципи функціонування та розвинув американський індивідуалізм. Завдання цієї статті — аналіз творчої спадщини Ф.Тернера та критики його ідей у історіографії США.

¹ Стаття продовжує серію публікацій про порівняльний підхід до тези Тернера: І.Чорновол, «Дикий Захід» і «Дике Поле»: Україна в світлі тези Тернера», *Критика*, no.6 (2006), с. 26–28; його ж, «Середньовічні фронтири та модерні кордони», *Критика*, no.10 (2006), с. 9–12; його ж, «Фронтири Росії», *Критика*, no.6 (2007), с. 17–21; його ж, «Географія фронтиру та її піонери», *Критика*, no.7–8 (2008), с. 27–30; його ж, «З історії історичної науки в США: історіографія Латинської Америки і «теза Болтона», *Історіографічні дослідження в Україні*, no. 19 (2008), с. 132–157; його ж, «Теорія компаративних фронтів», *Регіональна історія України*, 3 (2009), с. 41–66; його ж, «Середні Віки у світлі Тернерової тези про фронтир», *Дрогобицький краєзнавчий збірник*, 13 (2009), с. 203–216; його ж, «Історіографія Австралії у світлі тези Тернера», *Регіональна історія України*, 4 (2010), с. 239–248.

² Richard Hofstadter, *The Progressive Historians. Turner, Beard, Parrington* (New York: Vitgag Books, A Division of Random House, 1970), p. 83.

Історіографія проблеми величезна. Відповідаючи на запит під гаслом «Frederick Jackson Turner», мережева бібліотека «Questia» пропонує переглянути 10020 книг, 791 журнальних статей, 81 газетний текст та 6 енциклопедичних довідок (дані за 12 жовтня 2010 р.). Утім, більшість — це популярні тексти; натомість наукові тексти дублюють один одного, не кажучи вже про далеко не рівнозначну їхню пізнавальну вартість. Біографічні дані Ф.Тернера в основному почерпнуті мною з книги Рея Аллена Біллінгтона «Фредерик Джексон Тернер: історик, учений, учитель» (1973)³. Це найґрунтовніша його біографія. Інші дві біографії — «Стежкою Тернера: 100 років історії Заходу» Вілбера Джекобса (1994)⁴ й Алана Бога «Дивними дорогами Фредерика Джексона Тернера» (1998)⁵ — хоч презентують сучасніший погляд й торкаються окремих нових аспектів спадщини Ф.Тернера, все ж багато в чому повторюють книгу Р.Біллінгтона. Перу Джеральда Неша належить педантичний аналіз критики спадщини Ф.Тернера в історіографії США до 1990 року⁶. Властиво, ці чотири монографії акумулюють в собі найважливішу інформацію про історика й його спадщину та в цілому відповідають вимогам історичної науки сьогодення.

Формування світогляду та ідейна спадщина

Перший американський предок Ф.Тернера прибув до Массачусетса 1634 р. з Англії. Його нащадки засвоювали спосіб життя піонерів, воювали з індіанцями та за незалежність у складі армії Джорджа Вашингтона. Батько, Ендрю Джексон Тернер, був лісорубом. Проте, опанувавши друкарське ремесло, жив з нього, мандруючи по містечках Мічігану й Вісконсину. 1858 р. він осів у вісконсинському містечку Портедж, де розпочав видавати газету. А через два роки А.Тернер посватав місцеву вчительку Марію Олівію Генфорд. Предки його дружини були нащадками пуританського священика, який прибув у Коннектикут 1642 р. Ендрю Джексон Тернер був у Портеджі особою шанованою, про що свідчить неодноразове його обрання депутатом легіслатури штату Вісконсин, Конгресу США та триразове — на посаду мера міста.

³ Ray Allen Billington, *Frederick Jackson Turner: Historian, Scholar, Teacher* (New York: Oxford University Press, 1973).

⁴ Wilbur R. Jacobs, *On Turner's Trail. 100 Years of Writing Western History* (Lawrence: University Press of Kansas, 1994).

⁵ Allan Bogue, *Frederick Jackson Turner: Strange Roads Going Down* (Norman: University of Oklahoma Press, 1998).

⁶ Gerald D. Nash, *Creating the West. Historical Interpretations, 1890-1990* (Albuquerque: University of New Mexico Press, 1991).

Фредерик Джексон Тернер народився 14 листопада 1861 р. В його дитячі роки Портедж все ще не втратив ознак фронтієру. Образи лінчованого місцевими мешканцями ірландця й депортації індіанців до Небраски 1873 р. запам'ятаються йому на все життя. В школі Фредерик Джексон вчився охоче й був зразковим учнем. Захопився історичними романами, а в його п'ятнадцять батько доручив йому вже вести рубрику афоризмів газети «З олівцем та ножицями». 1878 р. вступивши до Вісконсинського університету в Медісоні, Ф.Тернер брав активну участь у студентському громадському житті. Він редагував студентську газету, обирався віце-президентом літературного та атлетичного товариств, а водночас здобув репутацію прекрасного оратора.

З професорів університету найбільший вплив на нього справив Вільям Френсіс Аллен — класичний філолог за освітою й медієвіст з вибору. На противагу більшості своїх сучасників, В.Аллен наголошував на соціально-економічному підґрунті сфери політики та на порівняльній історії соціумів. Під керівництвом В.Аллена Ф.Тернер заходився досліджувати інститут власності на землю піонерів Вісконсину. Ф.Тернер працював з запалом, вперше таким чином застосувавши набуті ним знання з локальної історії своєї малої батьківщини.

1884 р. Ф.Тернер отримав диплом магістра мистецтва Вісконсинського університету з відзнакою другого ступеня (диплом першого ступеня отримало лише двоє його однокурсників), успішно захистивши дипломну роботу на тему «Характер і вплив торгівлі хутром у Вісконсині». Через рік, попрацювавши на посадах кореспондента, ба навіть дрібним урядником сенату штату Вісконсин, Ф.Тернер прийняв пропозицію професора В.Аллена замінити його на період піврічного відрядження до Європи. Так Ф.Тернер став викладати — і робив це з превеликим задоволенням. Після повернення В.Аллен подбав про призначення Ф.Тернера асистентом професора риторики й ораторського мистецтва, а невдовзі домігся поділу історичного курсу на дві частини, передавши історію США своєму учневі.

Невдовзі у друку з'явилися перші праці Ф.Тернера (В.Аллен наполіг, щоб це були рецензії), його запрошували читати відкриті лекції, ним розпочали цікавитися журналісти. Відтак президент Вісконсинського університету висловив побажання, щоб Ф.Тернер поступив до аспірантури університету Джона Гопкінса в Балтиморі, персонал історичного факультету якого вже встиг впровадити в процес навчання семінари (водночас лише з двома іншими університетами США — Гарвардським і Мічиганським). Там Ф.Тернер слухав виклади відомих згодом істориків В.Вільсона (що зміцнив закладені В.Алленом уявлення про еволюцію інституцій як основу історичного процесу; з майбутнім президентом США Ф.Тернер потоваришував, навіть разом винаймав житло), Альбїон Смол (який читав курс

формування американської нації) й економіста Ричарда Ілая (котрий наголошував на перманентній змінності соціального порядку). 1889 р. успішно захистивши дисертацію «Характер і вплив індіанської торгівлі хутром у Вісконсині. Дослідження торгового форпосту як інституції»⁷, Ф.Тернер з тріумфом повернувся додому. З 1891 р. — професор. 1910–1924 рр. — професор Гарвардського університету. Після виходу на пенсію 1924 р. повернувся до Медісона. З 1926 р. — директор Бібліотеки Гантінгтона (Сан-Маріно, Каліфорнія), основного центру дослідження англо-саксонської Америки. Помер 14 березня 1932 р.

Пригадаймо духовність епохи, в контексті якої жив та творив наш герой. Специфіка позитивізму відома кожному, хто знайомився хоча б з науково-фантастичними романами Жюль Верна. Вважалося, що здоровий глузд і науково-технічний прогрес приведе людство до процвітання. Наука відкидала все, що існувало поза емпіричним досвідом соціал-дарвінізму. Водночас це період особливої популярності історичних дисциплін. Історія трактувалася як *magistra vitae*: вважалося, що аналізуючи минуле, можна вирахувати й майбутнє. Мабуть, Р.Біллінгтон не випадково вмістив у текст своєї книги про Ф.Тернера фотографію семінарської аудиторії історичного факультету, декоровану гаслом «Історія — це частина політики, а політика віддзеркалює історію». Бо, як свідчить приклад Т.Рузвельта й В.Вільсона, й у США професори ставали президентами.

Тож як і більшість сучасних йому вчених-джентльменів, Ф.Тернер був палким WASP⁸, прихильником теорій біологічної еволюції Дарвіна та суспільного прогресу Спенсера⁹. Ф.Тернер оцінював суспільство як живий організм, а історію вважав самосвідомістю цього організму. До того ж, як влучно зауважив один з дослідників творчості Ф.Тернера, «основними інтерпретивними концепціями Ф.Тернера були *geo* землі та *anthropo* населення»¹⁰. Втім, тісне пов'язання історії з географічною наукою взагалі притаманне ХІХ століттю. «Що було першим, географія чи історія? — запитував Іммануїл Кант. І дав

⁷ Turner, F.J., *The Character and Influence of the Indian Trade in Wisconsin. A Study of the Trading Post as an Institution* (John Hopkins University Studies in Historical and Political Science, 9 Series, XI–XII (Baltimore: The John Hopkins Press, 1891).

⁸ WASP — іронічне кліше в американській гуманітаристиці, яким позначають прихильників світової домінації стандартів «White, Anglo-Saxon, Protestant».

⁹ «Чоловіки та жінки покоління Тернера робили акцент на істотному впливі на Дикий Захід географічних факторів, таких як топографія й клімат. Це час великих зрушень у геологічних і географічних дослідженнях у Європі та США, відтак це покоління перебувало під чарами Дарвіна». Gerald D. Nash, *Creating the West. Historical Interpretations, 1890–1990*, p. 266.

¹⁰ Murray Cane, «Some Considerations on the Frontier Concept of Frederick Jackson Turner», *The Mississippi Valley Historical Review*, vol. 27 (1940), p. 379–400.

відповідь: «В основі історії лежить географія». Вони неподільні. Що сьогодні є географічним фактом, зауважувала сучасниця Ф.Тернера, завтра стане історичним фактом. Обидві науки не можуть бути відокремлені без завдання їм шкоди, без розчленування природної життєвої цілісності. Всі історичні проблеми повинні вивчатися географічно й усі географічні проблеми повинні вивчатися історично. Кожна мапа має свою дату»¹¹. Проте Ф.Тернер ішов ще далі. Від професора геології Вісконсинського університету Томаса Чемберлена він запозичив методологію мультидисциплінарного підходу і використовував карти епохи зледеніння для обґрунтування результатів виборів до конгресу США! А дисертація Оріна Ліббі «Географічний розподіл голосування тринадцяти штатів за федеральну конституцію 1787–1788 рр.», захищена під керівництвом Ф.Тернера, стала важливим епізодом в процесі розвитку геологічно-географічного підходу в історичних дослідженнях. Натомість книгу Волтера Бейджота «Фізика й політика» про визначальний вплив природного середовища на розвиток цивілізації Ф.Тернер зачитав до дір, поробивши численні нотатки на маргінесах сторінок.

У 1890-х роках рівень доти постколоніальної американської історичної науки почав наближатися до європейських стандартів¹². Як зауважив Р.Біллінгтон, ще 1881 р. не існувало жодної кафедри історії США, а 1884 р. в усіх університетах країни викладало аж 15 професорів історії. Відтак у США до Тернера історія мала фактично статус допоміжної дисципліни до античної літератури, грецької мови й латини. Властиво, концепція фронтієру Ф.Тернера була першим ідейним винаходом американської історичної науки, імпортованим і засвоєним у багатьох інших країнах.

До першої світової війни Меккою американських істориків були університети Німеччини. Ті нечисленні американські професори, які склали там докторати, привезли з собою додому також романтичну німецьку візію світової історії. Тож прихильники «тевтонської школи» (інша назва — «школа гермів») історіографії США вважали, що арійсько-тевтонські племена часів Тацита сформували демократичні інституції, поширені ними на територію всієї Німеччини й Великобританії. Тому завдання історика — порівняти ці інституції й виявити сліди «гермів» у США. Цитаделлю тевтоністів вважався Університет Джона Гопкінса, а їхнім рупором — професор цього ж університету Герберт Бакстер Адамс, який був ментором Ф.Тернера в період його аспірантури. Особистий вклад Г.Адамса в концепцію «гермів» полягав в ідеї тевтонського походження міського самоврядування Нової

¹¹ Ellen Churchill Semple, *Influences of Geographic Environment on the Basis of Ratzel's System of Antropo-Geography* (New York: Russel & Russel, 1911), p. 11.

¹² Peter Novick, *That Noble Dream. The «Objectivity Question» and the American Historical Profession* (Cambridge University Press, 1988), p. 47–60.

Англії. Притому професор зайшов настільки далеко, що прагнув вбачати в тевтонських лісах коріння інституту президентства! За іронією долі, саме Г.Адамс рекомендував включити доповідь Ф.Тернера в програму з'їзду Американської історичної асоціації в Чикаго, яка поховала «теорію гермів» назавжди. Ф.Тернер, однак, не уникнув впливу Ф.Адамса (хоч згодом це заперечував; насправді стосунки професора й аспіранта були ідеальними) і формував свою тезу за зразком німецької «марки» (*Mark, Grenzland, Gau, Gebiet an den Grenzen des Reiches*). Словами Джері Шухалтера, «Тернер узяв концепцію німецької марки зі всім її контекстом і пересадив в американський ліс. Потім він узяв німецькі племена як реґенераторів цивілізації та замінив їх категоріями «американської марки», натякаючи, що тевтонські герми згодом можна віднайти не в Європі у часі, а в просторі в Америці»¹³.

Розглянемо докладніше основні ідеї епохальної доповіді Ф.Тернера. Історик розпочав із цитування звіту суперінтенданта перепису населення США 1890 р. про закриття фронтиру поселень, зазначивши, що це подія історичної ваги. «В дійсності, — переконував Ф.Тернер, — центром нашої історії є не Атлантичне узбережжя, а Великий Захід». «Досі американська історія була передовсім історією колонізації Дикого Заходу. Існування просторів вільних земель, їх поступове зменшення й просування американських поселень на Захід пояснюють розвиток США». «Наша рання історія — це дослідження європейських гермів, що розвинулися в американському природному середовищі. Досі вчені приділяли надто багато уваги їх германському походженню, надто мало — американським факторам. Фронтир — це лінія найінтенсивнішої й найефективнішої американізації. Колоніста сформуvalo дикунство»¹⁴. Історичний розвиток Америки визначений її природнім середовищем. Брак вільних земель на Сході, їхній неосяжний резервуар на Заході та потяг до свободи просував фронтир поселень все далі в глибину континенту. Ф.Тернер розглядав цей процес у контексті «зіткнення варварства з цивілізацією». Маючи на увазі екстремальні умови проживання на фронтах, історик впровадив поняття «стрибка в варварство» (*a leap into barbarism*). Проте саме зіткнення з «варварством» сформуvalo суспільство Сполучених Штатів Америки. Бо його наслідком був розвиток духу індивідуалізму, формування американської нації як

¹³ Jerry Schuchalter, «Some Kindly Comet». Frederick Jackson Turner's Frontier Thesis and the Politics of Despair», Michael Berry, Georg Mand, Jerry Schuchalter, *Frontiers of American Political Experience* (Turku, 1990), с. 6.

¹⁴ Turner, F.J., «The Significance of the Frontier in American History», *Rereading Frederick Jackson Turner. «The Significance of the Frontier in American History» and Other Essays. With Commentary by John Mack Faragher* (New York: Henry Holt & Company, 1994), p. 31–33.

«*a composite nationality*» (себто незважаючи на етнічні чинники), зміцнення демократії не лише в США, а й у Європі. Ще одна важлива субтеза Ф. Тернера (щоправда, здебільшого розвинута його послідовниками) — доктрина «випускного клапану» (*safety-valve doctrine*). Вчений спостеріг, що наявність вільних земель водночас сприяла вирішенню соціальних проблем, відтак на противагу Європі США вдалося уникнути гострих форм класової боротьби.

Інша важлива стаття Ф. Тернера, що вважається класичною, — «Секції та нація» (1922). У ній вчений звернув увагу на розбіжності розвитку й суперечності між регіонами (секціями США, між Новою Англією, Заходом та Півднем) в порівняльному контексті європейського театру подій першої світової війни. Водночас ця стаття передає його сумніви на предмет подальшого розвитку Європи, віддавна позбавленої фронтирів¹⁵. Розвинувши свої погляди в статті «Значення секції в американській історії» (1925) вчений писав: «За площею ми стали нацією, порівняльною з Європою, з заселеними географічними провінціями, рівними великим європейським націям. В цьому сенсі ми є імперією, федерацією секцій, союзом потенційних націй»¹⁶. Американські регіони нагадують європейські держави з тою різницею, що суперечності між ними все ж не зайшли так далеко (за винятком періоду громадянської війни між Північчю та Півднем 1861–1865 рр.). Відтак єдине реальне розв'язання гострих суперечностей між державами Європи — посилення контролю Ліги Націй й федералізація Європи за американським зразком. Стаття «Секції та нація» започаткувала регіональний підхід до історії США.

Варто зауважити, що міф Дикого Заходу існував задовго до народження Ф. Тернера. «Образ неосяжного й постійно зростаючого сільськогосподарського соціуму середини континенту став одним з домінантних символів американського суспільства XIX ст. — колективною репрезентацією, поетичною ідеєю (як зауважив Токвіль на початку 1830-х), що визначала перспективу американського життя. Шаблонний символ саду охоплював жменю метафор, які виражали плодючість, ріст, збільшення, благословенну працю на землі та оберталися навколо героїчної постаті ідеалізованого фронтірного селянина, озброєного священним плугом — верховним аграрним знаряддям»¹⁷. Тож від часів Томаса Джефферсона й

¹⁵ Turner, F.J., «Sections and Nation», *ibidem*, p. 181–199.

¹⁶ Turner, F.J., «The Significance of the Section in American History», *ibidem*, p. 213.

¹⁷ Henry Nash Smith, *Virgin Land. The American West as Symbol and the Myth* (New York: Vintage Books, A Division of Random House, 1950), p. 138. Див. також: Richard Slotkin, *Gunfighter Nation. The Myth of the Frontier in Twentieth-Century America* (Toronto — New York — Oxford — Singapore — Sydney: Atheneum, 1992).

Бенджаміна Франкліна як американська інтелектуальна меншина, так і носії побутової свідомості уявляли його як неосвоєний резервуар багатства («Земля Обітована», «Маніфест Долі», «Сад Світу» тощо) й «випускний клапан», яким приростатиме американське суспільство й який забезпечить йому процвітання. 1865 р. Горацій Ґрілі, знаменитий журналіст з Нью-Йорка, радив читачам своєї газети: «На Захід, молодий чоловіче, і дорослішай разом із своєю країною. Якщо ти не маєш сім'ї або товаришів, що можуть тобі допомогти, ані перспективи, повернися обличчям до Великого Заходу й там збудуй свій дім і форту!»¹⁸

На інші країни американці теж звикли споглядати крізь окуляри фронтиру, симпатизуючи насамперед суспільствам піонерів — африканським бурам, австралійцям, канадійцям, країнам Латинської Америки («Америка для американців!»), новозеландцям і росіянам. Прикметно, що Буффало Білл (фундатор американського театру фронтиру) розважав публіку не лише інсценізацією сутичок піонерів з індіанцями, а й джигітовкою російських козаків¹⁹. Крім дванадцятьох російських козаків і кількох солдатів, у виставах його театру брали участь шестеро аргентинських гаучо, арабські наїзники, вояки американської, британської, німецької та французької армій. Протягом XIX століття літератори, розпочинаючи від романів Джеймса Фенімора Купера (які перекладені всіма основними мовами світу), сформували жанр вестерну. Його успіх, спонуканий в другій половині століття масовими тиражами дешевих книжечок (*dime novels*), сягнув свого апогею в середині XX століття завдяки екранізації вестернів кінорежисерами Голівуду й популярності джінсів (початково — роба ковбоїв США).

Але, як уже згадувалося, не лише американська популярна література живила уяву Ф.Тернера. В другій половині XIX ст. на популярний образ Дикого Заходу почали звертати увагу й історики. Навіть у Галичині у 1860-х роках американська тематика була актуальною. Опублікована в грудні 1864 р. водночас «Dziennik-ом Literack-им» і «Gazet-ою Narodow-ою» стаття Людвіка Повідая «Поляки та індіанці» спричинила настільки гостру дискусію, що вона не вщухала протягом двох років²⁰. А перший календар товариства «Просвіта»

¹⁸ Цит. за: Michael Collis, «Theodore Roosevelt», *Historians of the American Frontier. A Bio-Bibliographical Sourcebook*, ed. by John Wunder (New York — Westport, Con., London, 1988), p. 547–557.

¹⁹ Thomas Barrett, «All the World's a Frontier: How Cossacks Became Cowboys», *Humanities*, vol.22/3 (2000), <http://neh.gov.news>.

²⁰ L.P. «Polacy i Indianie», *Gazeta Narodowa*, no.285, 293 (1864); Samuel Sandler, *Indiańska przygoda Henryka Senkiewicza* (Warszawa: PIW, 1969); Billington, R., *Land of Savagery, Land of Promise. The European Image of the American Frontier in the Nineteenth Century* (New York & London: W.W.Norton & Company, 1981), p. 146.

розпочинається з тексту професора австрійської історії Львівського університету Ісидора Шараневича «Значення Америки для світової культури», яка закінчується такими словами: «Если то ест воля Провидіння, то Америка покликана статися в будучности в світі торгівельнім і культурно-історичнім тим, чим є серце в чоловічій організмі, відки животна кров виходить і куди вона, окруживши всі состави тіла, назад вертає»²¹. «Наявність вільних земель регулює тиранію автоматично, що, за умови відсутності рабства, само по собі робить існування деспотичного режиму неможливим, тому що піддані завжди мають можливість уникнути репресій з боку суверена, покинувши його та заснувавши поселення на незайнятій території», — писав італійський учений Аполлон Лорія у книзі «Економічні основи суспільства» (1885), водночас наголосивши на прикладі США²². Ф.Тернер добре знав книгу А.Лорії й навіть зацітував його в тексті своєї доповіді під час Світової Колумбової вистави в Чикаго²³. Ідеї, подібні до Тернерових, можна відшукати в виданій 1865 р. книзі американського публіциста Едвіна Ловренса Годкіна «Аристократичні думки про демократію», зрештою, в публікаціях десятків інших мислителів²⁴. Про істотний вплив Дикого Заходу на формування американської нації говорив йому також його вчитель А.Смол, а економіст Р.Глай наголошував на ролі міграції в історії цивілізації.

Отже, фронтір не був повністю оригінальною ідеєю Ф.Тернера. Заслуга історика полягає в тому, що він трансформував знання й уявлення попередніх поколінь мислителів в готову історичну концепцію, створивши в такий спосіб основний наратив історії США.

Критика тези Тернера

Хто прочитає знамениту Тернерову статтю, буде розчарований. Річ у тому, що цей класик історіографії США не дотягував до інтелектуального рівня творців європейських національно-історичних наративів. До того ж Тернер представляв тип перфекціоніста

²¹ Шараневич І., «Значення Америки для всемирной культури», *Народний календар на рік звичайний 1870* (Львів: коштом і заходом товариства «Просвіта»), с. 1–6. Варто зауважити, що це єдина стаття І.Шараневича, яка стосувалася світової історії; предметом інших його 124 опублікованих праць є історія України. Степан Гелей, «Наукова та громадська діяльність Ісидора Шараневича», *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, вип. 9 (Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2001), с. 320–321.

²² Walter Prescott Webb, «History as High Adventure», *The American Historical Review*, v.64, no.2 (January, 1959), p. 279–281.

²³ Turner, F.J., «The Significance of the Frontier in American History», p. 38.

²⁴ Herman Clarence Nixon, «Precursors of Turner in the Interpretation of the American Frontier», *South Atlantic Quarterly* (January, 1929), p. 83–89.

(нагадаю, що перфекціоніст малопродуктивний не тому, що не знає, а тому, що знає забагато)²⁵. Вся його спадщина складається з тексту докторату, двох книг, близько ста статей і рецензій і двох збірників статей²⁶. Узагалі Ф.Тернер був людиною кришталево чистої біографії, а його ахіллесовою п'ятою, хоч як це парадоксально, є історичні праці. Р.Біллінгтон розповів епізод, коли йому замовили книжечку для дітей про Дикий Захід. Узявши аванс, Ф.Тернер близько двох років виправдовувався перед видавцями, що не написав тексту, бо не встиг переглянути ще отаких і отаких джерел. Ф.Тернер так і не виконав цього замовлення, зрештою, як і інших замовлених і оплачених наперед праць.

За освітою Ф.Тернер був стовідсотковим позитивістом-архівістом, а за світоглядом — неоромантиком епохи *fin-de-siecle*, який уважав історію водночас мистецтвом і наукою («Я завжди хотів бути митцем, але правдивим митцем», — стверджував він²⁷), тож у творчому процесі ці дві засадничі риси його світогляду ставали дибки. Як кожен історик з амбіціями пророка, що й сам прагне збагнути «правду», він був схильний до узагальнень, але водночас порядність джерелознавця не дозволяла поспіху у висновках. Після сорока йому працювалося надто важко. На вакації він їхав десь у сільську місцевість (що нагадувала йому Дикий Захід) і диктував тексти найнятому для цього студентіві-стенографістові, що друкував їх на машинці. Озвучуючи свої думки, Ф.Тернер здебільшого був невдо-

²⁵ Billington, R., «Why Some Historians Rarely Write History: A Case Study of Frederick Jackson Turner», *Mississippi Valley Historical Review* 50 (June, 1963), p. 3–27. Сам Ф.Тернер не вважав себе перфекціоністом. Діагноз перфекціонізму встановив Р.Біллінгтон. Пов'язані з перфекціонізмом власні психічні розлади детально описав львівський сучасник Ф.Тернера Омелян Калитовський. Чорновол І., «Робітня Францішка Ксаверія Ліске у спогадах Омеляна Калитовського (матеріали із «Словника Івана Левицького)», *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.*, t.V, pod red. Jerzego Maternickiego, Leonida Zaszkiłniaka (Львів — Ряшів, 2007), с. 199–210. Втім, А.Бог схиляється до простішого пояснення: на його думку, Ф.Тернер був лінивий («*he could not buckle down*»). Vogue, A., *Frederick Jackson Turner. Strange Roads Going Down*, p. 448–451. В.Джекобс, однак, акцентував на методах психоаналізу й схильний до пояснень непродуктивності Ф.Тернером цілим комплексом притаманних письменникам переживань. Jacobs, W., *On Turner's Trail*, p. 72–74.

²⁶ Richard White, «Frederick Jackson Turner», *Historians of the American Frontier. A Bio-Bibliographical Sourcebook*, ed. by John Wunder (New York — Westport, Con. — London, 1988), p. 660–681. *the Nineteenth Century* (New York & London: W.W.Norton & Company, 1981), p. 146.

²⁷ Billington, R., *Fredrick Jackson Turner*, p. 426. «Як усі схильні до емоцій люди фронтиру, Тернер бачив речі не такими, які вони були насправді, а якими вони могли б бути. Його розум підказував йому, що це ілюзії, проте розум відкидався як надто неприємний компаньйон. Тернер дивився на світ крізь рожеві окуляри, і то був веселий світ!» *Ibidem*, p. 424.

волений (попри те, що про нього згадували як про чудового оратора²⁸), драгувався, багато курив, заспокоювався під час риболовлі (був завзятий рибалка) і за місяць повертався додому виснажений фізично та нервово.

Ф.Тернер розумів сумнівність власного твердження, що відкритий простір Дикого Заходу нібито автоматично генерував самоврядування. До того ж приклади сусідніх Канади та Мексики доводили протилежне. Як відомо, демократію в Канаді «насадив» британський колоніальний уряд, а в Мексиці наслідком слабкості, а згодом і краху іспанського централізму була перманентна патримоніальна анархія. Через власний перфекціонізм Ф.Тернер так і не насмілювався відреагувати на ці виклики, як і не зумів відповісти на запитання про майбутнє безфронтирної Америки. Ба більше, він вживав поняття фронтиру довільно, маючи на увазі чи процес, чи регіон («Термін настільки еластичний, що тут він не потребує точної дефініції»²⁹) й не розрізняючи понять «самоврядування» та «демократія». Поза всякими сумнівами, описані ним явища стосуються не всього Заходу, а передовсім його рідного Вісконсину, і, можливо, інших штатів Середнього Заходу — Іллінойсу, Індіани, Міннесоти, Мічігану та Огайо.

1894 р. Ф.Тернер таки дефініював поняття фронтиру, але зробив це в публікації для маловідомої енциклопедії, відтак це визначення було знане замало. Фронтири, писав він, це «ті віддалені регіони, які на різних стадіях розвитку країни були заселені слабо й становили плавильний ґрунт між дикунством і цивілізацією». 1924 р. вчений уточнив цю дефініцію: «по суті тимчасовий кордон експансивного суспільства на краю вільних земель, ... найближча до диких земель зона поселень, де суспільство та уряд невизначені або організовані не повністю»³⁰.

А взагалі Ф.Тернер і чимало його критиків представляли літературу «для домашнього вжитку», сказав би М.Костомаров. До честі Ф.Тернера, він усе ж таки спонукав своїх студентів до порівнянь, і один із них, Герберт Болтон, що спеціалізувався на історії Латинської Америки, заснував «Каліфорнійську школу кордону»³¹.

²⁸ Ronald Carpenter, *The Eloquence of Frederick Jackson Turner* (San Marino, California: The Huntington Library, 1983).

²⁹ Turner, F.J., «The Significance of the Frontier in American History», p. 33.

³⁰ Цит. за Billington, R., *Frederick Jackson Turner: Historian, Scholar, Teacher*, p. 452.

³¹ David Weber, «Turner, the Boltonians and Borderlands», *AHR*, v.91, 1 (February, 1986), p.66-81; David J.Langum, «Herbert Eugen Bolton», *Historians of the American Frontier. A Bio-Bibliographical Sourcebook*, ed. by John Wunder (New York — Westport, Conn., London, 1988), p. 130–146; Чорновол І., «З історії історичної науки в США: історіографія Латинської Америки і «теза Болтона», *Історіографічні дослідження в Україні*, вип. 19 (Київ, 2008), с. 132–157.

Джеральд Неш у згаданій вище монографії кваліфікував прихильників тези Тернера як прибічників домінанти довкілля (*environmentalists*), а його критиків — як прихильників здебільшого домінанти культурного фактора. Свою періодизацію критичного підходу до ідейної спадщини історика він прив'язав передовсім до зміни поколінь, встановивши такі хронологічні рамки: 1921–1932; 1932–1945; 1946–1960; 1961 — перша половина 1980-х років; останній період — від другої половини 1980-х років³².

1921–1932. Для цього періоду, що співпав з останнім десятиліттям життя історика, критичні відгуки притаманні мало. До того ж частина з них була пов'язана або з неправильним прочитанням (чи недочитанням) його праць, або з неадекватною реакцією на них. На закид схильного до економічного детермінізму класика історіографії США Чарльза Бірда 1922 р. про те, що фронтір — далеко не єдиний фактор розвитку, Ф.Тернер відповів, що акцент на фронтірі може видатися надмірним; однак його завданням було наголосити на факторі, який раніше не враховували. Лунали й протилежні звинувачення в надмірній схильності Ф.Тернера до економічного детермінізму, які дехто дефініював як «розбавлений марксизм»³³.

Сам Тернер визнав переконливими аргументи респектабельного менеджера географічних досліджень Ісайї Бовмена на користь існування фронтірних кондицій у південних та крайніх північно-західних штатах країни. Все ж, стверджував він, ці останні фронтіри мають локальне значення, а в США феномен фронтіру перестав відігравати фундаментальну роль приблизно 1890 р.³⁴ Зауважимо також, що американські географи першими адаптували тезу Тернера до досліджень компаративних фронтірів, а І.Бовмен підняв її до рівня спеціальної теорії міграції³⁵. Вперше ж на потребі таких студій, згідно даних Дж. Неша, наголосив 1917 р. Карл Рассел Фіш з Вісконсинського університету³⁶.

³²Першим спробу дефініювати періоди критичного підходу до спадщини Тернера здійснив Р.Біллінгтон: Billington, R., «Introduction», *The Frontier Thesis. Valid Interpretation of American History?* ed. by R.A.Billington (New York — San Francisco — Toronto — London, 1966), p. 1–8.

³³John C. Almark, «The Shibboleth of the Frontier», *The Historical Outlook. Continuing History Teacher's Magazine* (Philadelphia, May, 1925), p. 197–202.

³⁴Neil Smith, *American Empire. Roosevelt's Geographer and the Prelude to Globalization* (Berkeley — Los Angeles — London, 2003), p. 229–231.

³⁵Детальніше про підхід І.Бовмена до теорії фронтіру див.: Чорновол І., «ЗУНР, Ісайя Бовмен та теорія фронтіру», *Україна*, вип.18: *Західно-Українська народна республіка: до 90-річчя утворення* (Львів, 2009), С. 614–621.

³⁶Carl Russel Fish, «The Frontier A World Problem», *Wisconsin Witness to Frederick Jackson Turner. A Collection of Essays on the Historian and the Thesis* (Madison: The State Historical Society of Wisconsin, 1961), p. 3–23.

Найґрунтовнішими, однак, були зауваження Бенджаміна Райта, які озвучив «Yale Review» 1930 р. «Точніше було б сказати, — писав цей учений, — що демократія вийшла зі Сходу та знайшла сприятливе середовище на нових землях. Її головні принципи принесли «Susan Constant» до Вірджинії, «Mayflower» до Плімута та тисячі інших кораблів, які прийшли слідом. Якби вони принесли різні принципи, розвинулися б різні інституції. Що більше, з числа ультра-демократичних експериментів у глухих лісах виправдали себе й спричинили вплив на розвиток американської цивілізації ті, які йшли крок у крок з курсом розвитку західного світу в цілому. Безумовно, фронтір ніколи не був єдиним елементом у цьому процесі, він рідко бував чимось більшим, ніж маленькою частинкою тотальної сили, яка сформувала досягнутий у цій країні рівень демократії»³⁷.

1932–1945. 1931 р. з друку вийшла книга Волтера Прескота Вебба (1888–1963) «Великі рівнини» («*The Great Plains*»). Вчений повторив думку попередніх критиків, що, оголосивши 1893 р. про кінець фронтиру, Ф.Тернер помилився; насправді фронтирні умови реально існували на Великих Рівнинах ще близько 1910 р. Через рік за цю книгу В.Вебб отримав докторат Техаського університету. 1939 р. Дослідницька рада суспільних наук (*Social Science Research Council*) визнала її за найістотніший внесок в історіографію США періоду після Першої світової війни, а Колумбійський університет преміював автора. Водночас Дослідницька рада соціальних наук скликала конференцію для відзначення Веббової книги. Несподівано для всіх рецензент професор Університету штату Іллінойс Фред Шеннон (1893–1963) виступив з її нищівною критикою, вказавши на численні фактичні неточності книги й слабкість методологічної підготовки автора³⁸. Ф.Шеннон на цьому не зупинився й започаткував демонтаж доктрини про «випускний клапан» (*safety-valve doctrine*)³⁹. Відтак протягом 1940-х років американська історична наука пережила першу гостру дискусію на предмет тези Тернера.

Отже, якщо адміністрація президента Франкліна Делано Рузвельта пов'язувала з відсутністю фронтирів одну з основних причин «великої депресії» 1929–1933 р.⁴⁰, то тепер реноме історика

³⁷ Benjamin F. Wright, «Democratic Practices of English Origin», *The Frontier Thesis. Valid Interpretation of American History?*, ed. by R.A. Billington (New York — San Francisco — Toronto — London, 1966), p. 349–365.

³⁸ Gregory Tobin, «Walter Prescott Webb», *Historians of the American Frontier*, p. 713–728.

³⁹ Peter A. Argersinger, «Fred Albert Shannon», *ibidem*, p. 624–635.

⁴⁰ Curtis Nettels, «Frederick Jackson Turner and the New Deal», *Wisconsin Witness to Frederick Jackson Turner* (Madison, 1961), p. 45–53.

похитнулося. Зрештою, непрямо до дискусії залучилися й інші історики, серед яких був і гарвардський студент Ф.Тернера Томас Абернеті (1890–1975). У виданих протягом 1930-х років працях Т.Абернеті доводив, що розвиток досліджуваних ним фермерських соціумів Алабами й Теннессі позначений домінацією не дрібного фермерського господарства, а засиллям спекулянтів землею й багатих землевласників. Демократичний характер США визначила сформована протягом XVII–XVIII в Європі й засвоєна в Америці ідеологія лібералізму; фронтір істотно сприяв розвитку демократії в США лише в період президентства Ендрю Джексона (1829–1837)⁴¹. До того ж, починаючи з 1932 р., все впевненіше пробивалася думка, що міграція сільського пролетаріату в міста завжди переважала міграцію міського пролетаріату в сільську місцевість. Вперше озвучивши таку думку 1935 р., через десять років Ф.Шеннон навіть оголосив «панахиду» по доктрині «випускного клапану»⁴². Утім, Ф.Шеннонові й його однодумцям суперечила інша частина історичного цеху США, відтак «панахида» виявилася передчасною⁴³.

Водночас зародилося інше, альтернативне тернеровому, розуміння феномена фронтиру. Якщо фронтір Тернера — це поселення колоністів, марш англо-саксонських протестантів на «пусті землі», тріумф цивілізації над варварством, фронтір Овена Латтімора (1900–1989) — зона інтенсивної взаємодії різних культур. О.Латтімор, самоук і «напівкитаець» за вихованням, наголошував на соціальній продуктивності мультикультурної взаємодії. Тому, на відміну від Ф.Тернера й усіх інших, які вважали ідеальним фронтиром американський «Дикий Захід», О.Латтімор, спеціалізуючись в галузі географії й історії Китаю, вважав ідеальним фронтиром Монголію й Манчжурію, й згодом провів вдалі паралелі китайських фронтірів з стародавніми цивілізаціями, середньовічними суспільствами Європи, ранньомодерної Північної Америки, Росії, Туреччини, України. На прикладах Монголії й Манчжурії О.Латтімор одним з перших

⁴¹ William H. Graves, «Thomas Perkins Abernethy», *Historians of the American Frontier*, p. 1–13.

⁴² Fred A. Shannon, «A Post-Mortem on the Labor-Safety-Valve Theory», *Turner and the Sociology of Frontier*, ed. by Richard Hofstadter and Seymour Martin Lipset (New York and London: Basic Books, Inc., 1968), p. 172–186. Ця стаття неодноразово передруковувалася.

⁴³ Norman Simler, «The Safety-Valve Doctrine Re-evaluated», *ibidem*, p. 187–200; George G.S. Murphy and Arnold Zellner, «Sequential Growth, the Labor-Safety-Valve Doctrine, and the Development of American Unionism», *ibidem*, p. 201–224; Ellen von Nardroff, «The American Frontier as a Safety Valve: The Life, Death, and Reincarnation, and Justification of a Theory», *The Frontier Thesis. Valid Interpretation of American History?*, p. 123–142.

опрацював також методологію дослідження трансформації фронтирів ХХ ст. та, вичленивши фронтери «включення» й «виключення», зробив перші кроки в напрямку типології світових фронтирів⁴⁴.

Ще за життя Ф.Тернера прозвучали перші зауваження на предмет розмитості дефініцій фронтиру й плутанини понять «демократія» і «самоврядування», надмірної метафоричності його праць, недостатнього врахування джерел та методів соціологічної науки. Тепер ця тенденція посилилася⁴⁵. Відтак 1943 р. Артур Шлезінгер, колишній студент Ф.Тернера, у своїй інавгураційній доповіді президента Американської історичної асоціації оголосив тезу Тернера завузькою й надмірно націоналістичною та закликав до її модифікації. «Американець, — заявив А. Шлезінгер, — продукт переплетіння спадщини Старого й умов Нового світів». Утім, в Європі у розпалі була Друга світова війна, і в таких умовах тернерова теза не одному йому видавалася інтелектуальним обґрунтуванням політики ізоляціонізму США — в той момент небажаної.

1945–1960. У контексті інтенсивної фрагментації історичних знань в післявоєнний період, а водночас глобалізації історичної науки (свідченням чого був резонанс «Досліджень історії» А.Тойнбі) тенденція до компаративних студій світових фронтирів зміцніла⁴⁶. Потрібно також зауважити, що ідеї О.Латтімора й Ф.Тернера врахував А.Тойнбі, праці якого в США стали популярними саме після війни, і це також сприяло збереженню реноме Ф.Тернера. Проте тернерову домінанту природного середовища в той час замінив культурний детермінізм. Історики все впевненіше стверджували, що фронтір США — явище не унікальне, а лише епізод глобального процесу «експансії Європи».

У цьому руслі найістотнішим явищем післявоєнного періоду була теза «Великого Фронтиру» вже згаданого В.Вебба. Тож 1952 р. В.Вебб поширив тернерову тезу на Західну Європу, всю Америку, Південну Африку, Австралію, Нову Зеландію, запропонував ідею «Метрополії», «Великого Фронтиру» й буму, наголосивши водночас на визначальному впливі народів зони Великого Фронтиру на світову економіку, літературу, науку та мистецтво⁴⁷. Як і його монографія «Великі

⁴⁴ O.Lattimore, *Inner Asian Frontiers of China* (Boston: Beacon Press, 1962, 3-rd edition). Перше видання — 1940 року.

⁴⁵ George W. Pierson, «The Frontier and Frontiersmen of Turner's Essays», *The Frontier Thesis. Valid Interpretation of American History?*, p. 31–40.

⁴⁶ Carlton J. H. Hayes, «The American Frontier: Frontier or What?», *The American Historical Review*, vol. 51, no.2 (1946), p. 199–216.

⁴⁷ W. Webb, *The Great Frontier; Introduction of Arnold J. Toynbee* (2-nd Edition, Austin, 1964); Сергій Леп'яко, «Великий Кордон і доля європейської цивілізації в концепції Вальтера Прескота Веба», *Український гуманітарний огляд*, no.11 (2005), с. 46–65.

рівнини», нова книга В.Вебба теж мала резонанс й спонукала великі дискусії⁴⁸.

Реноме Ф.Тернера покращилося завдяки Мерлові Курті, що успадкував кафедру Тернера у Вісконсинському університеті. У 1950-і роки М.Курті разом із асистентами скрупульозно проаналізував мікроісторію одного з повітів штату Вісконсин і підтвердив тернерову тезу про сприяння фронтиру розвитку демократії⁴⁹. Разом з тим 1949 р. з'явилася перша збірка полемічних текстів про тезу Тернера⁵⁰.

Водночас фахові історики розпочали розглядати вестерни як історичні джерела. Відтак із студій американського фронтиру вицлилася нова спеціалізація, а саме історія західного фронтиру як одного з основних історичних міфів США⁵¹.

Натомість латтіморовій тезі не пощастило. Завдяки звинуваченням Й.Маккарті та спільників в шпіонажі на користь СРСР й судовому процесу над вченим 1950–1955 рр. його репутація в США була зруйнована. Щоправда, 1955 р. О.Латтімор представляв делегацію США на Міжнародному історичному конгресі в Римі, де виклав увесь комплекс своїх поглядів у рамках доповіді⁵². Зауважимо, що найбільше його поважали в Західній Європі, в Великобританії й Франції передовсім, а також у Монголії, де його носили мало не на руках. А от удома О.Латтімора ігнорували. Прикметно, що його ім'я відсутнє навіть у згаданій монографії Дж. Неша. 1963 р. О.Латтімор перебрався до Великобританії, де на запрошення університету в Лідсі створив факультет історії Далекого Сходу. Після виходу на пенсію 1970 р. вчений переїхав до Парижа, де співпрацював з низкою французьких наукових установ, а згодом —

⁴⁸ Necah Stewart Furman, *Walter Prescott Webb. His Life and Impact* (Albuquerque: The University of New Mexico Press, 1976).

⁴⁹ Merle Kurti et al., *The Making of an American Frontier Community* (Stanford, 1959).

⁵⁰ *The Turner Thesis Concerning the Role of the Frontier in American History*, ed. with the introduction by George Roger Taylor (Problems in American Civilization. Readings Selected by the Department of American Studies, Boston: D.C.Heath and Company, 1949).

⁵¹ Henry Nash Smith, *Virgin Land. The American West as Symbol and the Myth* (New York: Vintage Books, A Division of Random House, 1950); Lee Clark Mitchell, «Henry Nash Smith's Myth of the West», *Writing Western History. Essays on Major Western Historians*, ed. by Richard Etulain (Albuquerque: University of New Mexico Press, 1991), p. 247–275.

⁵² Lattimore, O., «The Frontier in History», O.Lattimore, *Studies in Frontier History. Collected Papers. 1928-1958*, Paris: Mouton and Co La Haye, 1962 (Ecole Pratique des hautes Etudes — Sorbonne, Sixiem Section: Sciences Economiques et Sociales, vol. 6), p. 469–491.

з Кембриджським університетом⁵³. Тож вплив О.Латтімора на розвиток історіографії світових фронтирів далеко не співмірний з впливами Ф.Тернера; попри те, що Ф.Тернер так і не опублікував жодного тексту в цій галузі.

1960-1984. 1970 р. під час Міжнародного конгресу історичних наук у Москві його радянські організатори допустили на пленарне засідання лише одну тему — «Ленін і історія»⁵⁴. У відповідь Американська історична асоціація обмежила пленарне засідання наступного конгресу істориків у Сан-Франциско 1975 р. до заслухання доповіді Рея Біллінгтона про вплив культури американського фронтиру на Старий Світ, Радянський Союз зокрема⁵⁵.

Найвидатніший пропагандист тернерової спадщини Рей Аллен Біллінгтон (1903–1981) спочатку навчався на журналіста, але був виключений з Мічиганського університету за публікацію контроверсійної статті в «Michigan Daily». Продовжив навчання в тернеровій alma mater у Медісоні (де Фредерик Логан Пакстон зацікавив його проблемою фронтиру), Ан-Арборі та Гарварді (де відвідував семінар наступника Ф.Тернера Ф.Мерка й А.Шлезінгера про роль міст в освоєнні Дикого Заходу); докторат склав 1937 р. у Гарварді. Згодом викладав в декількох університетах США, британському Оксфордському університеті; 1944–1963 р. — професор Північно-Західного університету (Еванстон, Іллінойс); після виходу на пенсію — старший науковий співробітник Бібліотеки Гантінгтона. Автор 14 книг (одна з них — у співавторстві) й незліченної кількості статей, передмов, рецензій. Ініціатор і перший президент Асоціації західної історії (*Western History Association*, 1962), Асоціації американських студій (*American Studies Association*, 1959), Організації американських істориків (*The Organization of American Historians*, 1962)⁵⁶.

⁵³ James Cotton, *Asian Frontier Nationalism. Owen Lattimore and the American Policy Debate: Atlantic Highlands*, (NJ: Humanity Press International, Inc., 1989); Чорновол І., Географія фронтиру та її піонери, *Критика*, no.7–8 (2008), с. 27–30.

⁵⁴ Е.Жуков, «Ленин и история», *XIII Международный конгресс исторических наук. Москва, 16-23 августа 1970*, т. 1, ч. 1 (Москва, 1973), с. 33–50.

⁵⁵ Billington, R., «Cowboys, Indians, and the Land of Promise: the World Image of the American Frontier», *Proceedings XIV International Congress of the Historical Sciences* (New York: Arno Press, 1976), p. 79–99; Billington, R., *Land of Savagery, Land of Promise. The European Image of the American Frontier in the Nineteenth Century* (New York & London: W.W.Norton & Company, 1981), p.IX. Властиво, ця книга розпочинається із спогаду автора про цю подію.

⁵⁶ Jacobs, W., «The Billington Era», *On Turner's Trail*, p. 188–199; Richard E. Oglesby, «Ray Allen Billington», *Historians of the American Frontier*, p. 97–121; Patricia Nelson Limerick, «Persistent Traits and the Persistent Historian: The American Frontier and Ray Billington», *Writing Western History. Essays on Major Western Historians* (Albuquerque, 1991), p. 277–310.

Тож під час «ери Біллінгтона» теза Тернера зазнала чергових істотних ударів. У зв'язку з загостренням міжрасових стосунків у США та крахом світової колоніальної системи Ф.Тернера почали звинувачувати в расизмі; поколінню 1960-х його теза видавалася ідейним обґрунтуванням панування білої раси. На хвилі поглиблення зацікавлення проблемами емансипації жінок та формування дисципліни жіночих студій поступово стали популярними також звинувачення вченого в сексизмі. Водночас його звинуватили ще й у ігноруванні екологічних злочинів, які чинили новоприбульці на Дикому Заході. Процес дедалі глибшого проникнення в історичну науку здобутків соціології й антропології вніс свої корективи. Як зауважив Дж. Неш, «простота, що супроводжувала тезу Тернера в попередній період, зникла. Її місце зайняла ціла низка пояснень розвитку західного фронтиру й його впливу на американську цивілізацію. Не дивно, що після 1960 р. чимало істориків піддали сумніву такі однопричинні пояснення, як тернерова теза, а замість того запропонували гіпотези, які ґрунтувалися на множинності впливів. Навіть ті, хто не відкидав гіпотези Тернера, були змушені звернути увагу й на інші фактори»⁵⁷.

Запрошений до Бібліотеки Гантінгтона, Р.Біллінгтон розвинув енергійну діяльність на підтримку репутації Ф.Тернера. Щоправда, він рідко вступав у полеміку з його критиками. Зате Р.Біллінгтон не лише багато писав сам, а й заохочував інших досліджувати спадщину фронтиру, видаючи такі праці в ініційований ним же серії «Histories of the American Frontier».

Зауважимо, що Ф.Тернер таки не був позбавлений расових упереджень. Очевидно, расистське навантаження несе в собі вже розцінювання індіанського опору як перешкоди в тріумфальному русі білих поселенців у західному напрямку, трактування англосаксонської культури як «цивілізації», а індіанської — як «варварства». І якщо Ф.Тернер, принаймні, все ж знайшов місце для індіанців у своїх історичних працях, то цього не можна сказати про чорношкірих; очевидно, жорстоку експлуатацію чорношкірого населення він волів не помічати. Кореспонденція історика позначена також антисемітськими висловлюваннями, а 1901 р. він опублікував у пресі Чикаго низку статей, спрямованих проти зростання еміграції з Центрально-Східної Європи, євреїв, італійців, поляків і словаків (яких він вважав загрозою американській демократії)⁵⁸. Втім, прагнучи виправдати великого історика, Р.Біллінгтон зауважив, що на посаді професора Гарвардського університету Ф.Тернер не схвалював проявів ані расизму, ані антисемітизму й погодився з тими критиками, які звинуватили

⁵⁷ Nash, G., op. cit., p. 94–95.

⁵⁸ Jacobs, W., *On Turner's Trail*, p. 54–55, 284–285.

великого історика в небажанні бачити інший, «варварський», так би мовити, бік фронтиру.

Загалом попри успішні змагання Р.Біллінгтона за зміцнення репутації Ф.Тернера дискусії про «правильність» концепції фронтиру поступово замінило відношення до неї як до історичного міфу. Р.Біллінгтон розумів це й у найкращій, мабуть, своїй книзі «Дика земля, земля обітована. Європейські образи американського фронтиру в ХІХ ст.» написав ось що: «Фронтир відмовився вмирати; йому призначено жити далі — не як землі відродження знедолених, а як землі легенди, увіковіченої іміджмейкерами по обох боках Атлантики»⁵⁹. В цьому сенсі акцент американських істориків на тезі Тернера під час Міжнародного конгресу в Сан-Франциско 1975 р. цілком порівняльний до постійного акценту радянських істориків на спадщині Леніна; у той час обидва мислителі стали ідеологічними символами «холодної війни».

Попри те, що вчені США продовжували ігнорувати ідеї О.Латтімора, порівняльні дослідження світових фронтів поступово змістилися у вказаному ним напрямку. Водночас, крім істориків Австралії, Канади, Латинської Америки, Нової Зеландії, Росії, Південної Африки, України, навіть історики Фінляндії пробували адаптувати тезу Тернера, інтерпретуючи історію цієї країни як периферію неформальної американської економічної та культурної серцевини під час «холодної війни»⁶⁰.

Компаративний підхід сягнув апогею у 1975–1984 рр., коли Оклахомський університет видавав газету «Comparative Frontier Studies». Це видання мало б спричинити глобальну трансформацію поняття фронтиру. Як дефініював це поняття Р.Біллінгтон, «географічний регіон, прилеглий до незаселених регіонів континенту, де низький коефіцієнт заселеності та незвичайно багаті натуральні ресурси, досі неексплуатовані, дають малозабезпеченим винятковий шанс покращити своє соціальне та економічне становище»⁶¹. Анна Холодна уточнила дефініцію фронтиру — це «обмежений простір змінних цінностей, де різні культури вперше стикаються з «іншістю» (*otherness*) й сприймають, пристосовують або одомашнюють її»⁶². Утім, 1983 р. редакція часопису оголосила про плановане закриття газети в зв'язку з браком

⁵⁹ Billington, R., *Land of Savagery, Land of Promise*, p. 311.

⁶⁰ Michael Berry, George Maude, Jerry Schuchalter, *Frontiers of American Political Experience* (Turku: Turun Yliopisto, 1990).

⁶¹ William W. Savage, Stephen Thompson, «The Comparative Study of the Frontier: An Introduction», *The Frontier. Comparative Studies*, vol. 2 (Norman, 1977), p. 6.

⁶² Kervin Lee Klein, *Frontiers of Historical Imagination. Narrating the European Conquest of Native America. 1890-1990* (Berkeley, Los Angeles, London, 1997), p. 210.

матеріалів⁶³. Відтак її дев'ятнадцятий випуск, який вийшов з друку наступного року, виявився останнім.

Сучасний період. Закриття часопису «Comparative Frontier Studies» було наслідком, з одного боку, подальшої фрагментації знань, з іншого — показником втрати інтересу загалом до тернерової тези. Водночас в американській історіографії визріли нові ідеї, гурт прихильників яких невдовзі отримав назву «нової західної школи». Найвизначніші її представники — Патриція Нельсон Лімерік (у даний момент — професор Університету штату Колорадо, Боулдер), Річард Вайт (професор Стенфордського університету), Дональд Ворстер (професор Університету штату Канзас, Ловренс), Вільям Кронон (професор кафедри історії, географії й історії довкілля ім. Ф.Тернера Вісконсинського університету, Медісон).

«Нову західну школу» започаткувала книга П.Лімерік «Спадщина завоювання» (*The Legacy of Conquest: The Unbroken Past of the American West*), що побачила світ 1987 р. «Спадщина завоювання» — це той же процес, який Ф.Тернер називав «рухомий фронт», відповідно з негативними імплікаціями (на противагу тернеровим) й акценті на расизмі й сексизмі як завойовників, так самого Ф.Тернера. Схильна до дотепів і іронії, П.Лімерік також спеціалізується в галузі хронографії недалекого використання поняття фронтиру в повсякденному житті й політиці США⁶⁴. А 1991 р. побачила світ книга Р.Вайта «*It's Your Misfortune and None of My Own*». А *History of the American West*. Р.Вайт звинуватив Ф.Тернера ще й у апології екологічних злочинів, що їх чинили в Америці європейські переселенці. Прагнучи відмежуватися від Ф.Тернера повністю, П.Лімерік і Р.Вайт закликали не лише скинути його з п'єдесталу, а й викинути на смітник історії термін «фронт». Інші двоє учасників «нової західної школи», Д.Ворстер і В.Кронон, що також спеціалізуються в галузі історії довкілля, так далеко не заходили, а останній взагалі відмежувався від «нової західної школи»⁶⁵. Зауважимо: критика Ф.Тернера під кутом історії довкілля співпала в часі з формуванням цієї історичної спеціалізації, серед передвісників якої був також сам Ф.Тернер.

Імпульсивні протести нового покоління істориків американського Заходу викликали не менш емоційні відгуки покоління ери Р.Білінгтона. Так, Дж. Неш, картаючи «нову західну школу» за спробу зруйнування міфу про фронтири, що донедавна був фунда-

⁶³ William W. Savage, «Your Needs, Our Future», *Comparative Frontier Studies. An Interdisciplinary Newsletter*, no.18 (Spring, 1983), p. 4.

⁶⁴ Limerick, P., *Something in the Soil. Legacies and Reckonings in the New West*, (New York and London: W.W.Norton and Company, 2000).

⁶⁵ Jacobs, W., op. cit., p. 203–236.

ментом усієї історіографії США, апелював до їхньої фахової совісті, бо історики, на його погляд, є «охоронцями душі нації», «опікунами сенсу її ідентичності»⁶⁶. Найгрунтовнішою, однак, була критика «нової західної школи» представниками попередніх критичних хвиль. Так, Джон Мек Фарагер зауважив, що «нові західники» приписують собі й підносять думки, озвучені задовго до них⁶⁷. А найдетальнішим оглядом періоду *Sturm und Drang* «нової західної школи» є розділ неодноразово тут згаданої книги В.Джекобса «Нові шляхи й нові виклики «нових західників». Іронізуючи, В.Джекобс зауважив: «Чи, як припускав Вільям Кронон, це останній бій Тернера? Можемо відповісти лише, що на кожний аргумент, який виключає Тернера із західної історії, є контраргумент, тому що старий майстер і його писання — антикварні, застарілі, расистські, патерналістські й антиінтелектуальні, як їх змальовували, — не відійдуть. Читаючи папери, лекції та книги Ф.Тернера, я дійшов до висновку, що Тернер — великий хитрун; воскреснувши, він заскочить у фургон, не моргнувши й оком. Як це йому вдасться? Йому досить сказати: «Авжеж, це якраз те, що я казав! (...) Звісно, нові західні історики вже зайняли собі місце у фургоні презентизму; але питання полягає в тому, як голосно вони забажають грати ритми тяжкого року, якими вони пробудили істориків-традиціоналістів»⁶⁸.

Все ж попри всі намагання, критики нової хвилі так і не спромоглися вирватися з наративу, який створив Ф.Тернер. В.Кронон припустив, що оскільки повна відмова від тези Тернера спричинить демонтаж єдиного підходу до історії США, то це негативно вплине на всю американську історіографію⁶⁹. Як би там не було, тривалий процес колонізації Північної Америки англосаксами (а також афроамериканцями й азіатами), як і опір їм індіанців — її основна точка опори; відтак В.Кронон сам виступив з добре аргументованою критикою намагань «нової західної школи» дискредитувати тезу Тернера⁷⁰. 1993 р. Р.Вайт несподівано виголосив доповідь про феноменальний

⁶⁶ Nash, G., *Creating the West. Historical Interpretations*, 1890–1990, p. 276.

⁶⁷ John Mack Faragher, «The Frontier Trail: Rethinking Turner and Reimagining the American West», *The American Historical Review*, 1 (1993), p. 106–117.

⁶⁸ Jacobs, W., op. cit., p. 231, 235.

⁶⁹ William Cronon, «Turner's First Stand: The Significance of Significance in American History», in *Writing Western History. Essays on Major Western Historians*, (Albuquerque, 1991), p. 73–95.

⁷⁰ Cronon, W., Miles, G., Gifflin, J., «Becoming West. Toward a New Meaning for Western History», *Under the Open Sky. Rethinking American's Past*, ed. by William Cronon, George Miles, Jay Gifflin (New York — London: W.W.Norton & Company, 1992). Ця стаття є найбільш вдалою спробою модифікації Тернерової теорії фронтиру до сучасних вимог історичної науки.

вплив Ф.Тернера на американську історіографію⁷¹. А найекстравагантніший з критиків, П.Лімерик, оголосила про свою капітуляцію через два роки на шпальтах «The American Historical Review»: «Боротися з тезою Тернера, — писала вона, — це все одно, що боротися з тістом (*fighting this thesis was like fighting the Pillsbury Dow Boy*); сприймаючи удар, воно моментально прогинається, а за мить поновлює попередню форму. Спрямована на відмежування від Тернера кампанія «нової західної школи» насправді зревіталізувала його репутацію»⁷².

Відтак зараз у середовищі американських істориків встановилася рівновага. «Нові західники» відмовилися від своїх намагань позбутися Ф.Тернера, їхні опоненти частково сприйняли їхні аргументи (найповажніший з яких — дисципліна історії довілля), ба навіть відкрили для них шпальти контрольованих ними видань і навіть допустили їх обрання президентами західних історичних товариств (П.Лімерик очолювала Асоціацію американських студій у 1996–1997 рр., Асоціацію західної історії — у 2000 р., Р.Вайт — экс-президент Організації американських істориків; нагадаю, що всі три організації створено з ініціативи Р.Біллінгтона), а «The American Historical Review» продовжує друкувати схвальні рецензії на написані в традиційному тернеріанському ключі праці. Варто також зауважити, що на відміну від попередніх критичних хвиль «нова західна школа» не ставила під сумнів основну частину тернерової тези про вплив фронтиру на формування демократії в Америці.

Подальша фрагментація історичних знань негативно вплинула на розвиток компаративних досліджень світових фронтирів. Відтак медієвісти чи навіть окремі історики Латинської Америки ледве чи були свідомі тих дискусій, які точилися в середовищі істориків США чи фахівців зі історії Стародавнього Риму. Вже в ХХІ столітті теорію фронтиру розвинули фахівці з історії Росії; нині саме в цьому середовищі концепція фронтиру є найпопулярнішою⁷³. Разом з тим потрібно заважити, що прихильники компаративного підходу, апелюючи зазвичай до тези Тернера про фронтір як зону вільних земель на краю поселень, радше мають справу з латтіморовими уявленнями про фронтір як зону взаємодії різних культур; хоча усвідомлюють це не завжди.

⁷¹ Richard White, «When Frederick Jackson Turner and Buffalo Bill Cody Both Played Chicago in 1893», in *Frontier and Region. Essays in Honor of Martin Ridge*, ed. by Robert R. Ritchie and Paul Andrew Hutton (San Marino & Albuquerque: The Huntington Library Press & University of Mexico Press, 1997), p. 201–212.

⁷² Patricia Nelson Limerick. «Turnerians All: The Dream of a Helpful History in an Intelligible World», *The American Historical Review*, v. 100 (1995), p. 698.

⁷³ Чорновол І. «Фронтири Росії», *Критика*, no.6 (2007), с. 17–21.

* * *

Тож за більш ніж столітню історію теза Тернера зазнала таких істотних модифікацій, що від її автентичної форми залишилося небагато. Висловлена ще за життя великого історика думка, що в основі демократичного ладу США лежала передовсім імпортована туди з Європи протестантська етика й доктрина лібералізму, а не наявність фронтиру, остаточно утвердилася після Другої світової війни. Водночас фахівці в галузі компаративістики довели, що фронтір США — явище не унікальне, а лише епізод глобального процесу «експансії Європи». Поступово історики відкинули й соціал-дарвіністську ідею визначального впливу довкілля на суспільство. Була піддана ревізії й ідея західних земель як «випускного клапану», яка спрацьовувала далеко не в такому обсязі, як уявляв собі Ф.Тернер. В 1960-х роках, коли вчені відмовилися від трактування індіанців як варварів, втратило актуальність також трактування фронтиру як зони зіткнення «цивілізації» з «варварством», з'явилися праці про важливу роль чорношкірих і інших меншин у освоєнні західних земель. Остання тенденція особливо посилилася в сучасний період (себто від другої половини 1980-х років) й інспірувала спроби окремих представників «нової західної школи» відкинути Тернерову тезу повністю. Інший напрямок критичного підходу до тези Тернера, який започатковано ще в 1960-х роках і який розвинула «нова західна школа» — історія довкілля США, акцент на здебільшого катастрофічних для природного середовища наслідках діяльності піонерів.

Водночас ніхто з критиків не піддав сумніву істотного впливу західного фронтиру на розвиток демократії в США, на дух американського індивідуалізму передовсім. Відтак у даний момент історики не схильні до дискусій на тему ступеня правоти Ф.Тернера, як це було ще на початку 1990-х років. Але тернерове поняття фронтиру як поселення на нібито «вільних» землях межі «цивілізації» з «варварством» поступово втратило свою наукову вартість. Тепер дослідники здебільшого апелюють до сформованого ще 1940 року О.Латтімором поняття фронтиру як зони інтенсивної взаємодії різних культур. Нарешті, незважаючи на багатство інтерпретацій і підходів, всі погоджуються на тому, що тернерова теза про фронтір — це історичний міф, важлива складова ідентичності й невичерпне джерело націоналізму американців. «New Western School» була інспірована концепцією тотальної історії Фернанда Броделя, який закликав враховувати історію всіх сегментів суспільства, не лише панівних, а й маргінальних⁷⁴ (Фредерик Мерк (1887–1977), студент Тернера, що успадкував його кафедру у Гарварді⁷⁵).

⁷⁴ Richard Etulain, «Writing Western History. Essays on Major Western Historians», *Visions and Revisions: Recent Interpretations of the American West*, p. 335–358.

⁷⁵ Tomas C. McClintock, «Frederick Merk», in: *Historians of the American Frontier. A Bio-Bibliographical Sourcebook*, ed. by John R. Wunder (New York — Westport, Con., — London, 1988), p. 426–439.

Нагадаємо, що водночас із Ф.Тернером на Світовій Колумбовій виставі в Чикаго виступав театр Буфало Біла: буфало й коні, луки та вінчестери, ковбої й індіанці тощо. Як Тернер в історіографії, так само й Буфало Біл справив феноменальний вплив на американську культуру, створивши жанр вестерну. Ф.Тернер до його творчості ставився скептично, якщо не з презирством, а той, своєю чергою, ледве чи знав про існування Ф.Тернера. Однак до пропаганди тернерової тези Буфало Біл спричинився чи не найбільше⁷⁶. Варто зауважити, що 1894 року його театр гастролював у Львові під час Галицької крайової вистави до століття повстання Тадея Костюшка. Субкультура вестерну домінувала в євроатлантичній культурі аж до недавнього часу. Ба навіть у «найхолодніші» роки «холодної війни» радянські кінотеатри й телебачення пропагували образ «Дикого Заходу» за Буфало Білом — здебільшого завдяки фільмам спільного німецько-югославського виробництва за участі незабутнього Гойко Митича. Тож не дивно, що підлітки Радянського Союзу поряд із традиційними «козаками-розбійниками» найбільше полюбляли бавитися в «ковбоїв-індіанців». Відтак у популярній формі вестерну тернерова концепція фронтиру справила істотний вплив на світову культуру взагалі.

⁷⁶Richard White, «When Frederick Jackson Turner and Buffalo Bill Cody Both Played Chicago in 1893», *Frontier and Region. Essays in Honor of Martin Ridge*, ed. by Robert R.Ritchie and Paul Andrew Hutton, (San Marino & Albuquerque: The Huntington Library Press & University of Mexico Press, 1997), p. 201–212.

Антон Гриценко

**ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЕ РЕГИОНЫ
РОССИЙСКО-УКРАИНСКОГО
ПРИГРАНИЧЬЯ:
ПРОШЛОЕ И НАСТОЯЩЕЕ**

Историческое перераспределение ныне украинских земель между соседними странами-державами (России, Польши, Австро-Венгрии, Османской Империи), а также ход и логика формирования украинской нации в этнокультурном и в политическом смысле наложили отпечаток на современный облик отдельных регионов Украины. Самобытность этих регионов отмечается многими современными исследователями¹. Можно говорить о том, что украинский регионализм сегодня воспринимается как некая естественно сформированная данность.

В то же время в России довольно часто остается без должного внимания или вовсе игнорируется культурная и историческая разнородность ее территории. В частности обширные русские территории Европейской России довольно часто рассматриваются как (этно)культурно однородные, что не вполне отвечает историческим и современным реалиям. Подобное видение проблемы существования самобытных регионов в России имеет давнюю традицию, берущую свое начало в трудах известных историков — А.Д. Градовского, С.М. Соловьева и М.П. Погодина. В литературе широко представлены такие регионы как Русский Север, территории Донского казачества. Однако совсем не упоминаются территории Балашовского казачества, а также Слободской Украины и Гетманщины. Последние два региона интересуют нас в большей степени, поскольку являются историческим украинским этнокультурным ядром, расположенным в пределах двух современных государств — Украины и России (рис. 1).

Прошлое. Гетманщина и Слободская Украина как преимущественно казачьи территории формировались приблизительно в одно время (первая половина — конец XVII в.). Сходным было их административно-территориальное устройство — военно-полковое. Оно предполагало внутреннюю автономию и самоуправление. После присоединения территорий к Московскому государству населению были предоставлены значительные льготы, в частности, на виноку-

¹ Див., напр.: *Мальгин А.* Украина: соборность и регионализм. — Симферополь: Сонат, 2005. — 277 С.

рение и торговлю². Однако Гетманщина и Слободская Украина имели разный политический статус в пределах России. Гетманщина была под протекторатом России, сохраняя свое автономное положение до времени правления Екатерины II, в то время как Слободская Украина была частью России. Казачество Слободской Украины не было вольным как, например, казачество Дона, и возглавлялось назначаемым из Москвы белгородским воеводой.

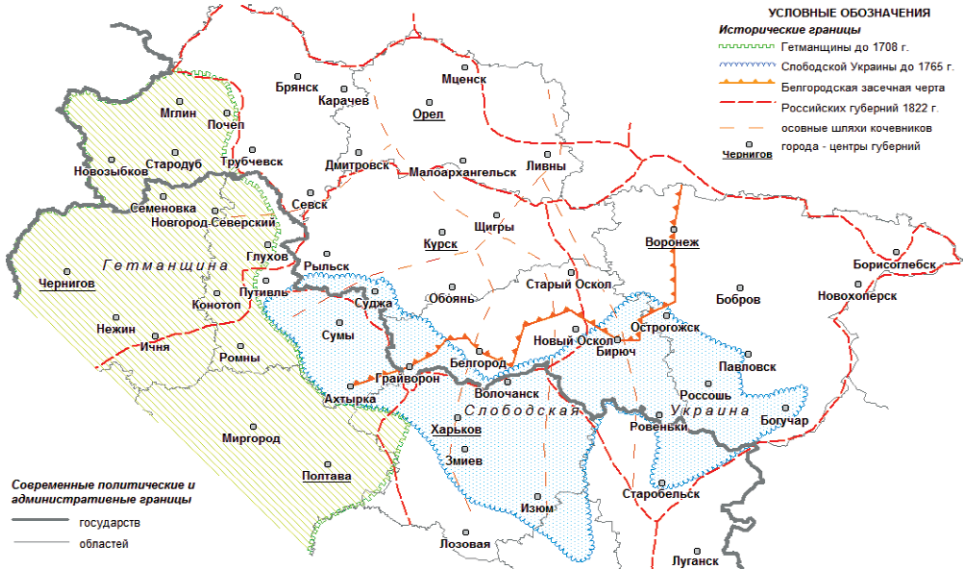

Рис. 1. Историко-географические границы российско-украинского приграничья

Гетманщина. К историческим землям Гетманщины в пределах России относится западная часть современной Брянской области (Стародубский полк). Сильные исторические связи с остальной территорией Левобережной Украины подтверждаются намерениями гетмана К.Г. Разумовского перенести столицу Гетманщины в г. Почеп³. Однако, в конечном счете, этот город становится его летней резиденцией (в нем он возводит себе дворец), а столицей вместо Глухова — восстановленный после разрушения (Петром I, накануне Полтавского сражения) г. Батурин.

Общим для казачества как особого историко-культурного феномена является окраинное место его формирования. Земли, занятые казаками, традиционно носили название «Украина», т.е. окраина (например, Рязанская Украина). Подобное географическое положение, часто изолированное и небезопасное для жизни, способствовало развитию буйного и самостийного характера казака, его специфической бытовой культуры.

² Пилипенко А.А. Очерк истории Острогожского казачества. — Острогожск, 2007. — 69 с.

³ Городков В.Н. Архитектурные образы Брянщины. — Тула: Приокское книжное изд-во, 1990. — 143 с.

Казачество Гетманщины первоначально консолидировалось вблизи Сечи, а его столицей был г. Чигирин. Северная часть Гетманщины была занята потомками горожан и крестьян Древнерусского государства, поддержавшими Богдана Хмельницкого в освободительной войне против господства католической Польши, что отчасти поспособствовало увеличению числа казаков. Население активно «впитывало» культуру украинского казачества.

Не останавливаясь подробно на дискуссии относительно политического статуса Гетманщины в современной терминологии, представляется важным отметить ее весомый характер на восточно-европейской арене. Под влиянием политических амбиций верхушка Гетманщины не раз меняла вектор своей внешней политики, тем самым пытаясь сохранить свою обособленность, «автономию» между тремя державами. Примечательно, в этой связи, что Карл XII, по-видимому, опасавшийся предательства со стороны Гетманщины, продвигал свои войска к решающему сражению с Россией под Полтаву маршрутом вдоль восточных границ Гетманщины. В г. Почеп сохранился земной вал («Ров») с частоколом и пушкой, напоминающий о бое со шведами.

Сетка административного деления, принятая при Петре I и позже измененная Екатериной II, хоть и «стерла» Гетманщину с политической карты, однако учла ее границы. Губернская сетка Екатерины II просуществовала почти без изменений до начала XX века, оставив несгладимый след в сознании населения. Следует отметить, что северная территория б. Гетманщины вошла в состав Черниговской губернии. Однако во время решения вопроса о проведении границы между УССР и РСФСР в 1923 г. РСФСР была передана северная часть бывшей Черниговской губернии (города Мглин, Почеп, Стародуб, Клинцы, Новозыбков, Погар), которая вошла в состав вновь образованной Гомельской губернии, позже — Брянской губернии. Одним из существенных оснований для такого решения был этнический состав населения этих районов. При этом известно, что в период с 1917 по 1936 гг. от населения бывших черниговских городов в Киев поступали просьбы о присоединении к УССР. Также в письме С. Шелухина — украинского делегата на переговорах с Россией в 1918 г. — говорится о том, что «в Мглине посадили в тюрьму 150 украинцев за то, что они заявили о своем желании быть при Украине» (цит. по А. Ясенчуку)⁴.

Претензии Украины на западную часть Брянской области не представляются безусловно нелепыми, учитывая, что фактически эта территория была с Украиной неразделима на протяжении нескольких веков. Интересно упомянуть, что в г. Новозыбкове Н.А. Щорс формировал свою первую дивизию для похода на Киев. Существует точка зрения, согласно которой образование Брянской губернии в составе России из частей Черниговской и Орловской

⁴ <http://kobza.com.ua>

губерний было стратегически оправданным. Целью в таком случае было сохранение важной железнодорожной магистрали Москва–Гомель и крупных промышленных центров в составе РСФСР.

Слободская Украина. Территория Слободской Украины формировалась в непосредственной близости к бывшим границам княжеств Древнерусского государства. Московское государство относительно целенаправленно заселяло эти земли. Большая роль в этом процессе была отведена украинскому населению, которое переселялось сюда по причине народных восстаний на Украине. Эти восстания были ответом на религиозные и феодальные гонения со стороны Польши, а также следствием долговременного военного положения на территории соседней Гетманщины. Н.И. Костомаров⁵ говорит об этом следующим образом: «Жители Южной Руси, не желая быть в порабощении у панов, во множестве бежали в Московское государство на слободы».

Первая — стихийная — волна переселения с Левобережной Украины дала дополнительные возможности для освоения Дикого поля и строительства Белгородской засечной черты. В начале XVII в. Московское государство имело лишь незначительное количество передовых форпостов — таких как Курск, Рыльск, Путивль, Белгород, Валуйки, Воронеж — в пределах открытых участков Среднерусской возвышенности, по которым орды крымских татар продвигались далеко вглубь русских земель, разрушая и грабя существующие крупные поселения. Ввиду этого освоение обширных пространств Посемья не представлялось возможным до момента укрепления южных границ — границ Слободской Украины. Сложившаяся ситуация поспособствовала оправданным действиям в строительстве новой оборонительной линии — Белгородской засечной черты (ранее существовала Тульская засечная черта), в итоге образовавшую 800-километровую цепь укрепленных острогов приблизительно на одинаковом расстоянии друг от друга⁶.

За несколько лет до «присоединения Украины к России» (1654 г.) в 1651 г. на территории Черниговского полка казачество оказало серьезное сопротивление польскому полковнику Махновскому, за что он зверски убил более 40 тысяч украинцев — казаков, женщин и детей⁷. Это событие, получившее в исторической литературе название «липовецкой резни», стало решающим для еще большего оттока населения из Гетманщины на территорию России.

⁵ Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей, т. 1. — СПб.: Изд-во Вестника знания, 1874. — С. 205.

⁶ Пархоменко И.Г. Белгородская губерния (Социально-экономический и историко-культурологический очерк). — Белгород: Изд-во Белгородской ГСХА, 2002. — 309 с.; Загоровский В.П. Белгородская черта. — Воронеж, 1968. — 291 с.

⁷ Пилипенко А.А. Очерк истории Острогожского казачества. — Острогожск, 2007. — 69 с.

В ходе второй волны массовых переселений уже и с Правобережной Украины заселяется южная и восточная части Слободской Украины, образуются Острогожский (Рыбинский), Харьковский и Изюмский полки. В литературе⁸ отмечается, что наиболее быстро сформировался Острогожский полк. Единовременно на его территорию прибыло во главе с полковником Иваном Николаевичем Дзиньковским более 4 тысяч человек⁹.

Д.И. Багалей¹⁰ считал, что в дальнейшем малорусское население абсолютно преобладало на этих территориях, в том числе и в городах Белгородской засечной черты, объясняя это непостоянным характером пребывания здесь населения из центральных областей Московского государства. Южные и восточные территории бывшей Слободской Украины в пределах России, согласно нашим наблюдениям, и в настоящее время часто сохраняют сильно выраженные черты украинской культуры и этничности.

Реформы во время правления Петра I и Екатерины II непосредственно коснулись населения Слободской Украины, продолжительное время выполнявшей оборонительные функции в отношении крымских татар, донского казачества, Запорожья. Первоначально¹¹ казачество лишило своего статуса — казаки стали полноценными государственными служащими в составе ландмилиции. Затем, территорию Слободской Украины разделили между различными губерниями — Киевской, Белгородской и Воронежской¹²; Харьковской, Курской и Воронежской¹³, — и лишили казаков их прежних льгот и свобод (отсюда название «слободы»). К территории вновь образованной Воронежской губернии (1778 г.) отошла территория бывшего Острогожского полка (части современных Белгородской и Воронежской областей), к Белгородской (с 1775 г. Курской) губернии — территория северной части Слободской Украины, а также непосредственно связанные с ней земли Курского Посемья. Оставшиеся территории Слободской Украины вошли в состав Малороссии (Харьковской и Черниговской губерний).

⁸ Багалій Д.І. Історія Слобідської України. — Харьков: «СОЮЗ», 1918. — 308 с.

⁹ Пилипенко А.А. Очерк истории Острогожского казачества. — Острогожск, 2007. — 69 с.

¹⁰ Багалій Д.І. Історія Слобідської України. — Харьков: «СОЮЗ», 1918. — 308 с.

¹¹ Пархоменко И.Г. Белгородская губерния (Социально-экономический и историко-культурологический очерк). — Белгород: Изд-во Белгородской ГСХА, 2002. — 309 с.; Пилипенко А.А. Очерк истории Острогожского казачества. — Острогожск, 2007. — 69 с.

¹² Атлас Российской Империи. — СПб, 1745.

¹³ Готьє Ю.В. История областного управления в России от Петра I до Екатерины II. — М, 1913, т. 1.

¹⁴ Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень–грудень 1908 р.). Харьков: «Прапор», 2007. — С. 96.

В 1918 г. поднимался вопрос о передаче Украине части территорий современных Курской, Белгородской и Воронежской областей с преимущественно украинским населением. Согласно карте, опубликованной Л.Жванко¹⁴, к территории Украинской державы гетмана П.П. Скоропадского отнесены города Суджа, Рыльск и Путивль Курской губернии; числится как *аннексированная* территория части Курской и Воронежской губерний, соответствующая территории современной Белгородской области. Вопрос вызвал бурный отклик общественности на этих территориях. В связи с этим в 1923 г. к УССР окончательно отошли лишь города Мирополье и Путивль Курской губернии.

Настоящее. В целях выяснения того, насколько сохраняются культурные особенности населения в пределах исторических регионов российско-украинского приграничья, нами были проведены полевые исследования на территории нескольких областей России: Брянской (Гетманщина и сопредельные территории), Курской, Белгородской и Воронежской (Слободская Украина и сопредельные территории). Внимание автора как географа было сосредоточено на региональном самосознании и этнокультурной идентичности населения, а также на культурном ландшафте и его восприятии жителями обследованных населенных пунктов.

Учитывая объект исследования, методический аппарат был дополнен качественными социологическими и полевыми этнографическими методами. Автор интервьюировал и анкетировал местное экспертное сообщество — около 450 человек. За основу была взята апробированная ранее анкета М.П. Крылова¹⁵ с существенными дополнениями и изменениями автора, которые касались: 1) аспектов пространственной самоидентификации опрашиваемых с введением в анкету условной географической карты и последующей разработкой карт ментального пространства; 2) развития исторического сознания и этнокультурной самоидентификации, с возможностью принятия различных вариантов смешанной идентичности; 3) отношения к жителям соседних территорий как к землякам. В общей сложности было обследовано 22 города и 11 поселков. Большая часть из этих поселений являются историческими городами.

Подробнее остановлюсь на региональной идентичности населения изученных областей. Анализ результатов полевых исследований выявил существенные различия в региональной самоидентификации населения. Эти различия прослеживаются на различных уровнях региональной идентичности — *макрорегиональном, мезорегиональном и субрегиональном*.

¹⁴ Крылов М.П. Региональная идентичность в историческом ядре Европейской России // Социологические исследования. — 2005. — № 3. — С. 13–23.

¹⁵ Готье Ю.В. История областного управления в России от Петра I до Екатерины II. — М., 1913, т. 1.

Одной из особенностей региональной идентичности (в широком смысле) является интерференция различных ее уровней в сознании населения. При этом степень значимости одного из уровней не может быть выявлена прямой постановкой вопроса. Однако в региональной идентичности наиболее четко самоидентификация населения проявляется в наличии неформальной малой Родины, с которой соотносит себя население. В понятие «малая Родина» население вкладывает особый сакральный смысл, в котором находят отражение различные стороны местной среды (environment) — природная, социокультурная, историко-этнокультурная, культурно-бытовая и другие.

Основными макрорегионами, с которыми чаще всего идентифицировали себя респонденты, являются в Брянской области — «*Центральная Россия*», «*Средняя полоса России*», в Курской, Белгородской и Воронежской областях — «*Черноземье*», «*Центральная Россия*».

Уровнем макрорегионов можно считать исторические регионы. Так, в Брянской области сохраняется память о принадлежности к «*Черниговскому*» и даже «*Северскому краю*», а в Белгородской области к «*Курскому*» и «*Воронежскому краю*», а также к «*Слободскому краю*». Города бывшей Слободской Украины обнаруживают тяготение в пределах Белгородской области к Воронежской области, в то время как города, не входившие в Слободскую Украину и расположенные к северу от Белгородской засечной черты, тяготеют к Курской области. Представляются также важными выявленные в ходе исследований местные инициативы, связанные с возведением памятника Богдану Хмельницкому в п. Ровеньки (Белгородская обл.) в 2002 году и монумента на месте встречи гетмана Мазепы и Петра I (Острогожский Майдан) в г. Острогожск (Воронежская обл.) в 1997 году.

Границы ментальных мезорегионов — *Брянского, Курского и Белгородского* — выходят за пределы своих административных визави. В сознании населения Брянская область больше интегрирована с территорией Украины (Шостка, Семеновка, Новгород-Северский), чем с территорией Белоруссии, несмотря на открытость российско-белорусской границы, по сравнению с российско-украинской. При этом Могилево-Брянская граница, существующая практически без изменений с начала XIV века (Московско-Литовская граница, граница Гетманщины), стала устойчивым культурным рубежом.

В то же время в Курской области ментальный «*Курский край*» равнозначно ориентирован как в направлении Сумской области (гг. Глухов, Сумы, Путивль включаются в «*Курский край*»), так и в сторону Белгородской области (поселки Ракитное, Ивня, Скородное, а также гг. Короча и Старый Оскол). В меньшей степени «*Курский край*» ориентирован на Брянскую область, однако, в ментальный пространственный образ «*Курского края*» входит г. Севск. Наиболее культурно устойчивой оказывается Курско-Орловская граница, почти не изменявшая своих очертаний с середины XVIII века.

Границы «Белгородского края» достаточно сильно выдвинуты за пределы Белгородской области. Эти границы охватывают обширную территорию российско-украинского приграничья, включая в состав «Белгородского края» существенную часть Сумской (гг. Путивль и Сумы, а также поселки Ворожба, Краснополье, Ахтырка) и Харьковской (гг. Харьков, Купянск и Волчанск) областей Украины, а также значительную часть Воронежской области (гг. Россошь, Павловск, Острогожск, поселки Коротояк и Истобное).

В Белгородской области прослеживается ментальная близость с жителями «Курского края». Так, почти вся южная часть Курской области вошла в состав «Белгородского края». Исходя из сказанного, нетривиальным видится зафиксированный факт осмысления населением исторической судьбы Белгородской области как территории, которая в разные времена относилась к Слободской Украине, Курской и Воронежской губернии, единой с Курской провинцией¹⁶.

Культурно устойчивой с точки зрения характера «Белгородского края» оказался участок границы между Белгородской и Луганской областью, территория которой располагалась к югу от Слободской Украины в бассейне среднего и нижнего течения реки Северский Донец, в пределах распространения Донского казачества, исторически соперничавшего с казачеством Слободской Украины¹⁶.

«Землячество» как особый тип восприятия и идентификации «своих» весьма характерен для населения рассматриваемого приграничья. В анкете респондентам предлагалось назвать города, жителей которых они считают своими *земляками*, — на основе выбора из предложенного нами списка городов. Во всех списках большая часть городов относилась к соседним регионам, в том числе регионам Украины и Белоруссии. Анализ полученных данных по выявлению городов, где живут *земляки*, выявил значительные территориальные различия в характере тяготения к соседним регионам, а также характере внутриобластного отталкивания («ментального сепаратизма») (рис. 2). Это означает, что в некоторых соседних регионах (административных областях) может жить много земляков, в то время как внутри *своей области* могут находиться города, жители которых в силу тех или иных причин не являются земляками.

Так, в Брянской области около 10% опрошенных выбрали украинский город Новгород-Северский, главным образом за счет

¹⁶ Пудавов В.М. История Войска Донского и старобытность начал казачества. Часть 1. — Новочеркасск, 1890. — 326 с.; Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей. Под ред. В.П. Семенова и под общим руководством П.П. Семенова и акад. В.И. Ламанского. Том второй. Среднерусская Черноземная область. — СПб: Издание А.Ф. Девриена, 1902. — 717 с.

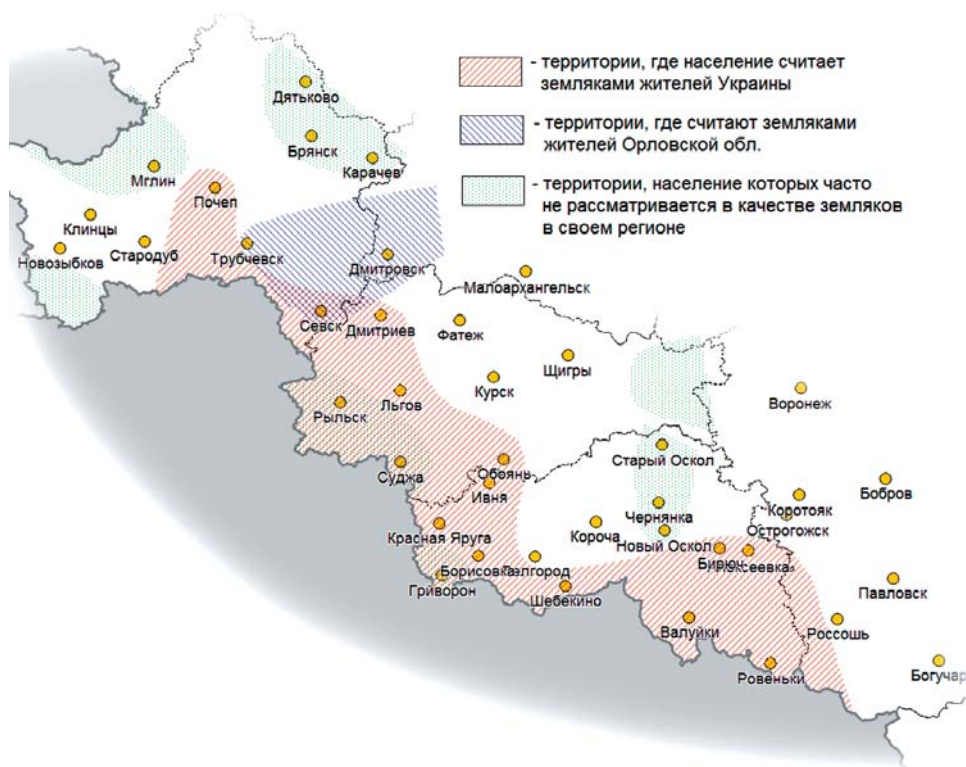

Рис. 2. Распространение земляков в своем регионе и за его пределами

респондентов из городов Почеп и Севск, поселков Погар и Суземка. Жители Трубочевска, Навли, Суземки и Севска включили в «список земляков» орловский город Дмитровск. Жители городов Клинцы, Унеча, Стародуб включили белорусский город Гомель.

Как правило, поселения Орловской области исключались из «своих» респондентами Брянской и Курской областей (кроме поселений восточной части Брянской области, в прошлом входивших в состав Орловской губернии), что подтверждает их статус в качестве «внутренних» («глубинных») поселений России.

Дифференциация сил «отталкивания» в пределах одной области также является весьма существенной. Так, почти 45% опрошенных в Брянской области исключили из категории земляков города Дятьково и Карачев (возможно как тяготеющие к соседней Калужской и Орловской областям), в основном за счет респондентов из западной части области — населенные пункты Клинцы, Унеча, Стародуб, Погар, Почеп, а также Суземка.

Около 40% респондентов Брянской области, проживающих в населенных пунктах Стародуб, Погар, Почеп, Суземка и Севск, исключили из числа городов, где живут их земляки, населенные пункты Климово, Сураж и Мглин. По-видимому, здесь сыграло роль

то обстоятельство, что в прошлом в последних двух городах проживали белорусы¹⁷, а в Климово — старообрядцы¹⁸.

В Курской области около 25% респондентов считают своими земляками жителей украинских городов — Сум, Плухова, Новгород-Северского. Приблизительно 4/5 из числа указанных респондентов приходится на западные города Курской области, а именно на Рыльск, Обоянь, Суджу, Льгов, Дмитриев, что, на наш взгляд, является закономерным.

В Белгородской области достаточно хорошо воплощается идея схождения населения в пределах территории бывшей Слободской Украины. Так, от 25 до 30% опрошенных в Белгородской области, в основном за счет поселений бывшей Слободской Украины — п. Ракитное, г. Грайворон, Валуйки, Бирюч и п. Ровеньки, — выбрали украинские города (Сумы, Ахтырку, Харьков, Волчанск), а также воронежские города (Острогожск, Россошь) в качестве городов, где живут их земляки. Также около 30% опрошенных в Белгородской области выбрали курские города — Обоянь и Курск.

Достаточно высокой оказалась доля респондентов (около 50%) по всей Курской области, исключивших из числа земляков жителей п. Кшенский (в прошлом часть Воронежской губернии, сегодня районный центр Курской области).

В Курской области от 15 до 20% респондентов исключили города Рыльск и Суджу из списка городов, где живут земляки. При этом ведущую роль играли респонденты из городов Щигры, Курск и поселка Тим.

В Белгородской области около 30% опрошенных исключили из земляков город Старый Оскол, и еще 25% — Новый Оскол. Особо выделяется в Белгородской области город Грайворон, который был исключен 45% респондентов Белгородской области.

Таким образом, это и другое показывает, что население сохранило этнокультурный колорит и ощущает ментальную близость в пределах бывшей Слободской Украины и Гетманщины. До сих пор границы этих историко-культурных регионов присутствуют в сознании и ландшафте, подтверждая, тем самым, тезис об инерционности исторического сознания и долговременности исторических границ.

¹⁷ Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей. Под ред. В.П. Семенова и под общим руководством П.П. Семенова и акад. В.И. Ламанского. Том второй. Среднерусская Черноземная область. — СПб: Издание А.Ф. Девриена, 1902. — 717 с.; Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей. Под ред. В.П. Семенова и под общим руководством П.П. Семенова и акад. В.И. Ламанского. Том седьмой. Малороссия. — СПб: Издание А.Ф. Девриена, 1903. — 518 с.

¹⁸ Никитина С.Е. Русские старообрядцы в восточном полесье (к проблеме конфессионального фактора в культурных контактах) // Этноконтактные зоны в Европейской части СССР (география, динамика, методы изучения). — М., 1989, С. 21–31.

Григорій Підгрушний, Юрій Качаєв
УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКО-БІЛОРУСЬКИЙ
ТРАНСКОРДОННИЙ РЕГІОН:
ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ, ОСОБЛИВОСТІ
ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ,
ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

У останні два десятиліття, в умовах інтеграції соціально-економічного простору, активно почала розвиватися і реалізовуватися об'єднуюча функція державних кордонів країн Європи. Надзвичайно важливим в цьому контексті є включення країн колишнього Радянського Союзу та їх регіонів в загальноєвропейські об'єднувальні процеси. Особливу роль в цьому покликані зіграти прикордонні регіони. Саме вони у відкритих демократичних країнах, за відсутності візового режиму часто характеризуються вищою активністю в міжнародному розподілі праці, ніж внутрішні регіони. Таким чином фактор порубіжності є важливим стимулятором регіонального розвитку.

Наскільки цей висновок відповідає реальному становищу в регіонах «нового», зокрема українсько-російсько-білоруського прикордоння (УРБП)¹ можна бачити з наведених у таблиці 1 даних.

Таблиця 1

Співвідношення показників соціально-економічного розвитку
прикордонних регіонів УРБП та відповідних областей
(за величиною територіальних індексів, 2007 р.)

Показники соціально-економічного розвитку регіонів	Прикордонні регіони областей:				УРБП
	Чернігівська	Сумська	Брянська	Гомельська	
<i>Рівень соціального розвитку</i>					
Чисельність населення	1,39	0,77	0,72	1,36	1,06
Щільність населення	0,88	0,66	0,92	0,90	0,84
Коефіцієнт природного приросту на тис осіб	-1,26	-1,32	-1,40	-1,37	-1,31

¹ Качаєв Ю.Д. Особливості соціально-економічного розвитку регіонів українсько-російсько-білоруського прикордоння / Ю.Д. Качаєв // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення: збірн. наук. праць. — Херсон: 2009. — С. 196–203.

Показники соціально-економічного розвитку регіонів	Прикордонні регіони областей:				УРБП
	Чернігівська	Сумська	Брянська	Гомельська	
<i>Рівень соціального розвитку</i>					
Коефіцієнт міграції, на 1 тис. осіб	-2,14	0,00	-0,59	-1,71	-3,02
Кількість автомобілів у приватній власності на тис. осіб	0,91	0,79	1,11	0,96	0,94
Обсяг введення житла на тис осіб	1,09	0,77	0,69	0,99	0,89
<i>Рівень економічного розвитку</i>					
Обсяг інвестицій в основний капітал на 1 особу	0,93	0,80	0,65	0,93	0,83
Ефективність економічного розвитку	0,91	0,86	0,94	0,99	0,93
<i>Рівень екологічного розвитку</i>					
Шкідливі викиди в атмосферу, т на кв км	2,08	0,53	0,43	1,86	1,22

Вони свідчать, що більшість соціальних та економічних показників прикордонних регіонів, а також загальний рівень соціально-економічного розвитку прикордонних регіонів (СЕРПР) є гіршими порівняно з відповідними показниками своїх областей².

Це свідчить про недостатнє використання переваг прикордонного положення цих регіонів.

Проведене дослідження виявило ще дві важливі особливості:

1) досить тісний взаємозв'язок між рівнем економічного розвитку та рядом показників СЕРПР, насамперед обсягом інвестицій в основний капітал, а також обсягом введення житла, чисельністю населення та кількістю автомобілів у приватній власності;

2) з наближенням до кордонів цей взаємозв'язок посилюється. Порівняно з внутрішніми регіонами цих областей, практично всі показники коефіцієнта кореляції прикордонних регіонів є дещо більшими (таблиця 2).

² Рівень СЕРПР визначався на основі системи базових показників, які відображають основні аспекти життєдіяльності населення: соціальний, економічний та екологічний. Для порівняння окремих регіонів була використана система індексів, як співвідношення певного показника конкретного регіону з середнім значенням відповідного показника регіону вищого ієрархічного рівня.

Таблиця 2

Взаємозв'язок рівня економічного розвитку та показників СЕРПП (за величиною коефіцієнту кореляції)

Показники соціально-економічного розвитку регіонів	Всі регіони прикордонних областей	У тому числі	
		Прикордонні регіони	Внутрішні регіони
Чисельність населення	0,39	0,51	0,37
Щільність населення	0,20	0,28	0,21
Коефіцієнт природного приросту на тис осіб	0,24	0,25	0,25
Коефіцієнт міграції, на 1 тис осіб	0,05	0,04	0,07
Кількість автомобілей у приватній власності на тис. осіб	0,45	0,49	0,45
Обсяг введення житла на тис осіб	0,48	0,77	0,37
Обсяг інвестицій в основний капітал на 1 особу	0,64	0,68	0,63
Шкідливі викиди в атмосферу, т на кв км	0,24	0,26	0,34

Більша частина УРБП (за виключенням окремих районів), характеризується низьким потенціалом розвитку та має яскраво виражені депресивні риси. В цій ситуації подальший розвиток даної території має ґрунтуватись на активному використанні її транзитного прикордонного положення, яке проявляється в різних видах транскордонного співробітництва.

Таке співробітництво визначається багатьма факторами, основними з яких є:

1. Геополітичний. Розвиток взаємовигідної співпраці між Україною, Росією, Білоруссю та рештою країн СНД і держав — членів Європейського Союзу є найважливішим чинником їх національної безпеки. Ця співпраця сприяє розвитку наших країн, забезпечує адаптацію їх господарських комплексів і суспільних інститутів до європейських і світових нормативів і стандартів, формує реальний загальноєвропейський простір.

2. Транспортний-географічний. Цей чинник набуває все більшу значущість, що пов'язане з активізацією в останнє десятиліття геополітичних осей «Схід — Захід» та «Північ — Південь», що проходять по території України, Росії та Білорусі. Їх територіальним проявом є система транспортних комунікацій континентального значення, зокрема мережа міжнародних транспортних (Крітських) коридорів. Саме у прикордонній зоні й знаходяться важливі транспортні вузли трьох держав, де перетинаються найважливіші транспортні осі. В той же час прикордонні ареали, «обійдені» значущими

транспортними комунікаціями, «випадають» з єдиного соціально-економічного простору своїх країн, обмежені в можливостях співпраці з сусідами.

3. *Економічний.* У прикордонних регіонах трьох країн знаходяться значні виробничі центри, які потенційно здатні генерувати інтенсивні господарські зв'язки з сусідніми країнами (Чернігів, Брянськ, Гомель та ін.). Це є важливим чинником зростання інвестиційних можливостей при формуванні міжнародних і зокрема, транскордонних проектів. Але сама по собі наявність таких центрів ще не гарантує їх інтенсивної взаємодії. Велика їх частина орієнтована на внутрішній ринок своїх країн, а також на ринки країн Європейського Союзу та ін. Таким чином, взаємодоповнюваність господарств вказаних центрів на нинішньому етапі розвитку залишається обмеженою.

4. *Соціальний та етнокультурний.* В процесі історичного розвитку на прикордонних територіях давалися ознаки етнокультурний, релігійний та інші види взаємовпливу населення суміжних держав, що до певної міри зумовило схожість їх сучасних інтересів. В умовах безвізового режиму дія цього чинника зберігається. Він значно спрощує транскордонну співпрацю, але не забезпечує її «наповнення», особливо у сфері економіки.

5. *Природно-рекреаційний.* В межах українсько-російсько-білоруського прикордоння зосереджені значні рекреаційно-туристичні ресурси і заповідні території. Це створює передумови для розвитку тут спортивно-туристичних та рекреаційно-оздоровчих комплексів міжнародного значення. Але використання рекреаційних ресурсів обмежується високим рівнем конкуренції на національних і глобальних ринках «індустрії відпочинку».

6. *Екологічний.* На прикордонних територіях знаходяться господарські об'єкти, вплив яких на навколишнє середовище не обмежується територіями країн свого розміщення. При цьому водні артерії Дніпра, Десни та інших річок виступають як магістралі трансграничного перенесення техногенних забруднювачів. Оздоровлення навколишнього середовища цілком може стати важливим напрямом транскордонного співробітництва, але для цього екологічний чинник повинен увійти до числа реальних пріоритетів розвитку трьох країн.

Сусідське розташування регіонів, схожість їхнього транспортно-географічного положення, історія формування та соціально-економічні передумови розвитку дозволяють розглядати українсько-російсько-білоруське прикордоння як своєрідний суспільно-територіальний комплекс — транскордонний регіон. Цей регіон як системне утворення реалізує (чи може потенційно реалізовувати) ряд функцій, однаково важливих для усіх трьох сусідніх держав.

1. *Функція забезпечення національної безпеки.* В даному випадку йдеться не стільки про військово-політичний аспект національної безпеки обох країн, скільки про економічний, екологічний, санітар-

ний та інші її аспекти. Реалізація цієї функції в прикордонних регіонах здійснюється митницею, прикордонною, карантинною та іншими державними службами, що дислокуються тут.

2. *Транзитна функція* пов'язана з особливостями економіко-географічного положення прикордонних регіонів. Вона реалізується переважно в транспортних вузлах і полягає в управлінні і технічному обслуговуванні транзитних пасажиро- та вантажопотоків, що перетинають кордон, а також в наданні послуг із зберігання та переробки експортно-імпортних вантажів, їх сортування, упаковки тощо. Особливо важке завдання — добитися внеску транзитних потоків у розвиток прикордонних територій. Частіше ці потоки безкоштовно використовують ресурси території, що й зрозуміло, враховуючи їх транскордонний, а не прикордонний характер.

3. *Компенсаційна функція* базується на використанні різниці в структурі, напрямках та рівні розвитку природно-ресурсного, трудового потенціалів, господарства прикордонних регіонів наших країн. Ця функція виявляється в переміщенні робочої сили, товарів та послуг між прикордонними регіонами. Компенсаційний ефект досягається унаслідок взаємного задоволення нереалізованих потреб. Сьогодні реалізація цієї функції ґрунтується на різниці цін на продукти харчування та товари широкого вжитку в трьох державах і зводиться головним чином до дрібнооптових закупок в суміжних регіонах сусідніх країн. В перспективі ця функція може стати основою більш тісного транскордонного співробітництва на основі формування інтегрованих виробничих структур, що ґрунтуються на видобутку та переробці корисних копалин, сільськогосподарської сировини тощо.

4. *Проблемно-реалізаційна функція* полягає в можливостях загального рішення економічних, екологічних, етнокультурних та інших проблем розвитку прикордонних регіонів наших країн. Це передусім екологічні проблеми та формування спільних заповідних об'єктів, збереження та використання історичної та культурної спадщини тощо.

Важливою особливістю українсько-російсько-білоруського прикордоння є високий рівень територіальної диференціації більшості показників соціально-економічного розвитку не тільки на рівні адміністративно-територіальних одиниць, а й на рівні прикордонних областей (таблиця 3). Зокрема, він проявляється у наступному:

1) за більшістю абсолютних та питомих показників домінують два великі соціально-економічні центри — м. Гомель та м. Чернігів, які на порядок перевищують інші регіони прикордоння;

2) при всій зазначеній компонентній та територіальній диференціації показників СЕРПР найкращі з них «локалізуються» у Гомельській області, що визначає її провідне місце у рейтингу мезорегіонів УРБП;

3) при збереженні існуючих тенденцій у масштабах та структурі інвестування у господарство прикордонних регіонів прогнозується посилення територіальних диспропорцій в економіці УРБП.

Територіальні відмінності показників соціально-економічного розвитку регіонів УРБП (за величиною територіальних індексів до середніх значень по прикордонню, 2007 р.)

Показники соціально-економічного розвитку регіонів	Прикордонні регіони областей:				УРБП
	Чернігівська	Сумська	Брянська	Гомельська	
Чисельність населення	1,14	0,67	0,55	1,64	1,00
Щільність населення	1,03	0,86	0,99	1,12	1,00
Коефіцієнт природного приросту на тис осіб	-1,38	-1,13	-0,88	-0,62	1,00
Коефіцієнт міграції, на 1 тис осіб	-1,65	0,00	-0,32	-1,94	1,00
Кількість автомобілів у приватній власності на тис. осіб	0,67	0,68	1,05	1,59	1,00
Обсяг введення житла на тис осіб	0,70	0,51	0,49	2,30	1,00
Обсяг інвестицій в основний капітал на 1 особу	0,62	0,55	0,33	2,50	1,00
Ефективність економічного розвитку	0,95	0,88	0,86	1,31	1,00
Шкідливі викиди в атмосферу, т на кв км	2,21	0,27	0,16	1,36	1,00

Проведені нами на прикладі українсько-російсько-білоруського транскордонного регіону дослідження засвідчили, що він має досить складну територіальну організацію. По-перше, він може розглядатись на двох територіальних рівнях — прикордонних областей та адміністративних районів. При цьому районний територіальний рівень визначається «глибиною» транскордонної взаємодії, найбільша інтенсивність якої спостерігається вздовж транспортних коридорів, що перетинають кордон. Таким чином зону найінтенсивнішої взаємодії в транскордонному регіоні формують адміністративні райони першого (прикордонного) порядку суміжності по обидва боки кордону, а в місцях проходження транспортних коридорів — другого, а подекуди і третього порядків.

Ключовими компонентами територіальної організації транскордонного регіону, що локалізуються здебільшого в зоні його найінтенсивнішої взаємодії є транскордонні соціально-економічні вузли. Вперше у вітчизняній науковій літературі ці територіальні утворення були описані в роботах Ю.М. Білоконя та І. О. Фоміна³. Основними

³ *Белоконь Ю.Д., Владимиров В.В., Фомин И.А.* Организация территорий приграничных районов (концептуальные положения): Монография. — К.: КНУСА, 2002. — 88 с.

елементами цих вузлів є наявність по обидва боки кордону поселень (центрів соціально-економічної активності), транспортного коридору, що сполучає ці центри та пунктів пропуску через державні кордони. В залежності від величини та адміністративного статусу центрів транскордонні соціально-економічні вузли поділяються на декілька ієрархічних рівнів.

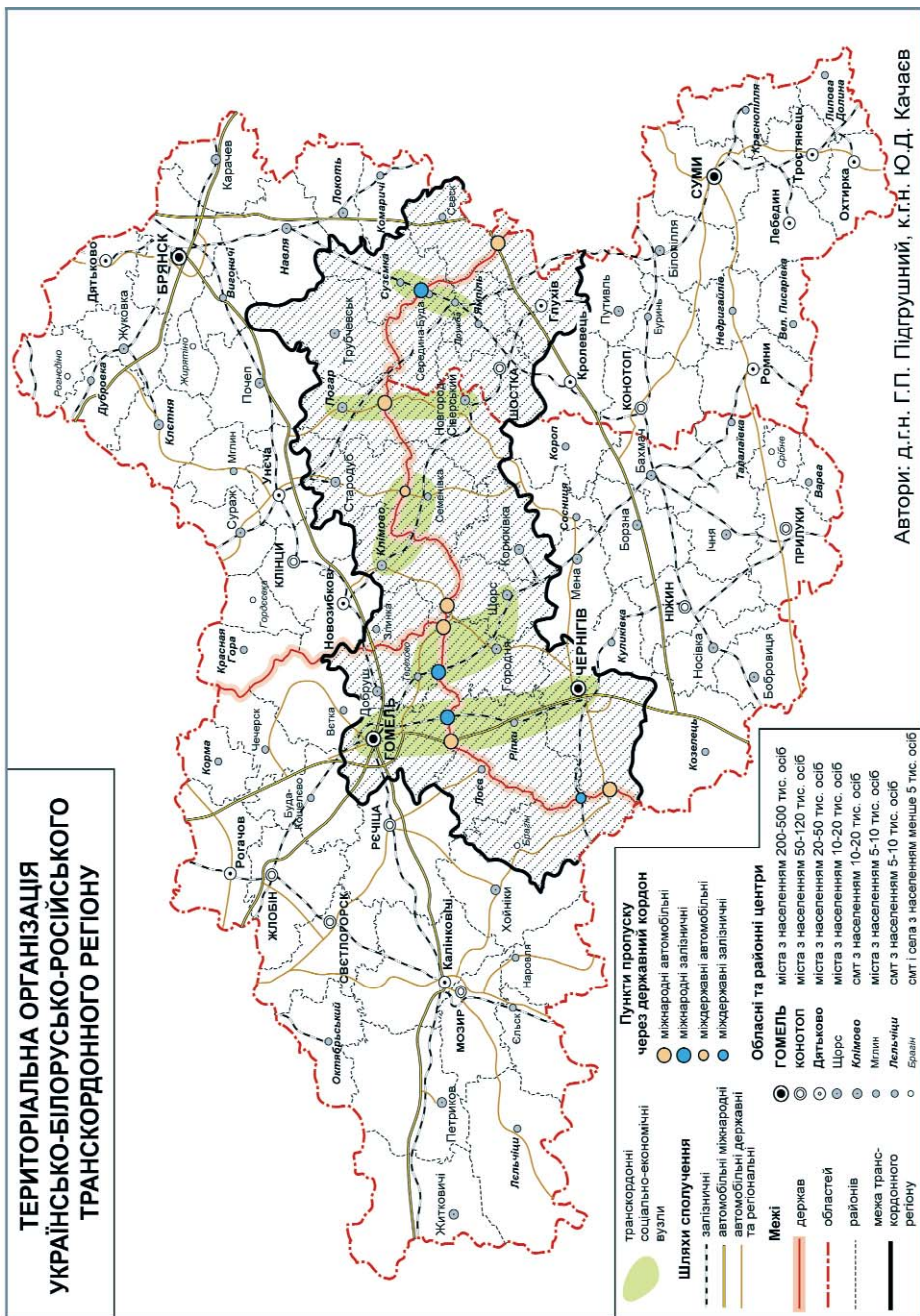
Взявши за основу уніфіковану номенклатуру територіальних одиниць Європейського Союзу (NUTS), нами була зроблена спроба виділення цих рівнів. До першого ієрархічного рівня транскордонних соціально-економічних вузлів належать ті, що сформовані містами — центрами суміжних адміністративно-територіальних одиниць рівня NUTS-2 сусідніх країн. В умовах українсько-російсько-білоруського транскордонного регіону це вузол, що сформований центрами сусідніх областей суміжних країн. Це *Чернігівсько-Гомельський* транскордонний соціально-економічний вузол.

До вузлів другого ієрархічного рівня належать ті, що сформовані містами — центрами суміжних адміністративно-територіальних одиниць рівня NUTS-3 сусідніх країн. Це вузли, сформовані центрами сусідніх адміністративних районів чи територій міських рад (муніципальних утворень) суміжних країн. Транскордонними соціально-економічними вузлами цього рівня в досліджуваному нами регіоні є *Семенівсько-Клімовський та Новгород-Сіверсько-Погарський*. Також виділяються вузли третього, а подекуди і четвертого ієрархічного рівнів, що сформувались на основі соціально-економічної взаємодії центрів громад чи окремих сільських поселень суміжних країн. Прикладом такого вузла в українсько-російсько-білоруському транскордонному регіоні є *Дружба — Суземський* транскордонний соціально-економічний вузол.

Крім вищеназваних виділяються вузли проміжного типу, які сформовані центрами суміжних адміністративно-територіальних одиниць рівня NUTS-3 та NUTS-4 (обласним та районним центрами, що знаходяться в суміжних країнах). Це, наприклад, *Щорсько — Городнянсько — Тереховський* триполярний транскордонний соціально-економічний вузол. Територіальна організація українсько-російсько-білоруського транскордонного регіону представлена на рис. 1.

Певні відмінності у величині соціально-економічних потенціалів центрів, що формують вузли того чи іншого типів, зумовлюють в них транскордонну асиметрію. Це явище може мати деструктивні наслідки для країни, прикордонні центри якої мають нижчий потенціал. Внаслідок такої асиметрії відбувається відтік з прикордонних регіонів у сусідню країну кваліфікованої робочої сили, інвестиційних ресурсів, матеріальних активів тощо.

Розвиток транскордонного співробітництва можливий лише за умови існування територіально-господарських утворень, де реалізується соціально-економічна взаємодія між суб'єктами господарю-

Автори: д.г.н. Г.П. Підгрушний, к.г.н. Ю.Д. Качаєв

Рис. 1. Територіальна організація українсько-білоруського транскордонного регіону

вання суміжних країн, їх населенням, громадськими структурами тощо. Іншими словами, транскордонні соціально-економічні вузли являють собою той територіальний базис, в межах якого можлива ефективна організація транскордонного співробітництва, під яким ми розуміємо спільні дії, спрямовані на встановлення і поглиблення економічних, соціальних, науково-технічних, екологічних, культурних та інших відносин між суб'єктами господарювання, територіальними громадами, їх представницькими органами, місцевими органами виконавчої влади суміжних країн.

Європейський досвід засвідчив, що найефективнішою формою співробітництва країн у межах транскордонного простору є організація транскордонних економічних кластерів. Вони являють собою технологічно взаємозв'язані суб'єкти транскордонного співробітництва у сфері виробництва та надання послуг, діяльність яких забезпечується системою нормативно-правових та фінансово-економічних відносин і спрямована на отримання прибутку від підприємницької діяльності, ефективне використання наявних у транскордонному просторі умов та ресурсів, що сприяє формуванню синергетичного ефекту та сталому соціально-економічному розвитку регіонів.

Виходячи з усього вищезгаданого, практична значимість дослідження територіальної організації транскордонного регіону не викликає сумнівів. Основне конструктивне завдання, що може бути вирішеним в процесі таких досліджень, полягає у виявленні конкретних місць простору — «фокусних точок», що можуть забезпечити найбільшу віддачу у процесі інвестування. Це перспективні центри соціально-економічної активності, оцінка потенціалу яких враховує динаміку соціальної активності, інтенсивність економічних процесів, зв'язки з іншими центрами як у межах транскордонного регіону, так і України загалом.

В узагальненому вигляді в українсько-російсько-білоруському транскордонному регіоні виділяються наступні групи проблем розвитку:

1) Ефективне використання природно-ресурсного і трудового потенціалу. Ця проблема набуває особливої значущості в депресивних регіонах прикордоння трьох країн;

2) структурна перебудова економіки прикордонних регіонів та міст відповідно до завдань становлення постіндустріального суспільства і в контексті розвитку транскордонної співпраці;

3) удосконалення транспортної системи українсько-російського – білоруського прикордоння з метою забезпечення ефективних пасажиро- та вантажопотоків. Незважаючи на достатньо щільну мережу шляхів сполучення в прикордонних регіонах, рівень технічної оснащеності транспортної інфраструктури тут залишається недостатнім. Організація і технологічна структура транспортних вузлів прикордоння не відповідає сучасним вимогам проходження

вантажів і пасажиропотоків, не приносить дивідендів транзитним територіям;

4) зниження техногенного забруднення навколишнього середовища з метою запобігання транскордонному перенесенню шкідливих викидів та мінімізація наслідків чорнобильської катастрофи;

5) удосконалення територіальної організації виробництва і розселення з урахуванням можливостей формування транскордонних економічних кластерів.

Аналіз соціально-економічної ситуації в українській частині транскордонного регіону дозволив виявити передумови для розвитку таких транскордонних економічних кластерів:

1. Лісогосподарських (заготовка деревини та деревообробка) — Крюківський, Городянський, Ріпкінський, Щорсівський райони.

2. Кластер по вирощуванню та переробці льону — Городянський, Ріпкінський, Новгород-Сіверський райони.

3. Кластер по виробництву будівельних матеріалів на основі використання крейди та вапняків — Новгород-Сіверський район (виявлена підприємницька ініціатива по будівництву цементного заводу).

4. Кластер по виробництву цегли — Семенівський район (існує виробнича база, є сировина, ринок збуту в районах сусідніх держав).

5. Агропромислові кластери (картоплярство, овочівництво, молочна продукція) — Ріпкінський, Новгород-Сіверський та інші райони.

Крім цього доцільним є розвиток торгово-логістичних кластерів у Ріпкінському і Новгород-Сіверському районах. Ідея створення кластера по зеленому туризму звичайно цікава, але потребує «точкового» відбору місць, привабливих для рекреантів⁴.

Однак, слід зауважити, що це лише попередні пропозиції, які потребують уточнення та подальшого поглибленого обґрунтування.

Всі вказані вище проблеми повинні вирішуватися комплексно з урахуванням особливостей прикордонних територій та сучасних прогресивних тенденцій регіонального розвитку. Саме внаслідок вирішення комплексу проблем активізуються специфічні функції, що реалізує українсько-російсько-білоруський транскордонний регіон.

⁴ Докладніше див.: Руденко Л.Г., Подгрушний Г.П., Маруняк Є.О., Артоболевський С.С. Проблеми розвитку українсько-російського пограниччя // Проблеми розвитку прикордонних територій та їх участь в інтеграційних процесах: Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції. — Луцьк, 2008. — С. 327–331; Подгрушний Г.П. Особенности территориальной организации украинско-росийско-белорусского трансграничного региона // Проблеми общественной географии. Вып. 2: Приграничные территории: методологические подходы и опыт исследований. / Под общей редакцией Г. П. Подгрушного. — К.: Институт географии НАН Украины, 2010. — С. 38–45.

Іванна Служинська
ДОНЩИНА
ЯК АРЕАЛ ПОРУБІЖЖЯ
Й ІСТОРИЧНА ЗЕМЛЯ

В останні роки у ряді країн Центральної та Східної Європи значно зріс науковий інтерес до історії порубіжних воєнізованих соціумів, що розташувалися уздовж Великого кордону. Починаючись на Балканах, він проходив територіями Подніпров'я і Придоння, далі гублячись в азійських степах. Особливість «країн на кордоні» полягала у тій ролі бастиона, що її вони змушені були виконувати спочатку у протистоянні з кочівниками, які чинили постійні набіги на сусідні території, а потім у боротьбі з мусульманською загрозою з Півдня. Життя в регіоні постійних небезпек виробляло специфічні риси ментальності, в яких військовому вишколу надавалася велика роль.

Правлячі династії Австро-Угорської і Російської імперій намагалися використовувати постійну боєготовність порубіжних соціумів для захисту власних кордонів. Але очевидні вигоди доповнювалися не менш очевидними ризиками — «люди порубіжжя» виявляли високу протестну активність. Але аж до того часу, доки агресивна Оттоманська Порто не зійшла з історичної арени, російським царям доводилося не тільки терпіти присутність бунтівних козаків на своїх південних рубежах, але й облаштовувати свою територіальну організацію з врахуванням особливого статусу ареалів козацького розселення. Так на Подніпров'ї та Придонні утворилися специфічні історичні землі, які упродовж віків обстоювали свій специфічний військовий статус.

Термін «історична земля» є полісемантичним; щодо конкретного регіону його застосовують, коли виникає необхідність окреслити специфічні риси певного територіального соціуму, зумовлені характером розселення, способом освоєння території, особливостями ментальності. Трудність в окресленні параметрів історичних земель полягає у змінюваній конфігурації їхніх кордонів і взаємонакладанні одних територіальних структур на інші, тому у вітчизняній історіографії перевага віддається більш конкретизованому поняттю історико-географічний регіон¹. Виділення історичних земель здійснюється, як

¹ *Верменич Я.* Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. — К., 2003. — С. 90–92.

правило, на основі оцінки складного переплетення цивілізаційних, колонізаційних, військово-історичних, політико-адміністративних чинників. Якщо йдеться, зокрема, про Донщину, до уваги береться наявність на цій території історично сформованої верстви «служилого» населення, розміщеного тут для захисту південних кордонів Росії. Особливий напіввійськовий устрій виробив специфічні традиції у веденні господарства, побуті, звичаях і постійну боєготовність, яка проявлялася у доволі частих протестних виступах. Зрештою донське козацтво утворило особливий суспільний стан, який і сьогодні не лише активно обстоює власну ідентичність, але й претендує на статус окремого етносу.

Історичні землі характеризуються різними розмірами, вони не мають чітких меж або входять одна в одну. В минулому вони були державними або автономними утвореннями, військово-політичними або адміністративними одиницями, територіями нового господарського освоєння і заселення тощо. Внаслідок історичних подій, ряд земель, що знаходилися на окраїні української території, в результаті державного розмежування потрапили до складу сусідніх з Україною держав. Однією з таких земель є Донщина.

Донщина або Область Війська Донського (до 21 травня 1870 офіційно іменувалася Землею Війська Донського) — історична земля донських козаків площею близько 164 600 км², яка знаходилася у басейні середнього і нижнього Дону, межувала на заході із Запорожжям та Слобожанщиною. Основна частина Області Війська Донського знаходилася у Долішньо-Донській низовині, відділеній Східньо-Донецькою грядою від Середньо-Донецької низовини.

Область Війська Донського займала частини сучасних Луганської і Донецької областей України та частини Ростовської, Волгоградської, Воронежської областей і республіки Калмикія в Російській Федерації. Історична назва пов'язана з річкою Дон. Столиця Області Війська Донського з 1571 по 1610 рік розташовувалась на острові поблизу станиці Раздорської, з 1610 по 1637 — в Монастирському містечку (у 6 км від станиці Старочеркаської вниз за течією Дону), з 1637 по 1642 — в Азові, з 1644 по 1806 — в Черкаську (нині станиця Старочеркаська). З 1806 року столицею Донського козацтва є місто Новочеркаськ². Сьогодні до української території входить частина Області Війська Донського, що охоплює схід Донецької і південь Луганської областей.

Наприкінці I тисячоліття територія Донщини входила до складу Хозарського каганату. В X–XI ст. її південну частину почали заселяти слов'яни. У 965 р. князь Святослав здійснив походи на північно-західну частину Хозарії, захопивши фортецю і місто Саркел на Дону.

² Пірко В. Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел). — Донецьк, 2003. — 180 с.

В гирлі Кубані утворилося князівство з адміністративним центром в Тмуторокані, торгово-промисловим осередком Білою Вежею на Дону і портом Русія у гирлі Дону.

В XII ст. постійна загроза з боку половців ослаблювала зв'язки Тмутороканського князівства з Київською державою. Більшість слов'янського населення масово поверталось на Русь. Проте частина поселенців залишилася на Подонні й Приазов'ї, де в умовах безперестанної боротьби з тюрками набувала рис півкочових озброєних груп, відомих в XII–XIII ст. під назвою «бродників»³. Цих бродників більшість істориків вважає за попередників козаків, які з'являються в XV–XVI ст. на території півдня України і на південно-східних окраїнах Московщини як військові люди, що в загонах легкої кінноти перебували на службі у сусідніх володарів.

Проблема причетності українських козаків до генези донського козацтва має давню історіографічну традицію. Перші судження з цього приводу з'являються ще в XVIII ст., відколи започатковуються студії з генези донського козацтва. Так, В. Татищев у своїх працях стверджував, що донські верхові козаки — це нащадки порубіжних мешчерських козаків, а низові донці — нащадки п'ятитисячного загону запорожців. Цей загін на чолі з князем Михайлом Вишневецьким ходив у 1570 р. під Астрахань, а повертаючись осів у пониззі Дону, де заснував м. Черкаськ — майбутню столицю Війська Донського⁴. Пізніше з В. Татищевим повністю погодився І. Болтін⁵.

У 1834 р. В. Броневський, ігноруючи вплив українського та тюркського чинників, у своїй праці «Історія Донського війська» стверджував, що донські козаки є «безпосередньо російськими вихідцями, котрі не змішалися ні з первісним населенням Дону, ані з якими іноплеменцями»⁶. На думку видатного історика В. Сухорукова, донське козацтво «склалося початково із втікачів з різних російських, а найбільше українських міст»⁷. Остання думка, безумовно, ближча до істини. Донське козацтво, яке час від часу перебувало на князівський, а згодом на царській службі, формувалося з ініціативних людей різного етнічного походження, становлячи південну охоронну

³ Козлов Д.И. Возрождение казачества: история и современность (эволюция, политика, теория). — Ростов-на-Дону, 1995. — 26 с.

⁴ Татищев В.Н. Лексикон Российской исторической, географической, политической и гражданской. — СПб., 1793. — Ч. II — С. 168–169.

⁵ Болтин И.Н. Примечания на историю древняя и нынешняя России Г. Леклерка. — СПб., 1788. — Т. 1. — С. 221–228

⁶ Броневский В. История Донского войска, описание Донской земли. — СПб., 1834. — Т. 1. — С. 342–343

⁷ Сухоруков В.Д. Историческое описание земли Войска Донского. — Новочеркасск, 1867. — Т. 1 — С. 79–80

лінію проти турків, татар, черкесів. Першим офіційним письмовим джерелом, в якому згадувались донці, є грамота царя Івана Грозного від 3 січня 1570 року про те, щоб отаман Михайло Черкашенін і донські козаки прийняли царського посла Новосильцева, що їде в Царград через Дон та Азов, і «тем бы вы нам послужили..., а мы вас за вашу службу жаловать хотим»⁸. З цього часу донські козаки постійно взаємодіють з царською владою.

У XV ст. між Азовом і р. Ведмедиця утворюються перші поселення козацтва, незалежного від центральної влади. Донці утворили власну військово-суспільну організацію республіканського типу, що називалася Всевелике Військо Донське. Верховною владою донських козаків був Великий Військовий Круг, який розв'язував найважливіші справи — оголошення війни, укладення миру, союзів, обрання військового отамана і старшини.

В 1621 р. московський посол на Дону доповідав у Москву, що запорожці приходять на Донщину групами й поодиночі на стале перебування. Згодом і українське селянство масово переїздило на чорноземні степи Облaсті Війська Донського, які донці, зайняті військовою службою, майже не обробляли. В грамоті польського короля С. Баторія згадується, що запорожці мали зимівники на цій території ще на початку XVI ст.

У другій половині XVI ст. козацькі поселення утворювались вздовж Дону та його притоків (рр. Сіверський Донець, Ведмедиця, Хопер, Бузулук, Жеребець). У XVII ст. сюди бігли розкольники, заселяючи верхів'я Дону. На кінець XVII ст. нараховувалось близько 125 козачих городків. Центрами Донщини були: Розбрати (XVI ст.), Монастирське Містечко (з 1622), Азов (1637–42 рр.), Махини Острів (з 1642), Черкаськ (з 1645), що складався з 11 станиць, у тому числі однієї татарської⁹.

Взаємини між донськими і запорозькими козаками здійснювалися шляхом листування та через послів, виявляючись у взаємній допомозі, спільних походах та частих переселеннях донців на Запоріжжя, а ще частіше — запорожців на Донщину. Область Війська Донського і Запоріжжя мали дипломатичні зносини з сусідніми країнами. Ними цікавилася Москва, яку особливо турбували зв'язки цих козацьких центрів між собою. Як засвідчує ряд документів, ці взаємини переважно були добросусідськими. В 1632 р. донесено в Москву, що між донцями і запорожцями укладено угоду про взаємодопомогу. В 1649 і 1650 рр. Б. Хмельницький звертався з листами до Війська Донського. В 1668 р. на Донщину надіслав грамоту гетьман І. Брюховецький. В ній він писав:

⁸ Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. — Дніпропетровськ, 1994. — С. 602

⁹ Сухоруков В. Историческое описание земли Войска Донского. — Новочеркасск 1867. — Т. 1. — С. 106

«...не прельщайтесь обманчивым московским жалованьем. Остерегаю вас: как только нас усмирят, станут промышлять об искорении Дона и Запорожья». В одній грамоті Війська Донського, висланий 1707 р. на Запоріжжя, йде мова про своєрідну угоду: «Донцы и запорожцы меж себя советовали и души позадавали, чтобы всем вам з нами, войском Донским, быть в соединении и друг за друга радеть единомушно»¹⁰.

На початку 1730-х рр. південно-західні землі донських козаків і східні території Запоріжжя все ще лишалися необхідними степами. У цих місцях не було сенсу встановлювати точних кордонів внаслідок обмалі навіть тимчасових поселень. Після того, як у 1737 р. до складу Російської імперії увійшов Азов і узбережжя Азовського моря до р. Міус, донські козаки почали заселяти північне узбережжя Приазов'я¹¹. Майже одночасно в цьому районі почали з'являтися і запорозькі козаки. У 1734 р. російський уряд дозволив їм заснувати Нову Січ і декларував повернення земель, якими вони володіли раніше. Через те запорозькі козаки пред'явили свої претензії на все північне узбережжя Азовського моря¹².

Внаслідок невизначеності кордону відносини між запорожцями і донцями усе більш загострювалися¹³. У 1743 р. запорозькі козаки силовими методами почали витіснити донських рибалок з земель у межиріччі Темерника та Берди¹⁴.

Юридичною основою для цих дій виступали як норми звичаєвого права — першість і давність появи запорожців на цих територіях, порівняно з донцями, так і законодавчі акти Російської імперії (зокрема, грамоти, що гарантували Війську Запорозькому ті землі, якими вони володіли до 1709 р.¹⁵.)

31 серпня 1744 р. розмежування володінь між цими землями було доручено генерал-лейтенанту фон Штофелю. З вересня 1745 р. йому допомагав у врегулюванні конфліктів підполковник Яків Більс. На початку 1746 р. розмежування земель було завершено. Указом Сенату від 30 квітня 1746 р. затверджувався кордон між запорозькими і донськими козаками. Зокрема, в указі зазначалось: «Оскільки, як від Запорозького, так і від Донського військ на спірні місця, кому вони належать, ніяких письмових документів... не оголошено», тому «щоб надалі в них запорожців з донськими козаками ніяких уже суперечок і сварок не відбувалося..... для того бути між ними, запорозькими і донськими козаками, ... річці Кальміусу кордоном,

¹⁰ *Эварницкий Д.* Источники для истории запорожских козаков. — Владимир, 1903. — Т. 2 — С. 141

¹¹ *Пронштейн А.* История Дона в XVIII веке. — М., 1961 — С. 372–376

¹² *Пірко В.* Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел). — Донецьк, 2003 — С. 158

¹³ *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. — К., 1994 — С. 520

¹⁴ ЦДІАК. — Фонд КМФ-9. — Оп.2. — О.з. № 15.

¹⁵ *Грозовський І.* Право Нової Січі (1734-1775). — Харків, 2000. — С. 64

а від вершини її, прямою лінією навіть до колишньої 1714 р. Російської з Портою Оттоманською кордону, учинити пристойну межу»¹⁶.

Подальші суперечки між сторонами визначались взаємними територіальними претензіями щодо межиріччя Темерника та Берди, боротьбою за контроль над колонізаційними потоками в прикордонних землях і риболовними угіддями південно-східного Приазов'я. Ці суперечки тривали до 1775 р., коли Запорозька Січ була зруйнована, а ці спірні землі були остаточно закріплені за Військом Донським¹⁷.

Низ Дону заселяли переважно українські козаки, на середньому Дону селилися вихідці з московсько-рязанського прикордоння та представники тюркомовних етносів. Найдавніші козацькі укріплені пункти розташовувалися саме у пониззі (Нижні Роздори, Верхні Роздори, Черкаський, Манич), що легко пояснюється постійним військовим протистоянням з турецьким Азовом. Умовна межа між осередками низових і верхових козаків проходила по Верхніх Роздорах. Поділ Області Війська Донського на низовиків і верховиків залишився назавжди.

До 70-х рр. XVII ст. Військо Донське займало значну територію, мало самостійний квазідержавний статус та суттєвий військовий потенціал. Виступаючи важливим фактором геополітики сусідніх держав, воно повною мірою зберігало свій суверенітет. Однак вже в 1671 році воно вперше офіційно було приведене до присяги на вірність цареві. На кінець XVII ст. на території Області Війська Донського нараховувалось близько 125 містечок.

Донці часто повставали в XVII–XVIII ст. Досить згадати повстання під проводом С. Разіна (1670–1671), К. Булавіна (1707–1708), О. Пугачова (1773–1775).

Важливе значення в історії регіону мало повстання донських козаків під проводом К.О. Булавіна у 1707–1708 рр., яке почалося в Шульгінському городку на Айдарі. Повстанню передували конфлікти між донськими і слобідськими козаками. В ході повстання відбулось розмежування населення за політичною орієнтацією. Донських козаків, які відстоювали свої станові привілеї («старое поле»), підтримали запорожці. Слобідські козаки, які теж почали просування на цю територію, воювали проти них у складі каральних загонів¹⁸. Після придушення повстання городки донських козаків по Донцю і

¹⁶ Полное собрание законов Российской империи. Собр.1-е. — СПб., 1830.— Т. XII — С.41

¹⁷ Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. — Т. 1. — К., 1998 — с. 589

¹⁸ Агафонов О. И. Область Войска Донского и Приазовье в дореформенный период. — Ростов-на-Дону: Изд. Рост. ун-та, 1986 — С. 134

його притоках були знищені. На ці землі спрямовується дедалі активніша слобідська і селянська колонізація. Станиця Луганська залишилась на західному кордоні володінь війська Донського.

Після невдалого повстання К. Булавіна 1707–1708 рр. Область Війська Донського втратила рештки самоуправління. Петро I скасував виборність військового отамана, запровадив на Донщині централизоване управління, аналогічне до російських губерній, а згодом на цих землях введено кріпацтво. У військовому відношенні з 1721 р. Військо Донське підпорядковувалося Військовій колегії.

Постійні переселення українського селянства на Землі Війська Донського турбували Москву, і вона намагалася їх припинити. В 1736 і 1740 рр. на Дон були надіслані накази про заборону «малоросіянам» жити в козацьких городках. В 1763 р. наказано переписати всіх «черкасів» на Донщині. Вони виявилися в 232 місцях; одні з них були приписані до станиць і незабаром стали козаками, а інші приписані до місцевих землевласників.

За ревізією 1782 р., закріпачених селян нараховувалося 26 579, з них 96% українців; в той же час за станицями було 7456 українських дворів. За переписом 1811 р., за донськими поміщиками було вже 76 856 селян. Основна маса «станичних малоросіян» була переписана в козаки¹⁹.

Запровадження загальноросійського адміністративно-територіального устрою на теренах Південно-Східної України у другій половині XVIII ст. стало новим етапом у житті регіону, обумовило багато його особливостей, порівняно з іншими районами Росії та України.

На початку XVIII ст. більшість територій Південно-Східної України входили до складу заснованої наприкінці 1764 р. Новоросійської губернії, яка складалася з Єлизаветградської і Катерининської провінцій та Бахмутського повіту²⁰. Після підписання у 1774 році Кючук-Кайнарджійського мирного договору між Росією та Туреччиною до першої відійшли нові землі між Дніпром і Бугом та на узбережжі Чорного моря. У зв'язку з цим територія Новоросійської губернії значно розширилася, що в свою чергу привело до утворення на теренах регіону ще однієї — Азовської губернії. Згідно з указом 1775 р. про Новоросійську та Азовську губернії, загальний центр Азовської губернії тимчасово розташувався у фортеці Белівській на Українській лінії²¹. Землі Війська Донського, що формально увійшли до складу губернії, фактично залишалися автономним утворенням в

¹⁹ Корчин М. Донское казачество. (Из прошлого). — Ростов-на-Дону, 1949 — С. 56

²⁰ Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославская и Херсонская губернии) в XVIII — первой половине XIX в. (1719–1858). — М. : Наука, 1976. — С.129

²¹ Распоряжение о Новороссийской и Азовской губерниях (1775). — Спр. 18337, арк. 221

її межах²². Але приазовські території російський уряд не передав до Землі Війська Донського, утворивши Азовський і Таганрогський повіти, які разом з фортецею Дм. Ростовського та її округом були включені до складу Азовської губернії.

З 1776 р. в межах Новоросійської та Азовської губернії замість тимчасового військово-адміністративного устрою запроваджувалася загальноросійська адміністративна система провінцій та повітових установ²³. Азовська губернія на кінець 1776 р. складалася з Катерининської й Бахмутської провінцій, Торського, Ростовського, Таганрозького та Азовського повітів, Нової Дніпровської лінії, Керчі і Єнікале, а також повітів, утворених на запорозьких землях: Самарського, Кінсьководського, Кальміуського, Барвенковостінського, Протовчанського і Землі Війська Донського²⁴.

Якщо територіально межі губерній не змінювалися до 80-х рр. XVIII ст., то внутрішній поділ значно змінився, тому що статус губерній 1776 р. не відповідав невеликій кількості мешканців краю. З цієї причини у 1778 р. Азовська губернія, за винятком землі Війська Донського, Керчі та Єнікале, була поділена на дев'ять повітів²⁵.

Незважаючи на прагнення уряду якомога швидше заселити цей край (з наданням пільг, великих земельних наділів), населення у Азовській та Новоросійській губерніях продовжувало не вистачати. За положеннями загальноросійського «Учреждения для управления губерний» 1775 р. у губерніях повинно було бути 300–400 тис. осіб чоловічої статі (податного населення), а у повіті — 20–30 тис²⁶. Тому, згідно з наказом від 30 березня 1783 р., ці дві губернії були об'єднані у Катеринославське намісництво²⁷. З колишніх 22 повітів було утворено 15, які були значно більшими за попередні.

У 1775 р. Землі Війська Донського входили до складу Азовської губернії на правах автономії. На початок XIX ст. за даними «Топогра-

²² Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-ое. — СПб.: Тип. 2-го отд., 1830. — Т. XX № 14252

²³ Редько Ф. О. Адміністративно-територіальний устрій Південно-українських земель в останній чверті XVIII ст. (1775–1796) // Питання історії народів СРСР. — Х., 1967. — Вип. 4 — С. 118–125

²⁴ Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославская и Херсонская губернии) в XVIII — первой половине XIX в. (1719–1858). — М.: Наука, 1976. — С. 206

²⁵ Тимофеенко В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. — К.: Наукова думка, 1984. — С.219

²⁶ Редько Ф. О. Адміністративно-територіальний устрій Південно-українських земель в останній чверті XVIII ст. (1775–1796) // Питання історії народів СРСР. — Х., 1967. — Вип. 4. — С.130

²⁷ Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-ое. — СПб.: Тип. 2-го отд., 1830. — Т. XXI. — № 15696

фічного опису» ці землі межували «...на півночі частково з Катеринославською губернією, Слобідсько-Українською, Саратовською та Воронежською губерніями, на півдні — з Таврійською і Кавказською, на сході — частково з Астраханською, і на заході — з Катеринославською губерніями»²⁸.

У 1786 офіційно постала Земля Війська Донського як адміністративно-територіальна одиниця Російської імперії. За Донським козацьким військом закріплювалася земля, яка передавалася у користування козацьким станицям і безпосередньо козацьким сім'ям.

У 1802 р. тут були утворені Черкаський, Пермський, Донський, Другий Донський, Усть-Ведмедицький, Хоперський, Донецький, Міуський округи та Калмицьке кочів'я, а у 1803 р. Олександр I пожалував Війську землі «...по річкам Єї, Ельбудзі, Кагальнику, Чубурці та Чубуру і суходольних... кордонах до Азовського моря»²⁹.

Межі Війська Донського вперше були затверджені Жалуваною грамотою 1792 р. і зберігалися без змін до 1887 р., коли до території Області Війська Донського було приєднано Ростовський повіт, Катеринославську губернію і Таганрозьке градоначальство.

З виходом у 1835 р. положення і штатів Війська Донського козацтво остаточно перетворилося на замкнутий військовий стан Російської держави. У 1874 р. вийшло нове положення «Об управленіи Войском Донским»³⁰. З 1870 р. Землі Війська Донського отримали офіційну назву «Область Войска Донского». У 1891 р. з'явилося нове «Положение об общественном управленіи станиц казачьих войск», яке майже нічого не змінювало в управлінні Донщини.

На підставі офіційної статистики з 1897 р. в усій Донщині українці становили 28%, донці і росіяни 66,8%; українці становили більшість в Таганрозькому повіті (61,7%), поважний відсоток в Донецькому (38,9%), Ростовському (33,6%), Сальському (29,3%), Черкаському (18,9%) повітах. В дійсності відсотки українців були вищі. Українська етнографічна територія обіймала 3 частини: 1) північ між Донцем і Доном у басейні р. Калитви з м. Міллерове, Чорткове, Морозівське;

2) південно-західні частини Таганрожчини; 3) територія на південь від річок Манича і Сал, яка прилягає до Передкавказзя.

На 1917 р. Область Війська Донського складалася із 134 станиць і 163 селянських волостей. Населення становило 3,52 млн. чол.; з них 42,3% — козаки, 25,5% — корінні селяни.

²⁸ Агафонов О. И. Область Войска Донского и Приазовье в дореформенный период. — Ростов-на-Дону: Изд. Рост. ун-та, 1986. — 182 с.

²⁹ Агафонов О. И. Область Войска Донского и Приазовье в дореформенный период. — Ростов-на-Дону: Изд. Рост. ун-та, 1986 — С.186

³⁰ Пірко В. О. Військово-землеробські поселення на Півдні України у XVIII ст. — Донецьк: ДонДУ, 1993. — С. 172

В ході революційних подій 1917 р. на Донщині виник автономістський рух; було відновлено традиційну козацьку військову організацію і утворено крайовий уряд на чолі з генералом О. Каледіним. Він не визнавав радянський режим влади і оголосив себе найвищою владою.

Нові відносини між Україною і Областю Війська Донського починаються навесні 1918 р. В травні до гетьмана П. Скоропадського прибув надзвичайний посол від отамана П. Краснова з проханням визнати самостійність Донщини. 7 серпня 1918 р. укладено донсько-український договір з визнанням та визначенням кордонів між Україною і Областю Війська Донського³¹.

Кордон встановили між Катеринославською, Харківською і Воронежською губерніями, з українського боку, та Областю Війська Донського, з донського боку, при чому на сході від Маріуполя залишалася за Україною певна смуга території, потрібна для адміністративно-господарської єдності міста. Західна частина Донщини, разом з частиною Донбасу, заселена в більшості українцями, залишилася і далі на території Області Війська Донського. За Директорії взаємини між Україною і Донщиною ослабли.

Упродовж 1917–20 рр. на території Області Війська Донського тривала запекла боротьба з радянськими військовими силами. В травні 1918 р., після звільнення Донщини від більшовиків, було прийнято конституцію «Всевеликого Войска Донского». Навіть після поразки білого руху Область Війська Донського була тереном заворушень і повстань проти радянської влади.

Радянський уряд ліквідував автономію області, позбавив багатьох козаків громадянських прав.

1-й Всеросійський з'їзд трудових козаків, який відбувся у лютому — березні 1920 р. закріпив перехід козацтва на бік більшовицької влади. У цьому ж році уряд РРФСР поширив на Область Війська Донського чинні в державі загальні законоположення про землеустрій і землекористування, чим поклав край існуванню не тільки козацької області на Дону, а й козацтва як стану.

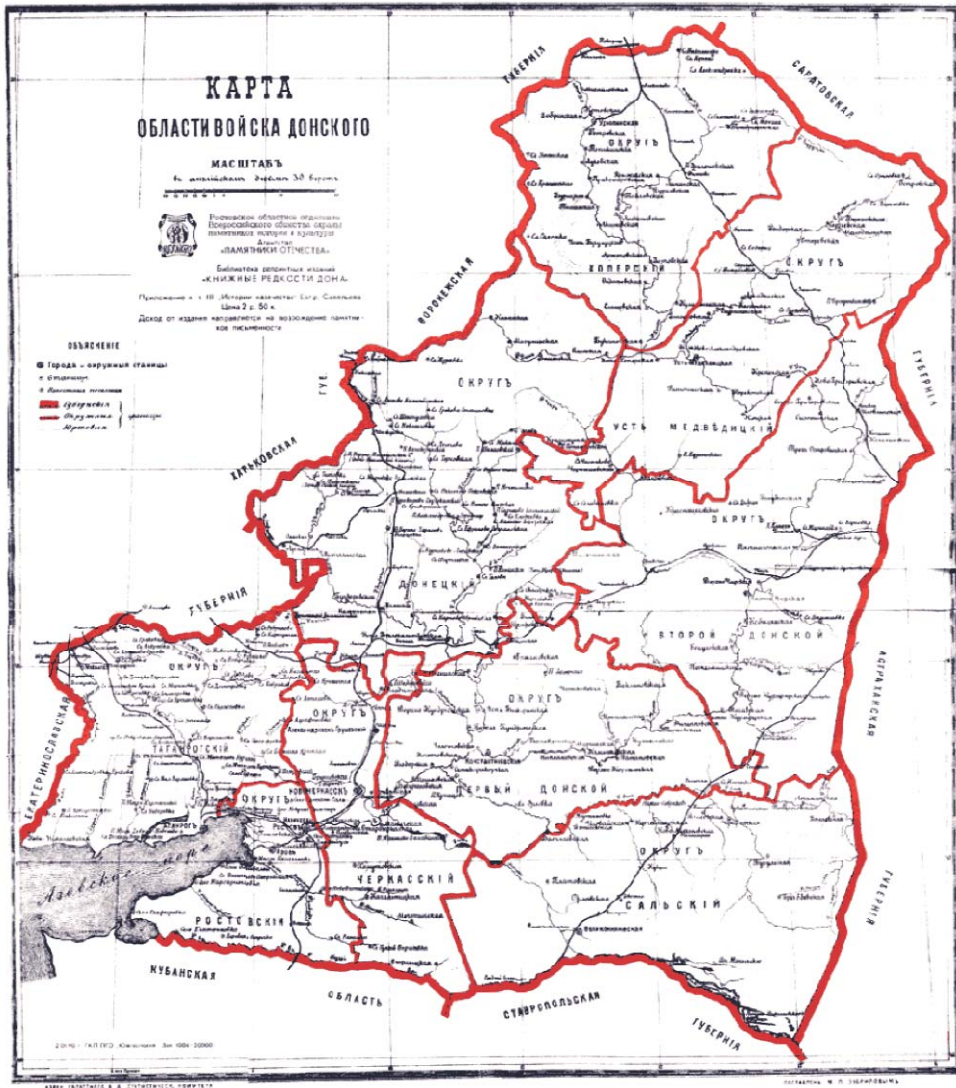
Більша частина колишньої Області Війська Донського в 1920 р. увійшла до складу Донської області, а в 1924 — в Північно-Кавказький край. Таганрозьку округу і частину Донецького і Черкаського повітів прилучено до УСССР, в 1925 р. знову більшу частину їх відділено³².

Радянська влада відкинула всі претензії козацтва на статус окремого етносу чи народності. Але ідея «єдиної козачої держави» — Козакії — активно пропагувалася в середовищі емігрантських козацьких кіл і дістала підтримку в США у законі «Про поневолені

³¹ Краснов П. Н. На внутреннем фронте. — М., 2000. — С. 33–36

³² ЦДАВО України, ф.1, оп.3, спр. 611, арк. 2

народи» (1959 р.). Позиція влади Російської Федерації щодо статусу козацтва суперечлива. За результатами перепису 2002 р. за козаками РФ визнано статус окремого субетносу, але в законі 2005 р. «Про державну службу російського козацтва» цей статус не підтверджено. Козаками визнаються лише члени добровільних козачих товариств. Радикальні козацькі організації в РФ добиваються, однак, визнання окремого «козачого народу» і виявляють претензії також на представництво інтересів козачих товариств Донецької й Луганської областей³³.

³³ Неменский О.Б. Восточнославянский этнический сепаратизм: русины и казаки// Актуальные проблемы Европы — 2009. — №3 — С. 166–174.

ОБЛАСТЬ ВОЙСКА ДОНСКОГО И СЕВЕРНЫЙ КАВКАЗ в нач. XX в.

Розділ 3
ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛІЗМУ ТА ЛОКАЛІЗМУ
У НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

Мареш Тереза (Польща, Бидгощ)

**Локальная история в системе глобально
ориентированного образования:
польский опыт**

Кирчанів Максим (Воронеж)

**Від селяків до українців:
являючи українців, долаючи маргінальність
(регіональні дискурси формування
української модерної нації)**

Бабюх Юрій (Київ)

**Висвітлення процесу створення
Молдавської АСРР в періоді 1924 року**

Тереза Мареш

**ЛОКАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ В СИСТЕМЕ
ГЛОБАЛЬНО ОРИЕНТИРОВАННОГО
ОБРАЗОВАНИЯ: ПОЛЬСКИЙ ОПЫТ**

Европейская интеграция стала фактом, и от глобальности уже никому не удастся убежать. Но надо помнить, что объединённая Европа — это континент многих народов. И здесь может быть уместным предостережение: точно так же, как исследования в сфере национально-государственной истории не могут быть оторваны от исследований по всеобщей истории, поиск в сфере региональной истории должен непременно вестись в тесной связи с исследованиями национально-государственной истории, в сложном контексте взаимных отношений и обусловленностей. История Европы — это общая история всех европейских стран, но это также и история отдельных народов и их взаимоотношений. Осмысление процесса создания взаимосвязей и идентичностей уже обусловило ренессанс исторической регионалистики¹. Однако на каждом шагу мы открываем новые возможности регионализма — как в сфере научного применения, так и в дидактических целях.

Современный человек живёт одновременно в четырёх пересекающихся и взаимопроникающих общественно-культурных мирах:

1. Местность, пространство, которое он ежедневно узнает и испытывает — его малая родина;

2. Страна, большая родина, государство, с которым он себя отождествляет как патриот и гражданин;

3. Континент, на котором человек живёт (в нашем случае Европа) — пространство взаимного сближения и взаимообогащения культур, традиций и ценностей;

4. Планета, подчиняющаяся процессуальным глобальностям².

Каждый человек владеет двумя родинами. Одна — это страна, в которой он живёт; эта «большая родина» осмысливается в

¹ *Мареш Т.* «Можно ли стремление к глобальности совместить с возрождением регионализма?» // Региональна історія України. Збірник наукових статей, вып. 3, ред. В. Смолій, Я. Верменич, Київ 2009, с. 155–164.

² *Hermann H.* «Historia i kultura w działalności edukacyjnej i społeczno-kulturalnej» // «Historia i kultura regionalna w edukacji dzieci, młodzieży, dorosłych w Siedlcach», ред. М. Bednarzak-Libera, Siedlce 2007, с. 28.

надлокальных категориях. Вторая — это место, где он родился и где проходил процесс его первичной социализации — «маленькая отчизна»³. Термином «маленькая отчизна» определяются: «окрестности детства», «место укоренения», «пространство секретности = частная родина». «Маленькая отчизна» — это пространство, где человек, как правило, проводит часть или целую свою жизнь. Она является частью большего целого, граничит с другими маленькими отчизнами, вместе создавая универсум земель и областей. Нет укоренения без осмысления пройденного пути. Нет его и без ощущения связи с природой и исторически сформированной средой, специфичность которой должна быть отображена исторически, географически, этнически и культурно. С одной стороны, необходимым компонентом «маленькой отчизны» есть память, а с другой — ее силой является открытость миру и через нее — понимание Других.

Как далеко простирается эта наша «маленькая отчизна»? Наиболее часто это город, деревня, в которой мы живём, это небольшое пространство вокруг нашего места жительства. Этим местом может также быть значительно большее пространство — воображенное и осмысленное пространство, из общего исторического прошлого, со своей системой многомерных взаимосвязей, внутренних и внешних воздействий (в том числе административных, экономических, культурных взаимоотношений) и сформированным поколениями чувством региональной идентичности его жителей.

И здесь мы в очередной раз приходим к необходимости осмысления термина «регион = область». Термин этот многозначен по определению. Если отталкиваться от лат. — *regio*, регион — это и пространство страны, и округ, окрестность, район. Необходимость редефиниции понятий «региональная история» и «местная история» обусловлена отсутствием единогласия в понимании «исторической области». Для каждой эпохи оно разное. По мнению Ежи Топольского (*Jerzego Topolskiego*) регион — это «историческая область, которая как некое целое может предъявить документальные свидетельства отдельных историй»⁴. Казимир Бучек (*Kazimierz Buczek*) считает, что исторические области мы обязаны увязывать с существующими в исследуемом периоде личностями и спецификой государственной организации⁵. Под термином «региональная история» начали подра-

³ *Szczyptański M. S.* «Ludzie bez ojczyzny prywatnej i edukacja regionalna» // «Dyrektor Szkoły» 1998, № 12, с. 4–6.

⁴ *Topolski J.* «Pojęcie regionu historycznego» // «Dzieje Wielkopolski», Poznań 1969, т. I, с. 24.

⁵ *Buczek K.* «O regionach historycznych» // *Małopolskie Studia Historyczne*, т. VI, 1964, тетр. 3–4, с. 144, 147.

зумевают историю больших или малых территориальных единиц, входящих в состав определенной территории. Для историка из Польши региональная история — это в общем прошлое Великой Польши, Поморья, Силезии, Мазовии или других земель, имеющих характерную специфику. Для исследователя Европы таковой является, например, история Балкан, Скандинавии или славянства. Знаком глобальной истории под термином «региональная история» понимает прошлое Европы, Азии или других континентов (субконтинентов). На польской почве принято считать, что региональная история (местная) касается прошлого районов, меньших по территории, чем государство. Но из того, что мы выше сказали, ясно: критерий величины территории для региона (исторической области) определяющим быть не может.

Производное понятие от термина «регион (область)» — «регионализм» — теперь принято воспринимать как некую идеологическую концепцию, а одновременно — и как движение, подчиненное задачам познания и творческого использования ценностей и возможностей, заложенных в небольших общественно-пространственных коллективах. Регионализм понимается не только как средство сохранения локального наследия, но и как новое достижение, как площадка между прошлым, настоящим и будущим⁶. Многозначность понятия почти беспредельна. Регионализм — это междисциплинарная концепция, но он по-разному определяется в системах гуманитарных научных дисциплин (социологии, философии истории, теории литературы, политических наук или культурологии). Регионализм и как идею, и как отражение практической деятельности можно рассматривать как историческую категорию, которая обеспечивает пространственные параметры для осмысления его генезиса, этапов развития и специфики в каком-то временном отрезке и на определённой территории. Что касается региональных движений, то они, отталкиваясь от стремлений к возрождению в области языка и поэзии, переходят через этап оживления экономической и в какой-то степени политической автономии и тяготеют к созданию региональных центров науки и культуры⁷.

Одной из причин многозначности термина «регионализм» является многоаспектность явлений, которые этим наименованием определяются. Пределы термина «регионализм» охватывают действия, предпринимаемые снизу конкретными людьми (регионали-

⁶ Смотри: «Regionalizm polski w Europie XXI wieku», Polski Uniwersytet Ludowy. «Kwartalnik Towarzystwa Uniwersytetów Ludowych» 2007, № 1, с. 17–26.

⁷ *Kwaśniewski K.* «Problemy regionalizmu polskiego» // «Regionalizm polski (przeszłość i terażniejszość)». Materiały i komunikaty ogłoszone na konferencji naukowej 15–17.09.1989, Wrocław — Zamek Książ — Ciechanów 1990, с. 78.

тами), часто при поддержке властей местных и других учреждений, в русле заботы об охране традиций и интересов населения данного пространства. Идентичность, сформированная на уровне области — неотъемлемая и одновременно особая часть более широкой коллективности (государства и народа). Коротко это подытожил Кжыштоф Квасъневский (Krzysztof Kwaśniewski): «Регионализм — это местный патриотизм»⁸. Забота об «малой отчизне» в рамках регионализма стимулирует общественно-культурные движения (разные организации ставят перед собой политические цели развития региона), художественное творчество в русле охраны исторического наследия (бытовой дизайн, кухня, пение, танцы), научно-исследовательскую деятельность, касающуюся региона.

Термин «регионализм» может применяться для исследования любых начинаний в интересах людей того пространства, которое они считают собственной областью. Речь идет и об исследованиях прошлых эпох, и о популяризации результатов всех проявлений жизни этого населения, включая вклад отдельных личностей в развитие её экономической, общественной, политической, культурной, просветительской сфер, и о географических образах этого пространства. Регионализм, таким образом, можно рассматривать как наиболее широкое понятие региональной истории⁹.

Понимание региональной специфичности крайне важно для формирования эмоциональных связей с «малой отчизной» в системе школьного и так называемого параллельного образования. Региональная проблематика всегда присутствовала в польской школе¹⁰. Последняя реформа системы образования в Польше (2009 г.) способствовала тому, что региональное образование стало интегральной частью дидактическо-воспитательного процесса. Региональные сюжеты предлагается рассматривать как стержневые в пределах прохождения разных предметов¹¹.

⁸ Kwaśniewski K. «Regionalizm», Poznań 1986, с. 3.

⁹ Понятие «региональная история в нашем контексте употребляется для характеристики определенной исторически сформированной территории, например области, в отличие от понятия «местная история», которым обозначается история локальных местностей, например города или деревни.

¹⁰ Мареш Т. «"Микроистория" — возрождение региональной истории на польской почве» // «Региональна історія України. Збірник наукових статей», Вип. 2, ред. В. Смолій, Я. Верменич, Київ 2008, с. 67–78; Мареш Т. «Местное и региональное образование на уроках истории — на примере города Торунь» // «Новая локальная история: Сборник научных статей», ред. Т. А. Булыгиной, С. И. Маловичко, М. П. Мохначевой. Вып. 5. Москва РГГУ, 2009, с. 154–161.

¹¹ «Ministerstwo Edukacji Narodowej o edukacji regionalnej — dziedzictwie kulturowym w regionie» // Biblioteczka reformy № 24, Warszawa 2000. [«Министерство национального образования о региональном образовании — культурном наследстве в области», Библиотечка реформы, № 24, Варшава 2000.]

Региональное образование исполняет три основные функции:

— общественную, которая формирует чувство регионального сообщества, стимулирует общественную и социально-экономическую активность;

— культурную, реализуемую через охрану исторического наследия и спасение погибающих элементов культуры данной области;

— воспитательную, нацеленную на пробуждение увлечений проблематикой истории и современности «малой отчизны» и реализуемую через формирование патриотических чувств¹².

У регионального образования — двойная цель: дать учащимся знания об области и знания о культуре области. Знание об области облегчает введение в историческое образование¹³. Знакомство с историей и культурой области облегчает современному человеку задачу укоренения себя в конкретной области, в развитии региональной идентичности. Оно эмоционально связывает молодёжь с самой близкой ей общественной средой, пробуждает местный патриотизм, служит средством социальной мобилизации, облегчает понимание насущных проблем. Оно также создает почву для понимания связи «малой родины» с жизнью всего государства и народа.

Мне уже приходилось писать о том, что в четвёртом классе начальной школы обучение предмета «История и общество»¹⁴ начинается темой «Я и моя семья». Ученики узнают историю своей семьи, а через нее — области, родины, а затем Европы. Переходя в очередной этап обучения (в гимназии), ученики узнают историю собственной страны в связи с историями Европы и мира. Во внегимназической школе (общеобразовательном лицее и техникуме) воспитательной целью является осознание собственной идентичности и формирование системы ценностей. Через формирование гражданской и патриотической позиции происходит воспитание чувства принадлежности к семейному, местному, региональному сообществу, к этнической и национальной группе. Подготовкой к участию в общественной жизни является формирование понимания и терпимости к разным культурам, обычаям и «другим» мнениям.

¹² *Sopot-Zembok B., Nocoń H.* «Edukacja regionalna»// «Edukacja i Dialog» 1998, № 7, с. 59–62; *Horbowski A.* «Kultura w edukacji»// «Kwartalnik Edukacyjny» 2001, № 3, с. 10–11.

¹³ *Zielecki A.* «Wiedza o regionie wprowadzeniem do edukacji historycznej»// «Wiadomości Historyczne» 2000, с. 205–212.

¹⁴ Распоряжение Министра национального образования от 23 декабря 2008 г. в деле основной программы дошкольного воспитания и обучения общего в отдельных типах школ — Программная основа обучения общего для начальных школ — приложение № 2 [«Газета законов», 15 января 2009 г., № 4, п. 17].

Разговор о польской экономике стараемся вести в европейской плоскости. То же касается изучения истории собственной страны в контексте истории соседей, Европы и мира, в частности, освещения динамики развития польского национального и политического сознания, проявлений многокультурности в истории Польши. В современные программы обучения по всеобщей истории систематически вводятся национальные, а иногда и региональные сюжеты. Через их призму молодёжи легче оценить характер общих процессов и явлений, происходящих в масштабе континента.

Источником знания о прошлом «более близкой родины» могут быть местные памятники, местные музеи, скансены, архивы, частные коллекции, мемуары, материалы региональной и местной прессы, хроника школы. Встречи с интересными людьми помогают ученикам понять, что мы все в какой-то степени создаём историю и за неё ответственны. Мы активно стимулируем молодых людей к посещению архивов, музеев, прихода, других учреждений.

Дидактический процесс всё чаще выходит за пределы школьных стен. Близкие и далёкие экскурсии, посещение музеев и выставок способны развивать исторические увлечения учеников, давать им заменитель исследовательской работы¹⁵. Благодаря многостороннему представлению жизни польского общества мы формируем у учащихся осознание взаимосвязи общественной, экономической, культурной жизни. Вместе с учениками мы ищем, что из культурного наследия дошло до наших дней. А дальше мы пытаемся пробудить в учениках чувство заботы о сохранении культурной идентичности, стимулируем их в поисках своего места на Земле. Учим смотреть на проблему сохранения культурного наследия не только как реликта, но и как фактора, способного «оживлять» современность, связывать ее с будущим.

Контакт с артефактами из прошлого — основное условие успеха исторического познания. Его не могут заменить даже хорошая репродукция или фотография. В современной дидактике всё чаще делается акцент на непосредственном контакте потребителя с элементами исторического наследия в их натуральной среде¹⁶.

Региональным образованием занимается не только школа. Причастны к нему общественно-культурные общества, просветительно-воспитательные и культурные учреждения, средства массовой

¹⁵ *Maresz T.* «Regionalizm na lekcjach historii — O tym, jak można uczyć historii regionu nie tylko w ławce szkolnej» // «Demokracja i samorządność na Kujawach i Pomorzu w dobie nowożytności», ред. Z. Biegański, W. Jastrzębski, Wydawnictwo: Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Bydgoszcz 2004, с. 313–317.

¹⁶ *Majorek Cz.* «Metody, techniki i strategie dydaktyczne w nauczaniu historii» // «Dydaktyka historii», J. Maternicki, Cz. Majorek, A. Suchoński, Warszawa 1994, с. 325–327.

информации (пресса, радио, телевидение, Интернет), а главным образом семейный дом, где ребёнок с самого раннего возраста окунается в повседневную жизнь. Соответствующий опыт активно обобщается¹⁷. Разработан целый ряд программ для регионального образования в отдельных областях Польши (например для Верхней Силезии или Малой Польши). Самые разные учреждения, с целью приобщения учащихся к культурному наследию, идут навстречу учителям, предлагая им музейные уроки или занятия на местности.

Воспитательные задачи разрешаются в процессе интегрируемого обучения. Чтобы понимать мир, людей и себя, иногда достаточно внимательно всмотреться в то, что нас окружает. Полная интеграция содержания, естественноведческих и гуманитарных дисциплин во время занятий на местности достигается путем осмысления причинных, временных и пространственных зависимостей. Я отношу себя к числу пропагандистов выхода с учениками за пределы города, на лоно природы, где национальная культура зачастую представлена в первозданном виде.

Занятия на трассе дидактической тропинки окрестностей г. Торунь разработал коллектив опытных дидактов и учителей, сотрудничающих с RCEE (Региональным центром экологического образования) в Пшисеке около г. Торунь¹⁸.

¹⁷ Lewandowska I. «Czym jest edukacja regionalna?» // «Kwartalnik Edukacyjny» 2002, № 3-4, s. 94.

¹⁸ <http://www.torun.lasy.gov.pl/web/torun/63>

В окрестностях города намечена трасса тропинки, дающая возможность одновременного изучения нескольких тем из естественно-научного цикла (корпус предметов: биология, география, химия), гуманистического и художественного образования (польский язык, история, пластика), гражданского образования (обществоведение, история, экономика) и оздоровительного образования (физкультура, отдых). Коллектив авторов дидактической тропинки, а также Информатора и дидактических материалов «Естественнонаучной дидактической тропинки окрестностей Торуня»¹⁹, соавтором которых я являюсь, постарался, чтобы на этой трассе можно было выявить и природную красоту ландшафта, и комплекс природных богатств и следы отдаленного прошлого, и богатство культурного наследия. Не

¹⁹ «Przyrodnicza ścieżka dydaktyczna» — Информатор и дидактические материалы + Буклет (историческая часть — Т. Мареш) — Коллектив: К. Вечмер, С. Бурак, Т. Хржановски, Т. Мареш, В. Пухач, Т. Забуски — Przysiek 1996, сс. 88; к нему Т. Мареш и В. Тарновска разработали учебные тетради по гуманистическим предметам: «Terenowa edukacja środowiskowa na trasie ścieżki przyrodniczej — Blok humanistyczny», сс. 155 (всего шесть тетрадей), Przysiek 2001 (выд. IV 2004).

менее важно проследить на конкретных примерах результаты экономической деятельности человека и его воздействие на охрану среды²⁰.

Трасса тропинки проходит от университетского городка на Белянах (Университета Николая Коперника), через лес, окружающий г. Торунь, вблизи Пшисецких Суставов, Центра экологического образования в Пшисеке, вдоль русла реки Висла в Быдгощский Парк. Трассу осваивают и оформленные группы, которые своё участие в занятиях заявляют в RCEE / РЦЭО в Пшисеке, но главным образом — неформальные группы, не зарегистрированные, а также индивидуальные туристы.

Для воспитательных целей на трассе мы наметили 11 т.н. остановок. На каждой из них помещены плиты с информацией о расположении объектов на данной местности, короткие тексты, облегчающее понимание замысла²¹. Разработан также буклет с расширенным объемом информации. Чтобы максимально облегчить учителю и ученикам их задачу, авторы программы подготовили дидактический справочник. В его первой части — междисциплинарные сведения об

²⁰ За проект дидактической тропинки авторы и RCEE (РЦЭО) в Пшисеке получили IV награду Генри Форда — за достижения в области охраны природной среды и культурного наследия.

²¹ К сожалению, приходится признать, что они подвергаются разорению, наше общество ещё не такое зрелое, как в других странах Западной Европы.

объекте и описание остановок, во второй части — объем сведений, подлежащих освещению на данной остановке, в третьей — описание трассы между остановками. Информатор обогащён графическими материалами: схемами, планами, картами, таблицами. В словарице, помещённом в конце информатора, поясняются понятия и термины. Подготовлен также в специальных тетрадях набор упражнений для исполнения на трассе экскурсии.

Содержание справочника помещено также в «Альбоме г. Торунь» на плите CD / ЦД, в пределах промоции города²².

Занятия на местности дают возможность соответствующего отбора методов обучения. Ученик постигает азы ориентации на местности, имеет непосредственный контакт не только с природой, но и с памятниками архитектуры и местами национальной памяти в натуральной среде. Новаторством предлагаемого интегрируемого образования является сочетание обучения биологии или географии с изучением истории.

Краткий перечень остановок начнем с расположенной у часовенки «Варварка», окружённой смешанным лесом. Ученик может в одном месте узнать черты «шахульцовой» постройки прусской стены, получить информацию об истории и легендах, связанных с местом рекреации торунян на переломе XIX и XX века. Возможно одновременно познакомиться с лесополосой и ландшафтом охраняемого пейзажа.

Остановка у «Форта VII» представляет возможность детального ознакомления с историей торуньских фортификаций и одновременно является уроком патриотизма, так как этот форт во время гитлеровской оккупации был местом заключения и пыток тысяч жителей г. Торунь и окрестностей. Одновременно у учеников есть возможность ознакомления с видами типичных для региона растений.

²² «Album Torunia», płyta CD, Toruń 1999.

Очередная остановка у «Кладбища Жертв Питлеризма» — это снова урок истории и сопереживания. Кроме того, ученики имеют возможность знакомства с работой лесничего. Источником положительных эмоций являются встречи с дикими животными и птицами. На примере «Пшисецких Суставов» ученик узнаёт, что в результате эксплуатации торфа, использованного для нужд немецкой авиации во время Второй мировой войны, возникли углубления, которые наполнились водой подземной реки. «Центр сельскохозяйственных советов» — это не только место пребывания Регионального центра экологического образования, но также «рай для историка». Этот центр помещается в комплексе бывшего сельскохозяйственного и торгово-рыбного фольварка. Здесь удобно сразу излагать несколько тем из разных областей образования: истории, искусства, экономики, сельского хозяйства, природы, экологии.

Двигаясь в направлении г. Торунь, ученик узнает о проблемах размещения города и о началах заселения в области. Поскольку г. Торунь лежит над рекой Висла, очередная тема касается проблемы освоения реки в XIX и XX вв. «От плота до парусника» — это лозунг на остановке Древесного Порта. Ученик здесь узнаёт историю строительства порта и сплава древесины в реку Брда и в Гданьск (к морю). Задачей для учеников является прогнозирование путей успешного использования водной акватории после неудачных в прошлом инвестиций.

На примере строительства очистительного цеха стоков ученики узнают о торуньской промышленной области и предприятиях, которые отравляют среду. Проблема очистки загрязненного воздуха в г. Торунь осложнена метеорологическими условиями. В этом месте удобно проводить занятия по экологии и природоведению, так как в окрестности реки Висла существует надрегиональный экологический коридор, где проходит трасса миграции многих видов животных и птиц, маршрут распространения растений. Трассу дидактической тропинки заканчивает остановка в Парке на Быдгощском Предместье. Тему урока истории в природной среде авторы определили красноречивым заглавием: «Магнолия и Прусская стена, то есть Быдгощское Предместье».

Как видно из вышеуказанного обзора трассы, предложенная дидактическая тропинка создаёт возможности альтернативного неконвенционного обучения. В одном месте учитель или коллектив учителей предлагает ученикам комплекс занятий из нескольких областей: биологии, географии, истории, туризма. Тропинку можно пройти пешком или на велосипедах, в целом или этапами — существует и такая возможность. Учителя, планирующие занятия на местности, получают комплект необходимых материалов. Кроме того, Региональный центр экологического образования в Пшисеке организует переподготовку учителей начальных и средних школ.

«Естественнонаучная дидактическая тропинка окрестностей г. Торунь» заинтересовала многих преподавателей из других городов. Это один из многих примеров того, как можно обучать молодёжь, отходя от традиционных методов. Это также удачный способ продуктивного проведения свободного времени и сочетания обучения с отдыхом.

Коллективу авторов «Естественнонаучной дидактической тропинки окрестностей г. Торунь» повезло с выбором трассы — здесь природный ландшафт хорошо сочетается с культурным наследием и создает удобный масштаб для освещения результатов экономической и природоохранной деятельности человека. Учитывая тот факт, что г. Торунь известен главным образом благодаря Старому городу вместе с памятниками класса «0», мы сознательно наметили трассу в его окрестностях, чтобы показать другие, не менее интересные исторические объекты в соседстве с природой.

В Польше почти каждая школа имеет в ареале своего воздействия разного рода памятники. Взять хотя бы тот же Торунь, который благодаря богатой сокровищнице истории находится в списке ЮНЕСКО. Мне уже приходилось писать о тех возможностях, которые он представляет учителю для обогащения программной тематики на всех этапах обучения региональными сюжетами²³.

Я отдаю себе отчет в том, что исчерпать тему регионализма на уроках истории невозможно. Но можно помочь ученикам осознать связь между прошлым и настоящим и представить проблемы сегодняшнего дня в местном и одновременно в мировом контексте. Понятно, что ресурс форм и методов работы по введению «малой отчизны» в историю «большой родины» и всеобщую историю далеко не исчерпан.

ПОДВОДЯ ИТОГИ, заметим: реалии глобальности всё чаще выдвигают на повестку дня вопрос: «Уничтожает ли европейская идентичность национальную?». Одним из вопросов, которые беспокоят многих евроэнтузиастов и евроскептиков, является такой: «От какой части своей суверенности народы и государства могут или должны отказаться во имя идеи Европейского союза?». О том, что в рамках европейской интеграции имеются все возможности примирить регионализм с глобальностью, я уже неоднократно писала²⁴. Регионализм должен помочь справиться с современными вызовами. Приём новых государств в структуры Европейского союза (в том числе и Польши в 2004 г.) вынудил приспособлять многие области

²³ Maresz T. «Regionalizm na lekcjach historii» // Toruński Przegląd Oświatowy «45 minut», 1996, № 4, с. 1-5.

²⁴ Пример: Maresz T. «Edukacja europejska społeczeństwa polskiego — kompromis między dążeniem do globalizacji a renesans regionalizmu» // «Unia Europejska polityczne i prawne aspekty integracji», ред. Z. Biegański, J. Jackowicz, Warszawa 2008, с. 165–173.

жизни к союзным стандартам. В конечном итоге идея «Европы областей» уступила место идее «Европы государств», однако в европейской перспективе роль регионализма в пределах государственных структур не подлежит переоценке. Ограничение роли государства и его границ вследствие интеграции одновременно увеличивает роль областей, ибо именно они дифференцируют и интегрируют общества. В целях пропагандирования культурных различий и вклада отдельных областей в культурные достижения страны, континента и мира центральные (государственные) власти сотрудничают и с региональными, и с европейскими властями. Европейский союз поддерживает региональные инициативы. Особенно это касается европейских приграничных областей, сотрудничество которых выгодно для всего союза²⁵.

Необыкновенно важно, чтобы мы все чувствовали себя ответственными за область и ее культурное наследие — в этом залог сохранения среды и культуры для будущих поколений. Каждый человек, творец культурных ценностей, должен позаботиться о том, чтобы передать их следующим поколениям. Трансляция культурного наследия — основное условие преемственности культуры. Традиционная региональная культура вносит в национальную культуру, а через неё в мировую, культурное наследие польских городов и деревень. Именно поэтому нашей задачей является поддержание региональной идентичности в той же мере, как и национальной.

Что означает «быть европейцами?», являемся ли мы гражданами отдельных европейских государств или гражданами каждого государства и одновременно гражданами Европы? Европейец без вхождения в какое-нибудь из национальных сообществ — скиталец без идентичности. В регионализме не стоит видеть оборонительные действия. Ведь мы хотим, чтобы динамически развивались и обогащались прежде всего те ценности, которые возвращены в собственной среде. Но важно не только видеть отличия, но и способствовать экспонированию разнородности как богатства общественной жизни. Именно эта разнородность создает эффект действительной динамики общественной культуры, на фундамент которой опирается человеческая жизнь. Поэтому в системе: регион («моя отчизна») — народ («моя родина») — европейскость → самым важным является «национальное сообщество», что не исключает любви к своей области и культивирование местной культуры. В европейской традиции самыми культуuroобразующими сообществами всегда были народы.

²⁵ Например программы «LACE» (Linkage Assistance and Cooperation for the European Border Regions = Помощь и сотрудничество для европейских приграничных пространств) или «INTERREG» (Community Initiative concerning border area = Общественная инициатива, касающаяся приграничных зон).

Язык (особенно литературный) надрегионален. Произведения искусства и науки тоже в большей степени являются национальными, нежели региональными.

В современном мире, который все больше превращается в «мировую деревню», не исчезает спрос на разные способы презентации и истолкования действительности. Самым ценным становится разное и индивидуальное. Многовековые традиции и общее прошлое не нивелируются государственными границами. Регионализм — это альтернатива для глобальности, однако и ее дополнение. Привлекательность регионализма в его уникальности, а одновременно и в его способности обогащать и дополнять все принятые образцы и стандарты. Роль регионализма в цивилизационном процессе заключается в умелом соединении собственных ценностей с общечеловеческими.

Максим Кирчанів

**ВІД СЕЛЮКІВ ДО УКРАЇНЦІВ:
УЯВЛЯЮЧИ УКРАЇНЦІВ,
ДОЛАЮЧИ МАРГІНАЛЬНІСТЬ**
(регіональні дискурси формування
української модерної нації)*

Периферія, націоналізм, інтелектуали. XIX століття стало періодом формування сучасної, модерної, української культури і української літературної мови. Цей процес не протікав стихійно, і становлення літературної норми було пов'язане з діяльністю декількох поколінь українських дослідників і письменників — перші досліджували мову, другі її розвивали, перетворюючи з народного говору в мову літератури. Цей процес, який ми можемо визначити як уявлення чи конструювання нації націоналістами-інтелектуалами, протікав нерівномірно і хронологічно затягнувся до початку XX сторіччя. Саме тоді українська мова стала схожою на сучасну літературну українську мову, що було пов'язано з досягненням своєрідного націоналістичного компромісу щодо шляхів подальшого розвитку тієї нової політичної нації, яка набула назву «українці». Найшвидше і активно цей процес поступової модернізації¹, руйнування традиційної культури протікав в Імперії Габсбургів і Імперії Романових — на територіях, які умовно можна називати українськими тому, що тут проживав найбільший відсоток тих селянських носіїв традиційної культури і діалектів, які зусиллями нечисленних націоналістів-інтелектуалів стали українською політичною нацією.

Коментуючи процеси розвитку імперій, російський дослідник Алексей Міллер підкреслює, що «процеси еволюції імперій, засвоєння ними нових методів правління і контролю мали багато аспектів ... імперії мінялися, ставали несхожими на класичні зразки»². На українській периферії, на межі української колонізації, де українці були

* Ця стаття є першою частиною дослідження, в якому Автор аналізує регіональні тренди формування модерної української нації. У другій частині «*Seliany into Ukrainians: подолання регіональних ідентичностей*» йдеться про трансформацію локальних ідентичностей серед українських емігрантів в Північній Америці. Назва статті заснована на аналогії з класичною працею Юджіна Вебера, виданою в 1976 році. Див.: Weber E. *Peasants into Frenchmen: the Modernization of Rural France, 1870–1914.* — Stanford, 1976.

¹ Про модернізаційні процеси див.: Гайндль В. Модернізація та теорії модернізації: приклад Габсбурзької бюрократії // Україна модерна. — 1996. — Ч. 1.

² Міллер А. История империй и политика памяти // Наследие империй и будущее России / ред. А.И. Миллер. — М., 2008. — С. 33.

переважно селянами³ і контактували з росіянами і іншими націями, цей процес йшов сповільненими темпами. Ті, хто до початку ХХ століття став українцями, майже не цікавили носіїв високої культури, які були схильні бачити в них неписьменних селян.

Таке ігнорування мас з боку представників правлячих класів призвело до того, що багато аспектів традиційної домодерної культури селянських спільнот не були зафіксовані і померли під натиском модернізації, що по суті позбавило істориків епохи постмодерну можливості аналізувати процеси українського національного будівництва в категоріях мікроісторії⁴. На це ігнорування впливала відсутність сильної національно орієнтованої української інтелігенції, яка могла б сприяти розвитку україномовної школи і церкви. З другого боку, українська мова не визнавалася як окрема, і значна частина російських дослідників була схильна інтерпретувати її як діалект російської, прагнучи інтегрувати українців у великий канон російської імперської (політичної) нації. Але і в такій ситуації українські інтелектуали розвивали і культивували мову, чим заклали основу для активізації національного українського руху на початку ХХ століття.

Інша ситуація склалася на території Угорщини і Балкан, де в ХVІІІ столітті з'явилися українські переселенці. Розвиваючись у відносній ізоляції, відірвані від решти українських територій, українці встановили контакти з місцевим населенням, що справило дуже значний вплив на розвиток української мови, змінило хід розвитку культури українців. Ізоляція і віддаленість від українських історичних земель призвели до того, що принесені мова і традиції немов законсервувалися. Залишившись українськими, будучи переважно традиційними, вони стали значно відрізнятися від тих традицій, які розвивалися в Західній Україні і в імперії Романових.

³ Про селянський чинник в історії формування модернових націй див.: *Molenda J. Chłopi. Naród. Niepodległość.* — Warszawa, 1999; *Papierzynska-Turek M. Kultura ludowa w ideologii ukraińskiego ruchu narodowego // Miasto i kultura ludowa w dziejach Białorusi, Litwy, Polski i Ukrainy.* — Kraków, 1995; *Obrębski J. Dzisiejsi ludzie Polesia // Przegląd Sociologiczny.* — 1936. — Т. 2. — С. 412–442; *Stępień S. Wpływ kultury ludowej na kształtowanie się tożsamości narodowej Ukraińców w dwudziestoleciu międzywojennym // Miasto i kultura ludowa w dziejach Białorusi, Litwy, Polski i Ukrainy.* — Kraków, 1995; *Vakar N. Belorussia. Making of Nation.* — Cambridge, 1956.

⁴ Про мікроісторичні принципи проведення дослідження див.: *Davis N.Z. The Shapes of Social History // Storia della storiografia.* — 1990. — No 17. — P. 23–34; *Гинзбург К. Микроистория: две-три вещи, которые я о ней знаю // Современные методы преподавания новейшей истории.* — М., 1996. — С. 207–236; *Леви Г. К вопросу о микроистории // Современные методы преподавания новейшей истории.* — М., 1996. — С. 167–190; *Шлюмбом Ю., Кром М., Зоколл Т. Микроистория: большие вопросы в малом масштабе // Прошлое — крупным планом: современные исследования по микроистории / ред. Ю. Шлюмбом, М. Кром, Т. Зоколл.* — СПб., 2003. — С. 7–26. Всіх, хто цікавиться мікроісторичними дослідницькими практиками, Автор відсилає до бібліографії по мікроісторії, складеної М.М. Кромом. Див.: *Прошлое — крупным планом: современные исследования по микроистории / ред. Ю. Шлюмбом, М. Кром, Т. Зоколл.* — СПб., 2003. — С. 260–265.

Розташована на межі з масивом російськомовних губерній східна периферія українських етнічних територій — Східна Слобожанщина, як і українські території в Угорщині і на Балканах, з цього процесу мовного і політичного будівництва української модерної нації «випала». Тут не було ні української інтелігенції, ні україномовної школи, ні української церкви — тих чинників та соціальних інститутів, які гарантували б не тільки розвиток, але й широке користування українською мовою в умовах існування суспільства, яке переживало не тільки процес модернізації, але і націоналізації — політичного уявлення нації. Спроби нечисленних місцевих українських інтелектуалів внести свій внесок в мовне будівництво на такому фоні виглядають дуже цікавими. Історія Воронежської губернії, у відмінності, наприклад, від історії Кубані, не знає значного числа українських національно орієнтованих діячів, а українські райони завжди були периферією, на які дивилися як на випадкові островці української колонізації.

Активність українських інтелектуалів в Східній Слобожанщині мала епізодичний характер, а самі вони були не в силах змінити вектор політичного, етнічного і культурного розвитку регіону. З другого боку, вони і не ставили перед собою такого амбітного завдання. Український рух на території периферійних регіонів був слабким, мав спорадичний характер і не міг справляти значний вплив на процеси політичного та культурного уявлення простору. Заїжджі українські інтелектуали-дослідники, збирачі народного фольклору були рідкісними гостями, а їх місцеві колеги, представники нечисленної інтелігенції були не в силах що-небудь серйозно змінити. Тому українська історія ХХ століття була історією двох суперечливих процесів. Українським національним діячам скоро стало ясно, що Україна, яку вони будували, далека від єдності — політичної, економічної, культурної і мовної. ХХ століття — це доба існування декількох Україн. Розкол між ними проходив не тільки по лінії «Схід — Захід», але й у сфері між сучасністю й архаїчністю, модерністю і традиційною відсталістю.

У ХХ столітті від історичних українських земель поступово відпадають периферійні території, де українська колонізація зіткнулася не тільки з могутніми неукраїнськими національними громадами, але й із регіональними версіями традиційної культури, носії якої теж не мали ні найменшого бажання поступатися сучасності і відмовлятися від традиційних соціальних інститутів і комунікативних практик, котрі домінували на регіональному рівні. В результаті цього відпадання українськими перестають бути Східна Слобожанщина й Кубань, значно скорочується український вплив на Заході, в Словаччині, на Південному Сході, в Сербії і Хорватії: українська традиційність периферії не витримує історичної конкуренції з новими модерними ідентичностями, які пропонувалися інтелектуалами домінуючих націй. Тому ХХ сторіччя увійшло в історію як епоха розриву колись єдиного українського культурного простору.

Українська єдність залишалася, отже, умовною, уявною категорією. Українці імперії Габсбургів і імперії Романових говорили на різних українських діалектах. Ще більше різнилися і відрізнялися діалекти українців Хорватії й Кубані, Словаччини і Східної Слобожанщини. Але і в такій ситуації українці все ж таки змогли зберегти мовну єдність. Як би не варіювалися українські локальні діалекти, всі вони були діалектами української мови, яка переживала процес націоналістичної інституціоналізації, стандартизації, переходу від народної стадії, селянської мови до мови сучасної нації.

Політична програма українського національного руху відрізнялася значними модернізаційними імпульсами. Українські націоналісти, як і будь-які інші націоналісти, прагнули залучити свій народ не тільки до чисто зовнішньої сторони європейської культури, яка була для них не просто найважливішим синонімом самої модернізації, але і найрадикальнішим засобом перебудови його життя й побуту. Витіснення патріархального селянського устрою і заміна його сучасною, модерною культурою серійності автоматично виключали регіональні і локальні варіації у розвитку ідентичності. У цьому контексті український модерний націоналізм відіграв деструктивну у своїй основі роль, створюючи свою «уявну географію»⁵, фрагментуючи традиційний культурний простір, формуючи нову систему культурних та інтелектуальних координат, які мали не тільки національний, але і регіональний вимір. Така культура, за думкою інтелектуалів-націоналістів, повинна була бути українською — національною уніфікованою культурою української нації. Її натиску вже не могла протистояти ніяка географія — навіть східна європейська.

У такій ситуації перед нами розкривається ще один вимір української історії ХХ століття. Українська історія — це й історія руйнування народної культури, окремі носії і представники якої болісно і ймовірно хворобливо для себе вибудовували нову ідентичність, відкриваючи світ української модерної культури, що так активно народжувалася. Цей процес мав всеукраїнський характер, але не всі українські інтелектуали, пов'язані з українськими периферійними громадами, взяли в ньому участь. Одні просто не дожили до тріумфу українського націоналізму в першій чверті ХХ століття, коли український національний рух ставив питання не просто про національну автономію і національну школу, але про політичну інституціоналізацію — про створення незалежної української держави. Іншим пощастило більше — вони вписалися в український проект, змогли знайти своє місце в рамках української культури. Утім, між такими інтелектуалами-маргіналами існує важлива паралель: вони поступово засвоювали той ідентичнісний продукт, який пропонувався в рамках націоналістичної уяви українськими націоналістами в

⁵ Про феномен «уявної / уявленої географії» див.: *Вульф Л.* Изобретая Восточную Европу: карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения. — М., 2003.

імперіях Романових і Габсбургів. Вся їх «українізація» звелася до пошуку свого місця серед українських інтелектуалів.

Історія української модернізації знає чимало імен периферійних інтелектуалів, багато з яких забуто. Серед таких маргіналів і незатребуваних інтелектуалів були Володимир Гнатюк, Митрофан Дикарев і Гавриїл Костельник. У центрі авторської уваги в цій статті — проблеми інтелектуального виміру регіональної (локальної) трансформації традиційного типу умовно української культури за умов формування модерної політичної української нації.

«Казуси» В. Гнатюка і М. Дикарева, безумовно, українські. Обидва жили в безпосередній близькості від масиву українських територій. Гнатюк взагалі жив у Львові — одному з регіонів, що динамічно українізувався. Цей процес українізації мав кілька рівнів і вимірювань, що надає актуальність його вивченню (спробам аналізу) в рамках мікроісторичних практик — з тієї причини, що «в центрі уваги мікроісторії знаходяться не ізольовані індивіди, а соціальні зв'язки і відносини, в рамках яких вони здійснюють свої стратегії»⁶. Гнатюк і Дикарев прийшли в українську культуру з культури, яка була народною, селянською. У такій ситуації дослідник може поставити питання: а чи були в історії України такі інтелектуали, які прийшли в українську національну культуру з культури традиційної, але у меншій мірі української? Так, серед таких інтелектуалів був Г.Костельник — український діяч, який почав як провінціал і маргінал, але став знаковою фігурою в українській історії. Особисті/власні історії В.Гнатюка, М.Дикарева і Г.Костельника — історії людей другого плану, вихідців з периферії. Аналіз їх політичної та культурної діяльності видається перспективним тому, що дає досліднику простір для міждисциплінарного синтезу, дозволяючи аналізувати українських регіональних маргіналів в рамках регіональної історії, історичної антропології, інтелектуальної історії.

Мовні дискурси ідентичності. Регіональна географія на зорі доби модернізації зіткнулася з новим, якісно новим, викликом — друкованим словом, центром існування якого було місто. Розвиток друкарства, розповсюдження книжкової продукції в периферійних регіонах, розвиток шкільної освіти стали відчутними ударами для традиційних ідентичностей тих, хто був просто селянами і не володів чіткою ідентичністю. Традиція українського книговидання у Волинській губернії мала маргінальний характер. Українська література завжди усвідомлювалася місцевими російськими діячами як якоесь випадкове етнографічне явище, а українські діячі жили в таких умовах, які автоматично відкидали їх за межі літературного життя. На Балканах і в Угорщині склалася інша ситуація: українці були

⁶ Шлюмбом Ю., Кром М., Зоколл Т. Микроистория: большие вопросы в малом масштабе // Прошлое — крупным планом: современные исследования по микроистории / ред. Ю. Шлюмбом, М. Кром, Т. Зоколл. — СПб., 2003. — С. 15.

однією з численних етнічних груп, яка не зустрічалася з такими викликами асиміляції, з якими стикалися українці в Російській імперії. Тому українська культура і українська традиція мали набагато більше каналів для прояву своєї унікальності, для трансляції своїх особливостей іншим, неукраїнським, громадам.

Найкрупнішим українським діячем Воронежської губернії (і, ймовірно, всієї Східної Слобожанщини) можна назвати М. Дикарева, який в 1891 році видав у Воронежі «Нарис воронезького міщанського говору»⁷. Книгу Дикарева, представника східної української традиції, можна оцінювати і інтерпретувати по-різному. Її автор не був професійним філологом, чого він сам і не приховував. Його суспільний і соціальний статус не був постійним — не належав він ні до інтелігенції, ні до дворянства — він не був і священником, але він перестав бути селянином. Цього вихідця з селян можна назвати своєрідним народним інтелектуалом. Ми запозичуємо цей термін з французької історіографії, де він широко використовується для вивчення історії народної і традиційної селянської середньовічної і модерної культури⁸. З другого боку, творчість Дикарева можна проаналізувати в категоріях мікроісторії — на фоні інших діячів українського національного руху він — фігура менш значна, діяч локальної, периферійної, а не української національної історії. Він — типовий носій української національної, але не класичної націоналістичної, ідеології. Тому, його творчість — найкраще джерело для аналізу в рамках саме мікроісторичних студій. У цій статті автор спробує проаналізувати «Нарис воронезького міщанського говору»⁹ і постать Дикарева саме в такому контексті і в оточенні його сучасників.

Подібно Дикареву балканські українські діячі надавали чималу увагу вивченню місцевих українських традицій, мови й народної культури. Але, на відміну від Дикарева, вони не були схильні інтерпретувати, розуміти і позиціонувати місцеву українську культуру як однозначно українську і як тільки українську. Розвиток поза Україною, існування в регіоні, який не мав безпосередньої межі з масивом етнічних українських земель — всі ці чинники значно впливали на розвиток місцевої української ідентичності у бік її маргіналізації. Якщо в Росії український ідентитет слабшав в умовах постійної політики ігнорування з боку властей, які прагнули асимілювати українців і деградував від власне українського до малоруського, то на

⁷ Див.: *Киричанов М.В.* Книга М.А. Дикарева «Очерк воронезского мещанского говора» как источник русско-украинских этнических контактов // *Итоги фольклорно-этнографических исследований этнических культур Северного Кавказа за 2005 год.* Дикаревские чтения / ред. и сост. М.В. Семенов. — Краснодар, 2006. — С. 48–54.

⁸ Див. наукові праці російських істориків, де розвиваються теоретичні ідеї західних дослідників: *Бахтин М.М.* Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. — М., 1965; *Гуревич А.Я.* Проблемы средневековой народной культуры. — М., 1981; *Гуревич А.Я.* Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. — М., 1990.

⁹ *Дикарев М.* Очерк воронезского мещанского говора. — Воронеж, 1891.

Балканах українська ідентичність засвоювала місцеві локальні риси. Тому серед сербів і хорватів українська ідентичність поступово слабшала, стаючи статичною. В результаті виник особливий русинський дискурс української ідентичності, який ми можемо спостерігати в творах Володимира Гнатюка — сучасника Дикарева, який також займався вивченням мови, культури і традицій місцевих українців.

Поява досліджень Дикарева була реакцією на неприйняття його суспільством: він писав в той час, коли українська література переживала процес політизації, що вело і до своєїрідної літературизації політики¹⁰. У такій ситуації Дикарев — «незатребуваний інтелектуал»¹¹. Його однаково не зрозуміли російські інтелігенти, які дивилися на українців з упередженням і зневагою. Дикарев здавався їм збирачем фольклору племені, приреченого на асиміляцію. З другого боку, українські інтелектуали не бачили в ньому «свого». У цьому й полягає його трагедія — незатребуваного інтелектуала, який виявився на межі двох культур і ідентичностей.

Те, що книги Дикарева й Гнатюка з'явилися дещо запізно, підтверджує припущення Джорджа Грабовича про те, що українська культура в Росії (і у інших периферійних районах) була приречена на постійну і безперервну маргіналізацію¹². Вихідці з селянства з української периферії прийшли в національний рух і культурне життя України із запізненням. Те, що вони прийшли все-таки в українську культуру, свідчить про те, що частина селян, представників «культури, яка мовчала», прокинулася. Але вона не змогла швидко адаптуватися до нової реальності, залишалася маргіналами. Вони були носіями народної культури, які намагалися цю культуру описати і проаналізувати в категоріях зовсім не народної, а «вченої» культури. У такій ситуації їх наративи не «вичерпали всієї різноманітності і різноманіття уявлень, які існували серед селянства»¹³.

Дикарев намагався конструювати свій тип ідентичності, спираючись на мову і надаючи увагу, в першу чергу, фонетичним аспектам. Описуючи діалект українців Східної Слобожанщини, Дикарев констатував його перехідний характер: «у ряді випадків говір наближається до літературної мови, в інших — до сільської мови». Для позначення місцевого діалекту він запропонував використовувати термін «воронезький міщанський говір»¹⁴.

¹⁰ *Шартье Р.* Идейные истоки французской революции. — М., 2001. — С. 21.

¹¹ *Curtis M.H.* The Alienated Intellectuals of Early Stuart England // Past and Present. — Vol. 23. — 1962. — P. 25–43.

¹² *Grabowycz G.* Ukrainian Studies: Framing the Context // Slavic Review. — 1995. — Vol. 54. — No 3. — P. 674–678.

¹³ *Савицкий Е.Е.* Народная культура и размышляющие крестьяне // Казус 2002. Индивидуальное и уникальное в истории / ред. Ю. Бессмертный, Е. Бойцов. — М., 2002. — С. 49.

¹⁴ *Дикарев М.* Очерк воронезского мещанского говора. — Воронеж, 1891. — С. 2–3.

Для В.Гнатюка мова теж мала чимале значення в тому проекті ідентичності, який він пропонував своїм українським співвітчизникам. Саме в площині мови ми можемо знайти істотні відмінності між двома варіантами ідентичності, які розвивалися в Східній Слобожанщині і на Балканах. Якщо для Дикарева мова представляла переважно науковий інтерес, то Гнатюк надавав мові і національне і навіть політичне значення. Мова позиціонувалася ним як прояв ідентичності. Мовний проект Гнатюка — це свідоме конструювання саме мовної ідентичності, яка була відокремленою від іншого дискурсу української ідентичності, який розвивався в Україні Романових.

Мова праць Гнатюка і літературних пам'ятників, які були опубліковані за його ініціативою, значно відрізняється від тієї мови, якою писав не тільки Дикарев, але і значна частина українських інтелектуалів і діячів українського національного руху того часу. Якщо Дикарев при записуванні українського фольклору керувався фонетичним принципом, то Гнатюк намагався внести у українську мову, якою він користувався, деякі елементи оформленої мови і літературні норми. Але його українська мова не була мовою Івана Франка або Лесі Українки. Вона не була і мовою Тараса Шевченка. На прикладі спадщини Гнатюка ми спостерігаємо розвиток альтернативної правописної регіоналізованої мовної норми, яка свідомо позиціонувалася як правильна українська. Іншими словами, Гнатюк сприяв розвитку альтернативного українського проекту.

Аналізуючи і порівнюючи наукові дослідження і шукання Дикарева і Гнатюка, доходимо висновку про те, що вони по-різному підходили до самої проблеми наукової творчості. Дикарев — класичний маргінал, дилетант і любитель. Гнатюк мав більше дотичності до академічної науки. Публікація його творів в колишній Югославії, що вилілася в п'ять томів, стала ледве не найзначнішою подією в житті русинської течії в українській діаспорі. Читаючи Дикарева і Гнатюка, помічаємо розбіжності в самій манері написання. Гнатюк в цьому контексті більш науковий, навіть академічний. Його мова — мова популярної наукової літератури. Але норма, якою він користувався, не затвердилася в мовному дискурсі України; вона так і залишилася цікавим, але маргінальним проектом, якому було не призначено відбутися.

Народна культура і ідентичність. Книга М. Дикарева унікальна і особливо цікава для історика тому, що вона дає можливість доступу в світ народної культури. За словами російського історика О.Кудрявцева, доступ в цей закритий світ народної культури «зовсім не простий» тому, що сфера її побутування майже виключно народна усна традиція, яка украй рідко (майже ніколи) не потрапляла на сторінки доступних нам джерел. З другого боку, вона не часто привертала увагу сучасників¹⁵. Тому, Дикарев фіксує не народну культуру в її

¹⁵ Кудрявцев О. Карло Гинзбург и его книга «Сыр и черви. Картина мира одного мельника, жившего в XVI веке» // Гинзбург К. Сыр и черви. Картина мира одного мельника, жившего в XVI веке. — М., 2000. — С. 5.

класичній формі, а її ослаблений пізній варіант, який в умовах модернізації, яка вже почалася, розпадається.

Тексти, опубліковані М.Дикаревим і В.Гнатюком, цікаві тим, що демонструють нам образ «чужого», який був характерний для українців як носіїв традиційної селянської культури. Якщо в опублікованому Дикаревим тексті Луценка «про хохлацьку свальбу» помітні російські мотиви, то серед «чужих» образів в невеликих текстових фрагментах, записаних від селян і виданих Гнатюком, фігурують, наприклад, угорці¹⁶. Українська свідомість позиціонувала угорців як незрозумілих і диких провінціалів, які не могли пристосуватися до культури і ритму життя великого міста, замикаючись у своєму вузькому національному колі. Росіяни усвідомлювалися як москалі, які асоціювалися з війною і придушенням актів народного протесту в період революції 1848 року. Москалі і козаки предстають як загарбники, які вбивали простих мирних селян¹⁷.

Розповідь Т. Луценка, опублікована М. Дикаревим, фрагменти пісень, казок та народних анекдотів, видані В. Гнатюком, при їх всій простоті і невибагливості, були показовими явищами в розвитку української ідентичності. Французький історик Р. Мандру, аналізуючи схожий феномен народної літератури у Франції, висловлював думку, що таку літературу треба називати «літературою відходу від дійсності» тому, що вона сприяє формуванню традиційного світогляду, укріплюючи і підсилюючи його¹⁸. Висновки французького історика застосовні до творчості народних авторів, з якими контактували М. Дикарев і В. Гнатюк. Такі автори-респонденти намагалися законсервувати в своїх розповідях, піснях і анекдотах українські народні традиції. Але і Дикарев і Гнатюк писали, ймовірно, не для народу, а для дослідників народу, що свідчить про поступове розмивання меж народної культури.

Скромна чарівливість маргіналів. І В.Гнатюк і М.Дикарев — фігури в значній мірі маргінальні. Вони мали чималі труднощі з інтеграцією в український культурний контекст. Особливо важко було другому — жив і працював Дикарев не в українських губерніях, а спочатку у Воронезькій губернії, яку як частину України ніколи серйозно не сприймали навіть радикали-націоналісти, а потім на Кубані, де українське населення було чисельно значним, складаючи більше половини кубанських жителів. Як у всій Російській імперії, політичне значення українців і роль, яку вони реально могли в політичному житті краю грати, тут була мінімальною. І все ж, і М.Дикарев і В.Гнатюк своє місце серед української громадськості знайшли. Запорукою такої успішності була якась початкова українськість.

¹⁶ Гнатюк В. Етнографічні матеріали з Угорської Руси. — Нови Сад, 1986. — Т. 4. — С. 48–49.

¹⁷ Згадка із 1848 р. // Гнатюк В. Етнографічні матеріали з Угорської Руси. — Нови Сад, 1986. — Т. 4. — С. 89.

¹⁸ Mandrou R. De la culture populaire aux XVII et XVIII siecle: la Biblioteque bleue de Troyes. — Paris, 1964.

На відміну від М. Дикарева і В. Гнатюка, українська ідентичність яких сумнівів майже не викликає, Костельник входив в українську історію як саме ідентичнісний маргінал, що вже потім, поступово, вибудовував, розвивав і культивував свою українську ідентичність. Його особистий досвід переходу з русинської культури в українську представляє цікавий приклад добровільного розриву з маргінальним русинством на користь класичного українського руху¹⁹. Г. Костельник народився в 1886 році в Сербії, в Руському Керестурі — селищі, де жили українці і русини, що приїхали на Балкани в XVIII столітті²⁰. Будучи греко-католиком, він був вимушений залишити переважно сербські райони і одержати освіту в Загребі²¹. Примітне те, що в коло свідомих українців Костельник потрапив не без участі з боку В. Гнатюка. Таким чином, одні українські інтелектуали-маргінали сприяли соціалізації інших — ще більш маргінальних периферійних українців, в яких вони бачили значний потенціал для пропаганди української ідеї. Пізніше Костельник жив у Львові, поєднуючи викладання з науковою діяльністю. Він писав на своєму рідному бачванському діалекті, українською і хорватською мовами. У 1935 році, в газеті «Діло», Костельник опублікував статтю «Чому я став українцем»²², яка є важливим штрихом до його біографії. В 1903 році Костельник вперше спробував писати вірші, і перші свої твори він написав... українською мовою, точніше, її бачванським діалектом. Його книжка романтичних віршів на рідному діалекті мала назву «З мойого валала» («З мого села»).

Як політик і письменник Костельник сформувався тоді, коли серед українців йшла гостра дискусія між москвофілами, прихильниками поступового злиття українців з росіянами і відмови від української мови, і українофілами, що виступали за самостійний шлях української нації. Примітно, що балканські українці, що жили в сербських районах, були втягнуті в цю дискусію. Для них ідея союзу з сербами була неактуальна: за словами Костельника, серед місцевих українців домінували антисербські ідеї, а самих сербів вони вважали за «некультурних свинопасів»²³. На початку ХХ століття чимало балканських

¹⁹ Зовсім недавно в Україні стали помітні тенденції активізації інтересу до спадщини о. Гавриїла Костельника. У 2006 році журнал «Пам'ятки України» видав невеликий нарис про його життя і творчість. Див.: Пам'ятки України. Історія і культура. Науковий часопис. — 2006. — № 1–2. — С. 148–149.

²⁰ Про балканських українців див.: *Мацяк Є.* Українська еміграція в Югославії // Український Вісник. — 1942. — № 16; *Зелик І.* Українці в Югославії // Українські поселення. — Нью Йорк, 1981; *Рамач Л.* Русини-українці в Югославії. — Вінніпег, 1971; *Рамач Я.* Кратка історія руснацях. — Нови Сад, 1993.

²¹ Про конфесійний аспект в історії українців на Балканах див.: *Лецишин Я.* Сьогоднення українців Західної Славонії і Мославини // Українці Хорватії. Матеріали і документи / Ukrajinci Hrvatske. Materijali i dokumenti. — Кн. 1 / Кн. 1. — Загреб / Zagreb, 2002. — С. 164.

²² *о. Костельник Г.* Чому я став українцем? // Діло. — 1935. — 5, 16, 18, 19, 20 жовтня.

²³ Діло. — 1935. — 16 жовтня.

українців схилилися до союзу з хорватами, що істотно впливало на ідентичність деяких з них. Про те, що на певному етапі Костельник намагався співвіднести себе саме з хорватською нацією, писав він сам.

Костельник вільно писав вірші хорватською мовою. Проте хорватом стати не зміг, хоча для цього були всі умови. Єдиною перешкодою було те, що, за його словами, він ніколи б не міг щиро написати «ми — хорвати»²⁴, тому що це суперечило його моральним настановам. У такій ситуації почалося поступове повернення Костельника до українського коріння. У 1907 році Г.Костельник приїхав до Галичини, де продовжив вивчати теологію. У той час Львів страждав від гострих дискусій і суперечок між українофілами і москвофілами. Костельник прилучився до перших і незабаром перетворився на одного з най-послідовніших критиків і супротивників других. Він констатував, що логіка москвофілів була примітивною і не відрізнялася оригінальністю: українців вони могли майже виключно тільки лаяти, а саму Україну вважали результатом польсько-німецької змови з метою роз'єднання «великого російського народу».

Москвофіли, що жили в Галичині, відрізнялися особливим радикалізмом і висували проект злиття всіх слов'ян під егідою Росії, відводячи хорватському, польському, болгарському й іншим народам лише статус етнографічних груп великої російської нації. Ця ідея, на думку Г. Костельника, не мала ніяких перспектив, але вона знайшла декілька прихильників серед бачванських українців. Вони почали видавати газету «Зоря», де кожен автор писав на своїй «російській» мові — суміші декількох слов'янських мов, штучно наближеної до російської. У такому вигляді газета проіснувала лише рік, а потім автори перейшли на нормальний бачванський діалект української мови²⁵.

У Галичині Костельник пережив своєрідну українізацію. Поступово він дійшов думки, що українці в Україні і українці за її межами — один народ. У такій ситуації Костельник не забував, звідки він прийшов — тому якась маргінальність давала про себе знати. У 1923 році він видав граматику бачванського діалекту української мови. Пізніше русинські сербські діячі неодноразово указували на те, що Костельник зберігав зв'язки з тією українською громадою, з якої він вийшов: «У питанні мови бачванських руснаків Костельник був ортодоксом. Мова — то життя народу. Заберіть мову, й народ зникне. Завдяки тому, що Костельник почав писати, друкувати, уклав граматику тієї мови, та невеличка громада наших слов'ян, далеко від нас на півдні, збереглася і живе своїм життям»²⁶.

Утім, русинський компонент в діяльності Костельника не був магістральним. У своїй добровільній українізації він дійшов до того, що в 1918 році видав збірку «Встань, Україно». Г. Костельник не тільки виявився одним з послідовних критиків москвофільської течії в Україні як маргінальної політичної доктрини, але й сам пережив

²⁴ Діло. — 1935. — 16 жовтня.

²⁵ Зоря. — 1935. — 18 жовтня.

своєрідну світоглядну й ідентичнісну еволюцію, коливаючись між маргінальним провінціалізмом й відносно «елітарними» хорватством і українством. Особливість т.зв. предпарадигмальної стадії українського національного руху, на відміну від інших регіонів Центральної і Східної Європи, полягала у тому, що, будучи вже достатньо впливовим, він продовжував залишатися розколотим, не маючи парадигми, яка об'єднувала б більшість націоналістів. Магістральні українські тенденції співіснували з маргінальними москвофільськими. У такій ситуації українці, розкидані по різних кутах Центральної і Східної Європи, могли різними шляхами і способами вибудовувати свою ідентичність, роблячи складний вибір між українством і хорватством. За умов такого ідентичнісного вибору москвофільство вносило розкол в український національний рух. Іншими словами, в інтелектуальній українській культурі початку ХХ століття маргінали і своєрідна націоналістична еліта співіснували.

Замість висновків. Підводячи підсумки, відзначимо, що в рамках цієї статті нами розглянуті лише деякі аспекти проблеми зв'язку наукових розвідок М. Дикарева і В. Гнатюка з українською народною культурою. Найважливішим атрибутом цієї народної і традиційної культури була мова, яка пов'язувала місцеве українське населення з українцями на території українських губерній і протиставляла їх носіям російських діалектів, з якими вони були вимушені вступати в постійні контакти. Мова, розмовна і пісенна норми, зафіксовані Дикаревим та Гнатюком, дуже далекі від української літературної мови. Мова деяких творів Костельника теж далека від літературної норми, але сам він докладав чималих зусиль, щоб цієї маргінальності позбутися і вписатися в український літературний контекст.

Культура, носіями якої були М. Дикарев, Т. Луценко і селяни, які стали основним джерелом інформації для Гнатюка, була народною і традиційною культурою. Такий тип культури виявився периферійним і маргінальним. Це була не російська і не українська культура, не австрійська та не угорська свідомість. Це був унікальний тип прикордонної, перехідної культури, яка колівалася між російською і українською ідентичністю, між викликами русинства на Балканах і в Угорщині й українським національним рухом в Україні Романових і Габсбургів. Якщо Дикарев і Гнатюк описували і вивчали маргінальні дискурси української культурної традиції тільки стикаючись з нею, але не будучи її частиною, то Костельник сам був частиною такої маргінальної традиції. Саме цим пояснюється, що його ідентичність розвивалася і змінювалася на межі різних ідентичнісних проєктів. Подальший аналіз дискурсів народної культурної традиції допоможе краще зрозуміти особливості історії українського національного руху, українських периферійних територій, народної/традиційної культури в контексті модернізації і руйнування традиційних канонів.

²⁶ Шветлосц. — 1995. — № 3–4. — С. 322.

Юрій Бабюх

**ВИСВІТЛЕННЯ ПРОЦЕСУ
СТВОРЕННЯ
МОЛДАВСЬКОЇ АСРР
В ПЕРІОДИЦІ 1924 РОКУ**

На початку ХХІ ст. значення періодичної преси в соціально-політичному і культурному житті країни представляється безперечним. Не випадково пресу, як невід'ємну частину засобів комунікації, називають іноді «четвертою владою». Крім того, періодика завжди була і досі залишається найпершим засобом інформації і важливим історичним джерелом.

Завдяки періодичним виданням ми можемо повніше відтворити події того чи іншого часу, їхні причини та наслідки. Початок ХХ ст. став тим етапом розвитку преси, завдяки якому вона перетворилась у серйозну суспільну силу і почала використовуватись різними політичними силами як трибуна для викладу своїх позицій, вимог і доктрин.

Дане дослідження присвячене вивченню та аналізу актуальних проблем створення Молдавської АСРР, що висвітлювалися в зарубіжній (передусім румунській) та радянській періодиці 1924 року.

Загалом видання цього періоду можна поділити на ті, що передували створенню Молдавської автономії і ті, які з'явилися після 12 жовтня 1924 р. (офіційного оголошення про утворення МАСРР). Здійснивши спробу проаналізувати тогочасні публікації, можна більш точно визначити причини, наслідки та реакцію суспільства на дане державне утворення як з радянської, так і з румунської сторони.

В СРСР преса вже на ранньому етапі розвитку відображала політичні і соціальні інтереси вищого державно-політичного керівництва більшовицької партії. Така підконтрольність періодики допомагала у маніпуляції суспільною думкою населення, використовувалась як трибуна для викладу позицій партії в тих чи інших питаннях. Це рівною мірою простежувалося як у серйозних редакційних статтях і фейлетонах, зарубіжних новинах, місцевих вістях, так і кореспонденціях з місць, листах в редакцію.

Саме з метою впливу на громадську думку вже на підготовчому етапі створення МАСРР державні діячі СРСР та УРСР цілеспрямовано використовували періодичні видання. Серед заходів, пов'я-

заних з визначенням її статусу від 13 серпня 1924 р., передбачалося від імені Молдавської секції Одеського Губкому, сільрад кількох сіл і районів з молдавським населенням внести письмові пропозиції про створення МСРР, що мало бути закріплено відповідними резолюціями. Такі директиви безпосередньо виконувались уповноваженим ЦК КП(б)У по роботі серед молдаван у зв'язку з виділенням їх в автономну республіку А.Л. Грінштейном. Одночасно з цим планувалось підняти спочатку в місцевій, а потім і в харківській пресі кампанію за утворення МСРР. Цікаво те, що періодика повинна була проводити думку, що ініціатором виокремлення республіки є, передусім, місцеве населення. Саме тому в директиві наводився навіть зразок постанов місцевих органів влади приблизно такого змісту: «Беручи до уваги волю молдавського населення Придністровської полоси Одеської губернії, враховуючи особливості його побуту і мови та керуючись загальними принципами національної політики Радянської влади стосовно нацменшин, Одеський Губвиконком постановив внести в ВУЦВК питання про утворення автономної Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки»¹.

Про втілення в життя цих заходів свідчить інформаційна довідка для Президії ВУЦВК (кінець вересня — початок жовтня) про відгуки в пресі на ініціативу молдавської громадськості про створення МСРР². В ній зазначається, що в кінці серпня в українських газетах з'явилися публікації про низку селянських зібрань в селах Придністров'я, на яких піднімалося питання про утворення Молдавської Республіки.

Наприклад, селяни Слободзеї, Рибниці, Григоріополя та багатьох інших населених пунктів Придністров'я з переважаючим молдавським населенням прийняли резолюції, в яких зверталися до органів влади з проханням утворення МСРР. Вони вказували на те, що на території СРСР всі нації можуть згуртовуватись відповідно до своїх національних прагнень та інтересів.

«Вісті ВУЦВК» від 22 серпня 1924 року відзначали, що за останні дні в селах Наддністров'я відбулося декілька селянських сходів, на яких жваво обговорювалося утворення МСРР у складі УСРР та СРСР. Селяни молдавських сіл ухвалили резолюції, в яких зазначалося, що в СРСР всі нації можуть утворювати власні державні форми³.

Вже за кілька днів видання відмічало, що немає жодного села чи містечка, де не проходили б селянські збори на підтримку створення Молдавської Республіки. Відбулись мітинги в Слободзеї, Плинному,

¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 54. Арк. 266.

² ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2173. Арк. 31–32.

³ За Молдавську СРР // Вісті ВУЦВК і ХГВК. — № 189 від 22.08.1924.

Токмазеї, Григоріополі, де було прийнято відповідні резолюції, які підписувалися десятками тисяч селян⁴.

На тисячному сході селян-молдаван с. Суклеї Слободзейського району було винесено резолюцію з проханням через райпартком та райвиконком клопотати перед вищими органами влади про утворення в Придністров'ї Молдавської СРР, яка має увійти до складу СРСР⁵.

За вказівкою Малої Президії ВУЦВК⁶ в пресі було опубліковано телеграму Балтського Окрвиконкому з клопотанням делегації молдаван про порушення перед центральними органами влади питання створення Автономної Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки⁷, а також схвальну відповідь ВУЦВК на цю телеграму.

Неабияке значення для піднесення самосвідомості молдавського народу мав випуск газети «Плугарул Рош» молдавською мовою з 1 травня 1924 р. Хоча під час загальних зборів молдаван і бессарабців щодо роботи серед молдавського населення 16 травня 1924 р. Г.І. Старий (член Одеського губкому партії, редактор газети) вказував на недоліки першого номера газети, особливо піднімаючи мовне питання, проте більша частина зібрання була налаштована більш оптимістично. Зокрема, журналіст Меклер зауважив, що видання, попри всі неминучі дефекти, є прогресом у роботі серед молдаван і в майбутньому за допомоги молдавського Бюро техніки його видання, безсумнівно, покращиться. Аналогічної думки притримувався інший учасник зборів Салтанович. Він вказував, що «Плугарул Рош», незважаючи на певні помилки, стала стимулом для подальшої роботи в даному напрямку. Тому він пропонував лише вітати тих товаришів, які були ініціаторами її створення.⁸

В кінці серпня 1924 р. секретар Одеського губкому КП(б)У Ф.Д. Корнюшин відмічав, що згідно директиви про утворення молдавської республіки згадану газету стали випускати частіше й більшим тиражем. В ній з метою пропаганди створення Молдавської автономії, поряд з іншими матеріалами, часто розміщували резолюції селянських зборів. Також Корнюшин вказував на недоліки у

⁴ Рух за утворення Молдавської СРР поширюється. // Вісті ВУЦВК і ХГВК. — № 192 від 26.08.1924.

⁵ Молдавская ССР. // Известия Одесского Губисполкома, Губкома КП(б)У и Губпрофсовета (вечерний выпуск). — №381 від 23.08.1924.

⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 55. Арк. 69.

⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1821. Арк. 5; опубліковано: Образование Молдавской ССР и создание Коммунистической партии Молдавии: Сб. документов и материалов. — Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1984. С. 67-68.

⁸ ДАОО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 1239. Арк. 1-3.

РЕПУБЛІКА СОЦІАЛІЗМ СОВЕТІВ МОЛДОВИНСКІ ВА ФІ АЛІКТИВІТІ

ДА ПОЙ ШИ АЮРЯ.

Відомо, що в Молдові, як і в Україні, в останні роки відбувся великий процес національного відродження. Народ молдованів, який довго був під впливом чужої культури, почав пробиратися до своїх національних кордонів. Це виражається в тому, що в Молдові з'явилася національна преса, національні школи, національні товариства. Це свідчить про те, що народ молдованів став більш самостійним і національно свідомим.

Важливою ознакою цього процесу є поява національних культурних центрів. Такі центри організовують культурні заходи, видають газети, проводять лекції. Це дає можливість молоді вивчати свою історію, свою мову, свою культуру. Це також дає можливість людям, які виходять з інших країн, знайомитися з культурою молдованів.

Особливу увагу слід звернути на діяльність національних культурних центрів в Одесі. Ці центри організовують культурні заходи, видають газети, проводять лекції. Це дає можливість молоді вивчати свою історію, свою мову, свою культуру. Це також дає можливість людям, які виходять з інших країн, знайомитися з культурою молдованів.

ЗАЯВЛЕННЯ

де за сате де не Інстру митре
и 4-а сесия Губернаторуна

М. І. Кабанов
Заявляє про...

М. С. Кабанов
Заявляє про...

М. С. Кабанов
Заявляє про...

М. С. Кабанов
Заявляє про...

виданні національної преси — майже повну відсутність молдавських культурних сил⁹. Розглядаючи це питання, бюро молдавської секції Одеського губкому у вересні 1924 р. вирішило зобов'язати своїх членів в якості партійного навантаження дописувати для газети і вести облік їх роботи. Редакції газети «Плугарул Рош» доручалось самостійно розширити мережу сількорів.¹⁰ Окрім того, в цей час змінилось й керівництво газети. Замість І.М. Криворукова, якого

⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1821. Арк. 2.
¹⁰ ДАОО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 1239. Арк. 28–28об.

перевели на більш відповідальну та активну державну роботу в Молдавській Республіці, редактором призначили одного з активістів створення Молдавської Республіки С.М. Бубновського.

Газета «Плугарул Рош» від 3 жовтня 1924 р. опублікувала резолюцію IV Сесії Одеського Губвиконкому про підтримку перед ВУЦВК прагнення молдавського населення створити Молдавську АСРР¹¹.

Газета «Известия ЦИК СССР и ВЦИК» підкреслювала неймовірне зростання політичного ентузіазму молдавського народу¹². «Бакинський робочий» надрукував інтерв'ю з секретарем ЦК КП(б)У О.В. Медведєвим про утворення Молдавської Радянської Республіки, в якому наголошувалось, що державне оформлення молдавської національності матиме важливий культурний та політичний вплив на Бессарабію. Газета «Правда» відмічала наростаючі національні стремління молдаван, які проявляються на різноманітних зібраннях. Цьому, на думку авторів, сприяло проведення культурно-освітньої роботи молдавською мовою, поява молдавської газети, підбір молдаван на посади голів сільських рад та на інші відповідальні пости¹³.

Здійснені наркомосвіти заходи у справі поширення культурно-освітніх установ нацменшин України висвітлювала подільська газета «Червоний шлях». Зокрема, зазначалося, що особлива увага приділялася культурному обслуговуванню молдаван та болгар, яких в Україні налічувалося до 200 тисяч. Повідомлялося про відкриття до 30 нових молдавських шкіл, організацію спеціальних курсів для підготовки молдавських вчителів, видання підручників та журналів молдавською мовою. Відмічалось, що в молдавських та болгарських селах з часом буде відкрито хати-читальні, а в найгустіше населених місцевостях — театри¹⁴.

На значенні роботи в культурно-освітній та соціальній сферах наголошував й член Раднаркому та ВУЦВК В.П. Затонський в інтерв'ю газеті «Вісті ВУЦВК»: «Ми дамо молдавському селянину книжку, культуру та шпиталь. Ми не маємо думки воювати за Бессарабію. Ми раді тому, що молдавське населення економічно

¹¹ Начало большого пути: Сб. документов и материалов к 40-летию образования Молдавской ССР и создания Компартии Молдавии. — Кишинев: Партийное издательство ЦК КП Молдавии, 1964. С. 46.

¹² Образование Молдавской ССР и создание Коммунистической партии Молдавии: Сб. документов и материалов. — Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1984. С.65–66.

¹³ Образование Молдавской ССР и создание Коммунистической партии Молдавии: Сб. документов и материалов. — Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1984. С. 68–70.

¹⁴ Освіта серед нацменшості на Україні. Заходи нарком освіти. // Червоний край. (щоденна газета Подільського Губкому КП(б)У, Губвиконкому та Губпрофради. — №142 від 18.09.1924.

зміцніло і вимагає розвитку культури». Далі акценти були розставлені чіткіше: «...Ми ні краплі крові не дамо за поширення наших кордонів... проте кордон Союзу завжди просуватиметься вперед, бо ми від Бессарабії не відмовляємося, і не відмовляємося від моральної підтримки закордонних братів-молдаван»¹⁵.

Селянська газета Одещини «Червоний степ» вказувала на незначні розміри майбутньої Молдавської Республіки. Проте натяк на шляхи її розширення містився й тут. Мовляв, про розширення її кордонів подбають самі молдавани, які, хоча й запізнилися з утворенням власної держави, проте за останній рік значно зросла їх самосвідомість, з'явилася газета й готуються до друку книжки молдавською мовою¹⁶.

Загалом, в серпні-жовтні 1924 року в усіх газетах України, зокрема в одеських, київських, харківських, а також московських центральних органах преси, з'явився ряд статей, кореспонденцій і телеграм, присвячених питанню утворення Молдавської СРР. В них проводилась думка, що МАСРР — єдиний шлях до щасливого життя молдавського народу для покращення господарства та відродження його культури. Припускалося, що, державно оформившись, молдавська нація зможе швидше підвестись і культурно вплине на Бессарабію, покаже бессарабському населенню, хто є дійсно захисником народу й змусить його тяжіти до Молдавської Республіки.

Не залишилися осторонь питань підготовки створення Молдавської Республіки й зарубіжні засоби масової інформації. Зокрема, кореспондент РОСТА (російського телеграфного агентства) у Відні 20 вересня 1924 року повідомляв, що вся румунська преса жваво коментувала майбутнє утворення молдавської автономії в складі УСРР. Румунська офіційна та приватна преса всіляко намагалася послабити враження, яке мало повідомлення про створення Молдавської СРР в Румунії¹⁷.

Зарубіжні публікації ретельно переглядалися та аналізувалися в Радянському Союзі. Зокрема, на заяви румунських міністрів та деякі коментарі в пресі відреагував член ЦК нацменшин при ВУЦВК Іон Дік.

В інтерв'ю виданню «Тан» міністр фінансів Румунії В. Братіану заявив, що визнання радянською владою факту проживання на її території 400 тисяч молдаван, тобто румун, підтверджує мудрість

¹⁵ До утворення Молдавської СРР. Відповідь тов. Затонського //Вісті ВУЦВК і ХГВК. — № 222 від 30.09.1924.

¹⁶ Хай живе Молдавська Республіка! //Червоний степ. (Селянська газета Губкомітету КП(б)У, Губвиконкому Рад, Губради Профспілок Одещини). — № 72 (158) від 28.08.1924.

¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2173. Арк. 32

румунської політики, яка, знаючи про це, ніколи не намагалася зібрати все своє етнічне населення в рамках однієї держави. Крім того, румунські делегати на численних міжнародних конференціях підкреслювали, що їх країна надзвичайно зацікавлена в збереженні миру в регіоні. Вони зазначали, що створення ще однієї румунської держави між СРСР та Румунією розглядається останньою як засіб для покращення взаєморозуміння обох країн та можливості розвитку в російській імперії румунського національного життя¹⁸.

Інша частина румунських видань не розділяла офіційну точку зору. Так, газета «Адеверул» (орган великих капіталістичних кіл) від 19 вересня 1924 року наголошувала на поновленні російської імперської політики царських часів, оскільки під прикриттям автономної республіки вбачається тенденція до повного возз'єднання молдавських земель «аж до моря». Через два дні редакція знайшла за потрібне розвинути цю ідею, припускаючи, що Росія створює Молдавську Республіку не з альтруїстичних міркувань (тобто йдеться не про національні інтереси молдаван), а з метою подальшої анексії Бессарабії або навіть всієї Румунії. В той же час зазначалось, що можливий і інший сценарій розвитку подій, за яким Задністров'я добровільно приєднається до Румунії, як раніше це зробила Бессарабія.

В інтерв'ю «Адеверулу» міністр Бессарабії Інкулець також наголошував, що таке утворення як Молдавська Республіка може стати зброєю, яка з часом повернеться проти СРСР. Він аргументував це тим, що комуністичний лад неприйнятний для селян взагалі, а особливо для індивідуалістськи налаштованих молдавських селян, які не уявляють свого існування без приватної власності на землю. Міністр попереджав, що очікуваної більшовиками революції в Бессарабії не буде, а «банди, які дестабілізували ситуацію в краї» (очевидно, малося на увазі Татарбунарське повстання), були ліквідовані армією з допомогою місцевого населення.

Італійська газета «Корьере дела Сера», аналізуючи створення «буферної держави», також прийшла до висновку, що її основна мета — стати центром тяжіння для Бессарабії¹⁹. Небезпеку для Румунії в разі створення Молдавської Республіки побачив й «Кур'єр Польський», зауважуючи, що вже сама назва «Молдавська Республіка» буде магнітом для всіх бессарабських молдаван²⁰.

¹⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1821. Арк. 23.

¹⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1821. Арк. 29.

²⁰ Молдавська РСР — небезпека для Румунії // Вісті ВУЦВК і ХГВК. — № 199 від 3.09.1924.

Проте напередодні франко-радянських переговорів у вересні 1924 року румунська преса змінила тон, переставши писати про підготовку радянською владою перевороту на Балканах та анексії Бессарабії. «Адеверул» відмічав, що румунський уряд намагається досягти домовленості з СРСР щодо бессарабського питання²¹. В цей час румунський уряд через посередництво Франції та Італії намагався налагодити відносини з Радянським Союзом, тому негативна інформація в пресі була непотрібною.

Таким чином, до 12 жовтня 1924 року європейська та, зокрема, румунська преса встигла побачити справжні причини створення Молдавської Республіки й в тій чи іншій формі попередити про його можливі наслідки. Але в той же час відчувалося прагнення применшити значення майбутнього державного утворення, попередити радянську сторону про неоднозначність рішення утворити молдавську автономію на лівому березі Дністра.

Загалом, як бачимо, публікації в періодичних виданнях цього періоду зумовлені досить складною геополітичною ситуацією, що склалася в Європі в 20-х рр., необхідністю підтримувати безпеку на континенті та експериментальною зовнішньою політикою більшовицької Росії, яка навпомацки визначала рамки можливого, налагоджуючи водночас відносини з сусідами.

12 жовтня 1924 р. на III сесії ВУЦВК восьмого скликання відбулось юридичне оформлення Молдавської АСРР. У документі, зокрема, говорилося: «Беручи до уваги твердо виражену волю робітників та селян Радянської Молдавії й виходячи з непохитних основ Конституції Союзу РСР, III сесія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету VIII скликання постановила: 1. Утворити в складі Української Соціалістичної Республіки Автономну Молдавську Соціалістичну Радянську Республіку».²²

Після офіційного утворення Молдавської Республіки в радянській пресі з'являлись переважно вітальні статті на адресу МАСРР з різних регіонів СРСР. Інформацію про постанову III сесії ВУЦВК вмістили газети «Вечерняя Москва», «Заря Востока», «Бакинский рабочий» та інші.

12 жовтня 1924 року газета «Вісті ВУЦВК» на першій шпальті розмістила лозунг: «По обидва боки Дністра з уст катованого селянина Бессарабії й вільного громадянина радянської землі лунає клич: Живи, вільна Радянська Молдавія! На нього робітники та

²¹ Новые шаги Румынии по бессарабскому вопросу// Известия Одесского Губисполкома, Губкома КП(б)У и Губпрофсовета (вечерний выпуск). — №393 від 6.09.1924.

²² Образование Молдавской ССР и создание Коммунистической партии Молдавии. Сборник документов и материалов./ Институт истории партии при ЦК КПМ; Составители С.Я. Афтенюк и др. — Кишинев, 1984 — ст. 85.

селяни України устами свого уряду відповіли: Хай живе Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка!». У вітальній редакційній статті говорилось, що АСРР є новою державною організацією, що постає на західному кордоні з волі молдавського населення. Перед українським урядом стояло одне завдання — санкціонувати виявлену волю молдавського населення до державного самовизначення. А також заявити вголос про те, що хоча більша частина території та населення перебуває під румунською окупацією, «прийде час, коли зростеться штучно розірване тіло народу Молдавії»²³.

У вітальних промовах, проголошених на III сесії ВУЦВК, висловлювалася надія на те, що трудящі Союзу допоможуть своїм відсталим братам-молдаванам будувати своє економічне та культурне життя, а молдавани Задністров'я, слідкуючи за радянським будівництвом в СРСР, прагнутимуть рухатися шляхом Молдавії (В.Я. Чубар); вказувалося, що молдавське населення Одещини переходить до самостійного життя (Ф.Д. Корнюшин). А представник Чернігівщини Г.М. Одинець зауважував, що якби на західному кордоні проживала компактна маса поляків, «ми б дали їй можливість вільного державно-національного й культурного розвитку»²⁴. Такі заяви повністю відповідали офіційно проголошеній національній політиці Радянського Союзу та практичній її реалізації, що проявилась в створенні низки автономних державних утворень в 20-х роках.

Лишалось тепер забезпечити пропагандистський ефект від здійсненого кроку. В «Известиях Одесского губкома КП(б)У, губисполкома и губпрофсовета» від 14 жовтня наголошувалося на контрастах розвитку молдавського народу по обидва береги Дністра, де «з однієї сторони панують кати та гуркіт гармат, а з іншої — братерська турбота й допомога, ентузіазм і творчий порив, направлені до великої цілі — перемоги праці»²⁵. В «Коммунисте» та в «Правде» було надруковано статтю секретаря ВУЦВК П.І. Буценка «Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка». Постанову про створення автономії він називав результатом клопотань робітників та селян Придністров'я, які зможуть вільно розвиватися в межах УСРР. Також Буценко намагався спростувати висловлювання румунської сторони щодо імперіалістичної політики радянської

²³ АСРР // Вісті ВУЦВК і ХГВК. — № 233 від 12.10.1924.

²⁴ АСРР. // Известия Одесского Губисполкома, Губкома КП(б)У и Губпрофсовета (вечерний выпуск). — № 424 від 13.10.1924.

²⁵ Образование Молдавской ССР и создание Коммунистической партии Молдавии. Сборник документов и материалов / Институт истории партии при ЦК КПМ; Составители С.Я. Афтенюк и др. — Кишинев, 1984 — ст. 91.

влади, вказуючи на миролюбну політику СРСР та її націленість на скорочення армії й роззброєння²⁶.

Найбільш гучним резонанс від створення МАСРР поза межами СРСР природно, був у Румунії. Міністерство іноземних справ Румунії створило спеціальний відділ закордонної пропаганди для пояснення Європі точки зору Румунії на бессарабське питання. Поспіхом було прийнято закон, спрямований проти «учасників інтернаціональних організацій, що мають на меті скинення існуючого устрою в країні, замах на її безпеку та цілісність, а також проти осіб, які перебувають на службі в іноземних державах» з жорсткими мірами покарання.

В румунському парламенті відбулася загальна маніфестація опозиції на захист прав Румунії на Бессарабію, в якій взяли участь і депутати від селянської партії. В стінах парламенту відбувалися численні інтерпеляції (офіційні запити депутатів до міністрів, відповіді на які супроводжуються дебатами) з питань створення МАСРР. Так, 14 листопада 1924 р., відповідаючи на запитання сенатора Гібанеску стосовно солідності новоствореної молдавської республіки та про тенденції розвитку радянської держави, прем'єр-міністр Братіану, заспокоюючи депутатів, вказував, що хоча республіка й створена зі згоди та дозволу московського уряду, не слід гадати про розрахунки й наміри радянської сторони. Він зазначав, що «румуни не повинні непокоїтись тим, що сусідня держава визнала відсутність територіальних претензій до Румунії» і її небажання втягуватись у дипломатичні чи військові конфлікти з цього приводу («Вінторуль» від 17.11.24 р.). Підсумовуючи свій виступ, прем'єр-міністр припустив, що «нормальні часи» знову повернуться, оскільки «суспільні бурі проходять так, як і атмосферні, а дуже цінним фактом для розвитку країни та народу буде визнання утвореної на східних кордонах молдавської державності»²⁷.

Слід зауважити, що публікації в румунській пресі цього періоду носили суперечливий і часто протилежний характер — від занепокоєних і стурбованих до заспокійливих. Це пояснюється, насамперед, заангажованістю авторів. Так, відомі румунські журналісти того періоду намагалися звернути увагу як керівництва держави, так і громадськості на загострення відносин внаслідок створення МАСРР. Водночас, урядовці в інтерв'ю засобам масової інформації намагались показати несерйозність Молдавської Республіки та намірів

²⁶ Автономная Молдавская Советская Социалистическая Республика. // Коммунист. — № 236 від 14.10.1924 «Правда» 18 жовтня 1924 р; Образование Молдавской ССР и создание Коммунистической партии Молдавии. Сборник документов и материалов./ Институт истории партии при ЦК КПМ; Составители С.Я. Афтенюк и др. — Кишинев, 1984 — ст. 94–95.

²⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1821. Арк. 41.

радянського керівництва, пов'язаних з нею, аби зберегти спокій в країні всіма можливими засобами.

Один із найвидатніших румунських кореспондентів того часу, голова всерумунського синдикату журналістів, К. Балакбаша в статті для «Адеверул» називав створення МАСРР махінацією Радянського Союзу проти Румунії. Екс-міністр Бессарабії Богос в інтерв'ю для того ж видання зауважував, що задністровська республіка завдасть багато клопоту та труднощів румунській стороні²⁸.

«Ендендас Румен» від 15 листопада 1924 р. опублікувала досить суперечливі матеріали. За повідомленням Міністерства внутрішніх справ Румунії, створення МАСРР не мало в країні ніякого резонансу. Саме тому її слід розцінювати як незграбний маневр радянської влади, якій не тільки не вдасться створити центр тяжіння для населення Бессарабії, але й доведеться підтвердити публічно румунський характер цієї провінції (до цього часу радянська сторона постійно це заперечувала)²⁹.

В тому ж номері «Ендендас Румен» в статті під назвою «Незграбний маневр Рад» наголошується, що новина про утворення Молдавської Республіки спричинила в останні дні «деякий шум». Про серйозність цього маневру свідчить те, що назва Молдавська Республіка запозичена в однієї з старих провінцій, яка є колискою національних династій.

Легковажне ставлення до Молдавської Республіки з боку міністра Інкулеця відмічав екс-міністр Бессарабії Богос. Він зазначав, що для політиків та державних діячів очевидно, які цілі переслідують більшовики цим утворенням, але не розумів оптимізму уряду з цього приводу. Богос наголошував на інтенсивній пропаганді більшовиків в Бессарабії та констатував програш Румунії в цьому аспекті. Зокрема, екс-міністр звертав увагу на невдоволення місцевого населення існуючою адміністрацією (мова йде, насамперед, про шахрайство та владні зловживання), наголошував, що «румунське слово» важко пробиває собі дорогу, особливо на селі, тощо. Він відмічав, що румунська влада могла легко завоювати душу всіх верств населення, але не зробила цього. Хоча все залежало лише від гарної адміністрації, від підбору її персонального складу, а також слід було припинити зловживання чиновників і, як наслідок, ситуація в Бессарабії була б зовсім іншою (мова йде, перш за все, про громадську думку, що було дуже важливо в світлі можливого плебісциту в Бессарабії на предмет її територіальної приналежності)³⁰.

²⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1821. Арк. 34.

²⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1821. Арк. 37.

³⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1821. Арк. 39.

Разом з тим румунська періодика наголошувала на історичних правах на Бессарабію, на неприпустимості радянської політики, а також звертала увагу на можливий сценарій подальших подій стосовно бессарабського питання та участь іноземних країн в його розв'язанні.

К. Балакбаша стверджував, що Бессарабія потрібна «червоній» Росії, як і «білій», для задоволення владолюбних планів московського імперіалізму. Він також доводив історичну приналежність Бессарабії, «яка з 1369 р. була молдавською, не знала іншого володарювання до початку XIX століття, яку вкрав царський режим шляхом зрад та підкупу»³¹. На думку журналіста, права Румунії на Бессарабію настільки очевидні, що незважаючи на те, що Росія в порівнянні з Румунією богатир, вона не наслідуються вести активні дії щодо приєднання Бессарабії, окрім підлих заходів, розбою та віроломства.

«Ендепендас Румен» стверджувала, що Задністровська Молдавська Республіка не може бути основою для створення держави, оскільки: по-перше, створена повністю на території іноземної країни.

По-друге, жодна територіальна одиниця не може вважатися законною і по-справжньому незалежною без утвердження формального органу, який представляє населення цієї території. Видання констатує, що в даному випадку без згоди молдаванам пропонують «насолоти більшовицького раю, якого вони зовсім не бажають»³².

К. Балакбаша, як людина близька до дипломатичних кіл та Міністерства закордонних справ, зауважував, що майже всі союзники відмовились допомогти Румунії у випадку нападу Росії. Навіть більше, деякі великі держави, зокрема Італія, надали допомогу Москві, офіційно не визнаючи приєднання Бессарабії до Румунії³³.

«Ендепендас Румен» відмічала, що радянська влада намагалась створити шляхом пропаганди комуністичні республіки в усіх країнах Європи. Ці процеси часто супроводжувались невдачами, тому Москва прагнула створити іноземні держави в межах своїх власних кордонів.

Костянтин Балакбаша, прогножуючи подальший розвиток подій в бессарабському питанні, відмічав, що московський уряд може переправити через Дністер озброєні загони для дестабілізації ситуації, для підбурювання населення та посилення в нього відчуття невпевненості і анархії. Це змусить Румунію утримувати на берегах

³¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1821. Арк. 34.

³² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1821. Арк. 37.

³³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1821. Арк. 34–35.

Дністра численну армію, що призведе до фінансового виснаження й слугуватиме додатковим подразником для населення, яке завжди незадоволене великим скупченням військ.

На шпальтах «Адеверула» Балакбаша писав: «Зі створенням Молдавської Республіки офіційна Москва знімає з себе відповідальність за дії бандитів, які переправляються з-за Дністра. Почнеться боротьба між братами. Згодом, коли Росія достатньо озброїть Молдавську Республіку, відбудеться війна, яку оголосить маленька республіка Румунії — і знову Радянська Росія не буде скомпрометована. Такий перебіг подій матиме для неї цілий ряд переваг, оскільки Румунія не зможе посилатися перед Польщею на союзний договір, за яким передбачається оборонний союз лише у випадку нападу Росії».

З іншої сторони, Балакбаша задавався питанням щодо поведінки в такому випадку Югославії та Хорватії, які попередили румунську владу, що не нададуть їй допомогу в випадку війни з Росією, оскільки Бухарест не має прав на Бессарабію. Журналіст ставив ряд питань, які турбували суспільство: чи допомагатимуть ці країни Румунії у випадку війни з Молдавською Республікою? Чия Бессарабія — Москви чи Тирасполя? Та найголовніше, для чого створена ця Молдавська Республіка (невже вона слугуватиме центром притягання для бессарабців, як взірець свободи та благополуччя)?³⁴

Намагаючись відповісти на це запитання, «Адеверул» від 10 листопада 1924 р. вказувала, що радянський уряд сам почав відкривати свої наміри щодо МАСРР. Ті, хто думав, що ця республіка створена для забезпечення автономності задністровських молдаван, помилялись. Радянська влада визнає, що створенням цієї республіки переслідує лише цілі агітації по бессарабському питанню.³⁵

В телеграмі, відправленій 1-го листопада 1924 р. за кордон і опублікованій в іноземних газетах, радянський уряд запевняв, що міста Бірзула та Тирасполь розглядаються як тимчасові центри МАСРР. Голова молдавського ревкому пішов ще далі, заявивши, що більшість території республіки знаходиться на іншій стороні Дністра, тому її столицею має бути Кишинів.³⁶

«Лупта» — газета, близька до румунської таємної політичної поліції (охранки) — писала про можливість впливу на мешканців румунських сіл Задністров'я, незадоволених більшовицьким режимом, з тим, щоб агітувати за відправку ними делегатів з проханням прийняти їх землі в склад Румунії. Цей варіант пропонувався як

³⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1821. Арк. 35.

³⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1821. Арк. 42.

³⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1821. Арк. 42.

запасний на випадок загострення ситуації у разі продовження радянської пропаганди в Бессарабії щодо її об'єднання з Закарпаттям.³⁷

З матеріалів наведених вище публікацій видно, що в той час румунська влада не могла допустити, щоб бессарабське питання вирішувалося шляхом плебісциту, оскільки населення було незадоволене політикою місцевої адміністрації, а також знаходилося під враженням від придушення Татарбунарського повстання. У зв'язку з цим уряд, незважаючи на оптимістичні заяви, був стурбований активною радянською політикою в регіоні та можливістю активізації виступів в Бессарабії.

Періодика стала виразником думок румунської громадськості, яку турбувало питання про можливість розв'язання військового конфлікту та участь іноземних держав в ньому згідно міжнародних договорів. Водночас зверталася увага на політичні, геополітичні та соціальні проблеми в Бессарабії, що були спричинені як тодішньою політикою Румунії, так і діяльністю СРСР, зокрема, створенням Молдавської АСРР.

Що ж до радянської преси, цілком підпорядкованої державі, то вона висвітлювала лише аспекти, вигідні більшовицькій владі. Періодика залишилась лише агітаційно-пропагандистським інструментом вищого партійно-державного керівництва, здатним формувати думку населення СРСР про досягнення «братнього молдавського народу».

³⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1821. Арк. 43.

Розділ 4
РЕГІОНАЛЬНО-ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Федорова Лариса (Київ)

**Становлення і розвиток киевознавства
(кінець XVIII — початок XX ст.)**

Вербиленко Галина (Київ)

**Роль історико-філологічного відділу ВУАН
у розвитку історичної географії
в 20-х — 30-х рр. XX ст.**

Сагач Оксана (Чернігів)

**Діяльність Центральної адміністративно-
територіальної комісії
по підготовці до переходу на триступеневу
систему врядування у 1924–1925 рр.**

Архипова Світлана (Київ)

**Територіальний розвиток київського
Лівобережжя в XX ст.**

Лариса Федорова

**СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК
КИЄВОЗНАВСТВА (КІНЕЦЬ
XVIII — ПОЧАТОК XX ст.)**

«Київ — культурний і історичний центр світового значення, більш ніж який інший на цілій українській землі... А монументальна і побутова історія Києва як великого культурного огнища, що певними часами кидав проміння людського розуму, творчого генія, організаційної ініціативи на великі простори Східної Європи — організовував, творив, підіймав людські маси, — вона розпорошується, никне, перетворюється в порожні слова, не підперта ілюстрацією реальних пам'яток — свідків цього життя і творчості», — писав наприкінці 1920-х рр. видатний український історик, голова Історичної секції ВУАН, академік М. Грушевський, обґрунтовуючи необхідність створення джерелознавчого центру з вивчення історії стародавньої столиці України, яким він вбачав музей міста¹.

То був час розквіту історичного краєзнавства в Україні, зокрема і киевознавства, яке було майже знищено у 1930-х рр. репресивними засобами під гаслами боротьби з націоналізмом. Репресії супроводжувалися намаганням пристосувати до нових державних пріоритетів найдавнішу історію «трьох братніх народів» (українців, білорусів, росіян), «колискою» яких був визнаний Київ. Як не згадати тут офіційну великодержавну доктрину «трьох столиць» з її сумнозвісною «триединою» формулою — народність, самодержавство, православ'я, уособленням яких було проголошено відповідно Москву, Петербург і Київ. Підтримана урядом царя Миколи I, вона стала ідеологічним підґрунтям вивчення історії Києва, яку неодноразово спробували підпорядкувати інтересам владних структур царської Росії і Радянського Союзу.

Киевознавство посідає значне місце в розвитку українознавства, збереженні і освоєнні культурно-історичної спадщини України. Між тим, багато проблем формування міста Києва та його історичного життя, культурних процесів, що тут відбувалися впродовж тисячоліть, залишаються недостатньо вивченими, а іноді й спотвореними. Ще чимало джерел чекають своїх дослідників, введення до наукового і суспільного обігу.

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України (далі — ІР НБУ). — Ф. Х. — Спр. 10098. — Арк. 1–2.

Перші відомості про місто та його пам'ятки, визначні події та мешканців, розвиток матеріальної і духовної культури сягають у добу Київської Русі. Вони містяться в «Повісті временних літ» XII ст. і «Патерику Печерському» XIII ст. Процес започаткування і становлення киевознавства на науковому ґрунті відбувався з кінця XVIII ст. Він був викликаний об'єктивними чинниками, насамперед тими величезними змінами у соціально-економічному, культурному, духовному стані суспільства, що сталися внаслідок промислових революцій і швидких темпів урбанізаційних процесів. Розвиток промисловості й торгівлі привів до різкого зростання темпів розбудови міст, урбанізованість набувала визначного характеру у житті країн. Так, у XIX ст. кількість європейських міст з населенням понад 100 тис. мешканців збільшилась у 7 разів (у XVIII ст. — лише в 1,5)². Якщо на початку XIX ст. у Києві налічувалось 22 тис., у 1856 р. — 62,5 тис., то в кінці XIX ст. — 626 тис. жителів³, тобто кількість населення зросла майже у 30 разів. Інтенсивний розвиток міст супроводжувався величезними за масштабами перебудовами, переплануванням і змінами. Все це мало значні наслідки. Місто набувало значення культуротворчого організму, осередку матеріальних і духовних цінностей. Зміни в його зовнішньому вигляді, житті й побуті супроводжувались як знахідками старожитностей під час будівельних робіт і благоустрою, так і втратами пам'яток. З'являється суспільна потреба вивчення міста, осмислення його ролі в житті суспільства протягом століть, збереження історико-культурної спадщини. Історичні міста, зокрема Київ, стають об'єктами спеціальних досліджень, колекціонування, пам'яткоохоронної роботи.

Розвиток історичної науки, становлення археології як самостійної історичної дисципліни, етнографії, відкриття університетів, у тому числі Київського 1834 р., що стали справжніми науковими центрами, діяльність окремих учених, місцевої інтелігенції, численних наукових і аматорських товариств були тими основними чинниками, завдяки яким постало історичне краєзнавство, зокрема і киевознавство. Крім того, слід акцентувати увагу на такому важливому факторі, як культурно-національний рух в Європі, пов'язаний із становленням націй і народностей, національної свідомості. В Україні до цього додалася загроза втрати культурної самобутності, на що була спрямована політика царської Росії. Це мало наслідком зростання інтересу до історії, мови, фольклору,

² Бунин А.В., Ильин Л.А., Поляков Н.Х. Градостроительство / Под ред. В.А.Шкварикова. — М., 1945. — С. 239.

³ История Киева. — К., 1984. — Т. 2. — С. 126; Верменич Я.В. Київ 19–21 с. // Енциклопедія історії України. — К., 2007. — Т. 4. — С. 215.

літератури, традицій свого народу, прагнення пізнати витoki національного родоводу.

Київ, який завжди сприймався українцями як столиця країни, порівняно рано став об'єктом активних краєзнавчих студій. Першим періодом цих досліджень можна назвати кінець XVIII — першу половину XIX ст. Царський уряд намагався направити інтерес до історичного минулого Києва у бажане для самодержавства русло. Ще у 1760 р. за пропозицією російської Академії наук і мистецтв Сенат розіслав у всі губернії укази, щоб для створення атласу Російської імперії зібрати відомості про природні умови, економіку, етнографію, історію міст і регіонів, виявити рештки старих міст, городища, фортеці. Відповідь на ці запитання стосовно Києва наражалася на великі труднощі, тому що історія міста майже не вивчалася. Тому складене «Описание Киева» у багатьох випадках базувалося на усних відомостях. 1785 р. було підготовлено записку про київські старожитності у зв'язку з підготовкою подорожі імператриці Катерини II⁴, опубліковану наступного року. Її подано разом з історією міста за В.Татищевим. У 1791 р. друкарня Київської академії при Києво-Печерській лаврі випустила в світ працю митрополита Самуїла (Миславського) «Краткое историческое описание Киево-Печерския лавры», до якої додано його ж огляди «Достопамятнейшие древности в Киеве» и «Краткое историческое известие о Киеве». Фактично це перший надрукований у Києві посібник з історії Києва та Київської Русі та перший опис основних архітектурних пам'яток Києва. В другому і третьому виданнях (1795 р. і 1798 р.) його було доповнено «Извещием о погребенных в Киеве князьях и княгинях роду Рюрикова».

Початок наукового вивчення Києва пов'язаний з діяльністю археолога та історика М.Берлінського, яка розпочалася наприкінці XVIII ст. Його твори «Пространная история города Киева с топографическим его описанием, собранная из разных киевских книгохранилищ и старинных рукописей» (не видана), «Краткое описание города Киева, содержащее историческую перечень сего города» (Спб., 1820), «Историческое обозрение Малороссии и города Киева» (частково надруковано в журналі «Молодик» у 1844 р.) побудовані не лише на письмових, але й на археологічних джерелах. М.Берлінський протягом багатьох років розшукував і збирав рукописи, нумізматику, здійснював археологічні розкопки (зокрема у Вишгороді), реєстрував і описував археологічні знахідки в місті. Твори дослідника є першою спробою систематичного викладення історії Києва з характеристикою його пам'яток історії та культури.

⁴ Путешествие ея императорского величества в полуденный край России, предприняемое в 1787 году. — Спб., 1786. — 149 с.

З початку 1820-х рр. розгорнулася активна наукова робота в Києві митрополита Київського і Галицького Євгенія Болховітінова. На основі літописних і актових джерел він опублікував перші історико-топографічні описи найвідоміших київських пам'яток: «Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов и фасадов Константинопольской и Киевской Софийской церкви и Ярославова надгробия» (К., 1825), «Описание Киево-Печерской лавры с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов лавры и общих печер» (К., 1826). Митрополит зібрав цінні нумізматичні колекції, величезну бібліотеку, у т. ч. стародруків. Він розшукав архівні матеріали з історії Київського братства, церковного управління і вотчин XV–XVIII ст., заохочував викладачів і студентів Київської духовної академії до досліджень з місцевої історії⁵. Майже 40-річна праця владики була присвячена вивченню біографій і творчості визначних письменників світських і духовного чину, в тому числі київських церковних діячів⁶. Значну роль відіграв митрополит Євгеній в археологічному вивченні Києва, яке здійснював К.Лохвицький з 1824 р. Розкопки останнього в історичному ядрі Києва дали надзвичайно цікавий матеріал стосовно стародавньої історії міста. Він досліджував залишки Десятинної церкви (1824 р.), Ірининської церкви й невідомого храму, який вважав Іллінським (1833 р.), Золотих воріт (1832 р.), некрополь поряд з Ірининською церквою, спостерігав за роботами з укріплення та консервації Золотих воріт, збирав і дбайливо зберігав археологічні знахідки⁷. План Десятинної церкви з історичним описом, підготовленим Євгенієм Болховітіновим, було опубліковано в березні 1825 р. в «Отечественных записках», його ж звіт про археологічні розкопки «О древностях, найденных в Киеве» — в «Записках и трудах» Товариства історії і старожитностей російських у 1826 р.

З ім'ям К.Лохвицького пов'язане також започаткування колекціонування міських археологічних матеріалів про особливості будівництва і архітектури, розвиток ремесел, побут мешканців столиці

⁵ Мальшевский И.И. Деятельность митрополита Евгения в звании председателя конференции Киевской духовной академии. — К., 1868. — С. 32–36.

⁶ Митрополит Евгений (Болховитинов). Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-российской церкви. — М., 1995. — 416 с.

⁷ Дневник Кондрата Лохвицкого / Публикация, комментарии Т. Ананьевой, при участии О. Друг // Киевский альбом. Исторический альманах. — К., 2002. — Вып. 2. — С. 67–72; Кондрат Лохвицкий. Журналы и дела по раскрытиям древностей в Киеве / Публикации Т. Ананьевой // Киевский альбом. Исторический альманах. — К., 2004. — № 3. — С. 31–33; К., 2007. — Вып. 5. — С. 49–54; К., 2009. — Вып. 6. — С. 82–87.

Київської Русі. У жовтні 1835 р. при Університеті св. Володимира (нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка) було засновано Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей у Києві. До складу цього першого в місті наукового історичного товариства входили ректор університету М.Максимович, професори С.Орнатський і С.Зенович, а також Є.Болховітинов, М.Берлінський, К.Лохвицький, О.Анненков та ін. Завдяки Тимчасовому комітету вперше була здійснена консервація нерухомої пам'ятки — Золотих воріт. За рішенням комітету від 19 листопада 1835 р., затвердженим міністром народної освіти у березні 1837 р., при університеті був заснований Музей київських старожитностей. Основу його зібрання склали археологічні знахідки давньоруської доби, подаровані К.Лохвицьким разом з планами, малюнками і пояснювальною запискою ще в день відкриття навчального закладу, якому він подарував також колекцію мінералів. У 1836–1837 рр. К.Лохвицький був першим завідувачем музею київських старожитностей при університеті, що став першою музейною установою в Києві⁸. Майже одночасно з Музеєм київських старожитностей виник і Мінц-кабінет університету, в якому поступово сформувалась чи не найкраща в Російській імперії нумізматична збірка, у складі якої було багато київських матеріалів⁹.

У першій половині XIX ст. в Києві працювала ціла плеяда вчених та аматорів, дослідження яких не втратили свого значення й дотепер. Серед них слід відзначити ще М.Максимовича і М.Закревського. Вчений-енциклопедист, українознавець, перший ректор Університету св. Володимира М.Максимович одним із перших вивчав і узагальнив відомості з історичної топографії Києва в своїй праці «Обозрение старого Киева», яку опублікував літературно-історичний альманах «Киевлянин». Альманах, видавцем якого був М.Максимович, вийшов трьома книгами — у 1840, 1841 і 1850 рр. Його можна назвати першим киевознавчим збірником. Спадкоємцем «Киевлянина» була збірка «Украинец», у двох виданнях якої М.Максимович також вмістив низку історичних студій. Йому належить низка ґрунтовних досліджень з історії Київської Русі та її столиці: «Очерк Киева», «Обозрение старого Киева», «Об участии и значении Киева в общей жизни России», розвідок про відомі пам'ятки міста — Видубицький, Софійський, Печерський, Межи-

⁸ Державний архів міста Києва (далі — ДАК). — Ф. 299. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 6, 16; Ф. 16. — Оп. 465. — Спр. 10. — Арк. 1–2, 15; ІР НБУ. — Ф. II. — Спр. 22953. — Арк. 6–9.

⁹ *Гарбуз Б.* Музей нумізматики // Київська старовина. — 1993. — № 4. — С. 88–92.

гірський, Братський Богоявленський монастирі, про початок київського книгодрукування тощо. Серед визначних архівних знахідок ученого — «Вірши на жалосний погреб Зацного Рыцера Петра Конашевича Сагайдачного...». Їх автором був ректор Київської братської школи Касіян (Сакович). Вірші були написані у зв'язку з похованням гетьмана на території цього навчального закладу, яким він опікувався¹⁰.

В 1868 р. у Москві видана величезна за обсягом фундаментальна праця «Описание Киева» (в 2 т.) історика, етнографа М.Закревського. Книга має довідковий характер, не позбавлена помилок, однак її автор вперше узагальнив відомості про історичні місцевості Києва, видатні споруди, пам'ятки і пов'язані з ними події. Видання ілюстроване картами і малюнками, значна кількість яких зроблена власноручно автором. Цій ґрунтовній праці передувало перше наукове дослідження М.Закревського «Очерк истории города Киева» (Ревель, 1836 р.).

Серед видань того часу слід згадати також «Обозрение Киева в отношении к древностям» (1847 р.), «Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии» (1848 р.), «Статистическое описание Киевской губернии» (1852 р.), підготовлені коштом і за безпосередньою участю київського цивільного губернатора І.Фундукля. Він залучив до цієї роботи М.Максимовича, С.Крижанівського, М.Грабовського, Д.Журавського та інших учених, чиновників, громадських діячів¹¹. Губернатор був відомий і як колекціонер археологічних старожитностей. Він подарував музею університету 537 археологічних знахідок, в тому числі з Києва.

Таким чином, наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. зростав інтерес до київської старовини, виникла усвідомлена необхідність вивчення, збирання, зберігання та використання історико-культурних цінностей міста. У цей період розпочалися систематичні археологічні дослідження Києва, внаслідок чого розширювалося коло історичних джерел за рахунок речових археологічних пам'яток. З'явилися перші історико-топографічні дослідження, описи окремих видатних споруд та їх комплексів, а також перші узагальнюючі праці краєзнавчого характеру. Виникла музейна потреба, пов'язана з необхідністю збереження міських старожитностей. Було організовано перше наукове громадське формування місцевих дослідників Києва. Не останню роль у започаткуванні киевознавства відіграло історичне значення Києва — «матері міст руських» — у контексті пануючої ідеології. В цьому вбачаємо причину того, що

¹⁰ Замлинський В. Патріарх української науки // Максимович М.О. Києвъ явился градомъ великимъ... Вибрані українознавчі твори. — К., 1994. — С. 10–31.

¹¹ Ковалинский В.В. Меценаты Киева. — К., 1998. — С. 18–20.

заохочення досліджень стало майже офіційним обов'язком місцевої адміністрації. Цьому періоду формування киевознавства притаманні всі досягнення і вади тогочасної історичної науки і краєзнавства, але діяльність перших дослідників міста заклала підґрунтя широкого розгортання краєзнавчого руху в Києві у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.

Найбільш значною і результативною для того часу була діяльність з вивчення, збирання та публікації пам'яток, що її здійснювала Тимчасова комісія для розгляду давніх актів. Її було створено в 1843 р. після скасування Тимчасового комітету для дослідження старожитностей в Києві. Комісією засновано в 1852 р. Центральний архів давніх актів, в якому було зібрано близько 6 тис. актових книг і 500 тис. окремих документів з історії Правобережної України ХV–ХVІІІ ст., у т. ч. безцінні джерела з історії Києва¹². Матеріали з історії, економіки, топоніміки, статистики, народонаселення Києва видрукувано в таких виданнях комісії, як «Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей» (1874 р.), «Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной России» (1888 р.), «Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России» (вип. 1–2, 1911–1916 рр.), «Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в.» (Літопис С.Величка) (т. 1–4, 1848–1864 рр.), «Летопись Григория Грабянки» (1853 р.), а також в її багатотомних археографічних виданнях «Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов», «Архив Юго-Западной России», «Древности, изданные Временной комиссией для разбора древних актов», що виходили протягом 1845–1914 рр. В роботі комісії, яка діяла до 1921 р., коли її з'єднали з Археологічною комісією ВУАН, брали участь відомі вчені: В. Антонович, М. Берлінський, М. Василенко, В. Вельяминов-Зернов, М. Владимирський-Буданов, С. Голубев, М. Довнар-Запольський, М. Іванишев, В. Іконников, І. Каманін, М. Костомаров, П. Куліш, П. і Т. Лебединцеві, О. Лазаревський, О. Левицький, М. Максимович, М. Петров, М. Рігельман, І. Фундуклей, В. Щербина¹³.

Нове слово в киевознавстві належить Південно-Західному відділу Російського географічного товариства (діяв у Києві в 1873–1876 рр.). Був створений з метою збирання і вивчення географічних, етнографічних і статистичних відомостей по Київській, Подільській, Волинській, Полтавській губерніях. У 1875 р. відділ видав працю «Киев и его предместия: Шулявка, Соломенка с Протасовым Яром,

¹² *Левицький О.І.* Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов. 1843–1893. Историческая записка о ея деятельности. — К., 1893. — С. 85.

¹³ *Журба О.І.* Київська археографічна комісія. 1843–1921. Нарис історії і діяльності. — К., 1993. — 186 с.

Байкова гора и Демиевка с Саперною слободкою по переписи 2 марта 1874 года, произведенной и разработанной Юго-Западным отделом императорского Русского географического общества». Особливу цінність в ній становлять статистико-економічні матеріали, зокрема щодо складу населення міста. В опублікованих товариствам окремих монографіях з проблем фольклору, етнографії, в його «Записках» також вміщено низку важливих матеріалів для вивчення історико-культурної спадщини Києва. Не менше значення з цього погляду має також розпочате виданням зібрання творів М.Максимовича, розкиданих по окремих періодичних виданнях (опубліковано 3 т.). Навколо відділу згуртувалися такі видатні представники українських наукових сил, як В.Антонович, Ф.Вовк, М.Драгоманов, М.Зібер, П.Житецький, О.Кістяківський, К.Михальчук, О.Русов, П.Чубинський та ін.¹⁴

У цей період спостерігається велика увага до вивчення самого міста та його історико-культурних надбань, проблем охорони пам'яток. Бурхливий розвиток краєзнавства є характерною рисою культурного життя всієї України того часу. Досить згадати у цьому зв'язку спеціальне дослідження І.Франка «Галицьке краєзнавство» (1892 р.). В ньому він аналізує краєзнавчі студії з економічної і політичної історії краю, його природи, географії, картографії тощо, в яких центральне місце посідає Львів¹⁵.

Дослідженням історії, топографії, архітектури, побуту та інших різноманітних аспектів міського життя, збиранням міських старожитностей займалися як окремі вчені, краєзнавці, аматори, так і численні наукові товариства. Наприкінці XIX — на початку XX ст. в Києві діяли різноманітні громадські формування, члени яких зробили свій внесок у розвиток киевознавства, відповідний завданням роботи цих товариств.

Постале в 1872 р. Історичне товариство Нестора-літописця, як писав пізніше його голова М. Дашкевич, виникло як давно назріла в середовищі київських учених потреба «спільної розробки історії російського і зокрема південно-російського народу за рясними і в цілому раніше мало розробленими даними, що збереглися в області Південно-російського краю, а саме за даними археологічними, літописними, архівними, за творами літератури й народної твор-

¹⁴ Палієнко М. Київська Стара Громада у суспільному та науковому житті України (Друга половина XIX — початок XX ст.) // Київська старовина. — 1998. — № 2. — С. 50–61; Тимчик Н. П. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства в Києві (1873–1876) // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Історія. — К., 1998. — Вип. 40. — С. 75–78.

¹⁵ Франко І. Галицьке краєзнавство // Франко І. Збір. творів. У 50 т. — К., 1986. — Т. 46, кн. 2. — С. 116–151.

чості та ін.»¹⁶ Його члени займалися переважно дослідницькою діяльністю, організацією відкритих засідань, на яких читалися лекції та реферати, які потім публікувалися в «Чтениях» товариства. Це були основні завдання, визначені його статутом. До кола наукових інтересів багатьох членів товариства входило вивчення різних типів та видів пам'яток, як нерухомих, так і рухомих. Завдяки їх працям до широкого обігу було введено історичні відомості про значну кількість пам'яток історії та культури України. Археологічні пам'ятки та знахідки в них на території Києва розглядали у своїх публікаціях В. Антонович, зокрема про розкопки В. Хвойкою Кирилівської пізньопалеолітичної стоянки¹⁷, В. Данилевич — про розкопки в садибі собору Святої Софії¹⁸, Л. Добровольський — про Змієві вали і стародавні укріплення в околицях Києва¹⁹, В. Завитневич — про місце і час хрещення киян²⁰, В. Ляскоронський — про археологічну знахідку 1827 р.²¹; С. Голубев писав про підпірну стіну Видубицького Свято-Михайлівського монастиря в Києві²²; М. Істомін — про храмовий живопис Києво-Печерської лаври²³; старожитності собору Святої Софії та

¹⁶ *Дашкевич Н. П.* Историческая записка о возникновении и деятельности Исторического общества Нестора-летописца по январь 1898 г. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — 1899. — Кн. 13. — Отд. I. — С. 26.

¹⁷ *Антонович В. Б.* Археологические находки и раскопки в Киеве и Киевской губернии в течение 1876 г. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — К., 1879. — Кн. 1. — С. 244–261; *Його ж.* О раскопках В. В. Хвойка по Кирилловской улице // Там само. — К., 1896. — Кн. 11. Отд. I. — С. 8–9.

¹⁸ *Данилевич В. Е., Милеев Г. Д.* О результатах раскопок в усадьбе Софийского собора (г. Киева) // Там само. — К., 1912. — Кн. 22. Вып. III. Отд. I. — С. 97.

¹⁹ *Добровольский Л. П.* Змиевы вали вблизи Киева (из подгородных историко-топографических экскурсий) // Там само. — К., 1909. — Кн. 21. Вып. I–II. Отд. II. — С. 3–30; *Його ж.* К вопросу о древних укреплениях в окрестностях Киева // Там само. — К., 1912. Кн. 23. Вып. I. Отд. I. — С. 26.

²⁰ *Завитневич В. З.* О месте и времени крещения св. Владимира и о годе крещения киевлян // Там само. — К., 1888. — Кн. 2. Отд. I. — С. 284–285.

²¹ *Ляскоронский Вас. Г.* О судьбе археологической находки, сделанной в Киеве около 1827 г. // Там само. — К., 1898. — Кн. 12. Отд. I. — С. 13–14.

²² *Голубев С. Т.* Подбережная каменная стена в Киево-Выдубицком монастыре, сооруженная в 1199–1200 гг. // Там само. — К., 1907. — Кн. 19. Вып. IV. Отд. II. — С. 88–101.

²³ *Истомин М. П.* К истории живописи в Киево-Печерской лавре в XVIII в. // Там само. — К., 1895. — Кн. 9. Отд. II. — С. 65–75; *Його ж.* К вопросу о древней иконописи Киево-Печерской лавры // Там само. — К., 1898. — Кн. 12. Отд. II. — С. 3–19; *Його ж.* Описание иконописи Киево-Печерской лавры // Там само. — К., 1898. — Кн. 12. Отд. III. — С. 34–90.

відновлення живопису церкви Успіння Пресвятої Богородиці Києво-Печерської лаври описував П. Лебединцев²⁴.

Історико-краєзнавчі та пам'яткоохоронні товариства були засновниками розгалуженої музейної мережі в місті, установи якої набули значення краєзнавчих наукових центрів, в їхніх збірках накопичувалися цінні в історичному, науковому і художньому плані пам'ятки міського походження.

Провідне місце у музейній мережі Києва початку ХХ ст. посідав Київський художньо-промисловий і науковий музей імені Государя імператора Миколи Олександровича, більш відомий як Київський музей старожитностей і мистецтв або Київський міський музей. Роботу з розбудови музею здійснило засноване в 1897 р. Київське товариство старожитностей і мистецтв, у складі якого до моменту його розпуску у 1918 р. працювало близько 150 членів. Серед них учені, педагоги, краєзнавці, музейні працівники: В. Антонович, М. Біляшівський, К. Болсуновський, М. Василенко, С. Голубев, В. Данилевич, Л. Добровольський, Д. Дорошенко, В. Іконников, І. Каманін, І. Линниченко, А. Лобода, В. Ляскоронський, О. Левицький, І. Огієнко, Г. Павлуцький, В. Перетц, М. Петров, Н. Полонська, Ф. Титов, В. Хвойка, Д. Щербаківський, В. Щербина, архітектори В. Ніколаєв, Г. Шлейфер, видавець В. Кульженко, підприємці і меценати В. Симиренко, родини Бродських, Гудим-Левковичів, Терещенків та багато інших. До 1902 р. правління товариства очолювала графиня М. Мусіна-Пушкіна, у 1902–1917 рр. — колекціонер, меценат Б. Ханенко²⁵. Товариство поставило собі за мету збирати пам'ятки старовини і мистецтва «як в інтересах науки, так і в видах розвитку естетичного нахилу і художньої освіти»²⁶. До 1912 р. в музеї було створено такі відділи: художньо-промисловий, художній, археологічний, історичний, нумізматичний, етнографічний, бібліотека²⁷. В кожному з них містилися і київські пам'ятки.

В 1910 р. член товариства, професор Київського і Одеського університетів І. Линниченко порушив питання про створення в усіх історичних центрах країни музеїв міст на зразок західноєвропейських. У своїй праці «Исторический путь и Музей г. Киева» він визначив і характер такого музею: археологічні знахідки, плани, карти, види міста в різні епохи його існування, зразки місцевих виробів, речі домашнього вжитку, рукописи, книги, документи з історії міста,

²⁴ Лебединцев П. Г. О древностях Софийского храма в Киеве // Там само. — К., 1879. — Кн. 1. — С. 274–275; *Його ж.* О возобновлении стеной живописи в великой церкви Киево-Печерской лавры в 1840–1843 гг. // Там само. — К., 1888. — Кн. 2. Отд. I. — С. 34–42.

²⁵ ІР НБУ. — Ф. 241. — Спр. 4–12.

²⁶ Устав Киевского общества древностей и искусств. — К., 1903. — С. 3.

²⁷ ДАК. — Ф. 304. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 23.

матеріали про видатних діячів тощо²⁸. Отже все те, що відбиває розвиток і внутрішній побут міста, починаючи з його заснування. У відповідь директор музею старожитностей і мистецтв М. Біляшівський поінформував через газету «Киевская мысль», що матеріали по Києву збираються вже декілька років з метою влаштування спеціального відділу, присвяченого старому місту, і лише нестача коштів заважає його створенню. Що ж до окремого музею, вчений вважав, що створити його поки що неможливо: «Важко думати, щоб Київ, в якому взагалі тяжко прививаються і слабо підтримуються суспільством такі установи, як музей, міг дозволити собі розкіш влаштування за суспільний рахунок ... ще одного і при тому спеціального музею²⁹».

У лютому 1912 р. рішенням комітету музею було створено комісію відділу «Старий Київ», яка працювала до 1918 р. і багато зробила для збирання і дослідження джерел з історії Києва. Її головами за цей час були приват-доцент університету В.Данилевич (до грудня 1913 р.) і професор В.Іконников, незмінним секретарем — хранитель історичного та етнографічного відділів музею Д.Щербаківський³⁰. У 1912 р. в музеї було відкрито і експозицію, яка проіснувала до 1930-х рр.

Опублікована у 1912 р. програма відділу «Старий Київ» являє собою проспект дослідження з історії міста, побудованого за проблемно-тематичним принципом. В ній визначено і джерела, що підлягали вивченню, збиранню і використанню в наукових і освітніх цілях. Програма — результат колективної наукової думки, вона відбиває тогочасне розуміння міста та його історії, містознавчих джерел. Її зміст відповідає стану і рівню тогочасного краєзнавства в цілому. Розділи програми визначають такі пріоритетні теми і проблеми: видання з історії, старожитностей та історичної топографії міста; топографія Києва (геологія і плани); краєвиди Києва; історія Києва (різні події); церква і духівництво; інославні та іновірні сповідання; населення Києва (склад, побут); управління Києва (урядові установи); суд; військо; міське самоврядування; міський благоустрій; медицина в Києві; громадська благодійність; релігійний та громадський рух; освіта (духовна академія, університет, Вищі жіночі курси, середні та початкові навчальні заклади, вчені товариства, музеї, бібліотеки, освітні установи і товариства); книгодрукування; наука; красна словесність; періодика; мистецтво (церковне і світське, художники, училища, виставки, музика, концерти, хори, оркестри, музичні діячі); театр; громадське життя; економічний побут (торгівля, контракти,

²⁸ Линниченко И.А. Исторический путь и Музей г. Киева. — Одесса, 1912. — С. 12–13.

²⁹ Беляшевский Н. Отдел «Старого Киева» в городском музее // Киевская мысль. — 1911. — 21 ноября.

³⁰ ДАК. — Ф. 304. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк.1; Спр. 27. — Арк. 7–20.

ярмарки, базари, ремесла, фабрично-заводська промисловість, цехи, промислові виставки, сільськогосподарські й технічні товариства, кредитні установи); шляхи і засоби сполучення і пересування.

Програма хронологічно обмежена, оскільки передбачала вивчати й документувати еволюцію міста переважно впродовж XVII–XIX ст. Археологічні дослідження і джерела взагалі не враховувались. Таке явище не було випадковим. Ще й сьогодні науковці не запропонували однозначного визначення міста у широкому розумінні. У XIX ст. тільки-но розпочалося його вивчення. Археологічні, історичні, краєзнавчі, пам'яткознавчі дослідження Києва проводились паралельно, за конкретними темами і об'єктами. Ще попереду було злиття накопичених знань у більш-менш повну наукову працю з історії міста. Як підкреслював відомий археолог М.Каргер, «...археологічне дослідження Києва, яке розвивалося до початку нашого століття як замкнене речознавство, було відірване від основних шляхів розвитку історичної науки, археологічні джерела розцінювались істориками не більш ніж цікаві ілюстрації до тих чи інших вже сформованих, головним чином на основі писемних джерел, концепцій. Незліченні багатства різноманітних джерел з найдавнішої історії давньоруського міста, з історії міських ремесел, з історії міської культури залишалися майже поза увагою істориків XIX ст.»³¹.

Тому і експозиція відділу «Старий Київ» у Київському художньо-промисловому і науковому музеї нагадувала історико-топографічний нарис, хоча музей володів величезною археологічною збіркою. У той же час вона вперше представляла джерела з історії міста, хоч і в обмеженому діапазоні. Фактично це була перша спроба наочно і комплексно дослідити еволюцію зовнішнього вигляду Києва впродовж XVII–XIX ст., його життя і побуту³².

Комісія «Старий Київ» визначила і такі напрямки своєї роботи, як підготовка і видання монографій про окремі пам'ятки старовини, матеріали з історичної топографії міста; розробка пропозицій щодо збереження старих вулиць і площ і встановлення на них і будинках, пов'язаних з життям та діяльністю відомих киян, пам'ятних таблиць; вивчення всіх архівних джерел з історії Києва; підготовка путівника по місту, альбома з видами старого міста; започаткування періодичного видання «Известия отдела Старого Киева»; організація систематичного фотографування міста, його окремих частин, вулиць, будинків, що мають історичне і художнє значення³³. Отже, було розроблено нові форми і напрямки краєзнавчої роботи.

³¹ Каргер М.К. Древний Киев. — М.—Л., 1958. — Т. 1. — С. 52.

³² Щероцкий К.В. Киев. Путеводитель. — К., 1917. — С. 237–238.

³³ ДАК. — Ф. 304. — Оп. 2. — Спр. 27. — Арк. 6, 13; Науковий архів Національного художнього музею України. — Оп. 1-а. — Спр. 26. — Арк. 32.

Увага до пам'яток Києва, всебічного і систематичного вивчення різноманітних джерел, осмислення та накопичення багатоаспектної містознавчої інформації виявилась у доволі численних публікаціях того часу. Важливим джерелом для вивчення Києва є «Исторические материалы из архива Киевского губернского правления» (К., 1881–1886. Вып. 1–10), підібрані істориком О. Андрієвським. Тут опубліковано документи історико-топографічного, статистичного характеру, судові справи, відомості про населення, околиці міста тощо.

На основі аналізу літописів, актових документів побудовано праці відомих істориків, професорів Київської духовної академії М. Петрова «Историко-топографические очерки древнего Киева» (К., 1897) і С. Голубева «Историко-топографические изыскания и заметки о древнем Киеве» (Труды Киевской духовной академии. 1899, декабрь). Проте автори майже ігнорували основні історичні процеси розвитку міста, не враховували археологічні джерела.

Особливо слід відзначити роботу з вивчення, оцінки і публікації джерел завідувача Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії М. Петрова. За праці «Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии» (К., 1880; К., 1897. — 2-е вид.) і «Описание рукописных собраний, находящихся в Киеве» (К., 1892, 1897, 1904. Вып. 1–3) він був нагороджений «Великою золотою медаллю» Імператорського археологічного товариства. В останній ним описано рукописні збірки музею, Києво-Печерського, Михайлівського Золотоверхого, Пустинно-Микільського, Видубицького, Софійського монастирів тощо. М. Петров — автор ґрунтовних нарисів з історії української літератури ХІХ ст. (1894 р.) і ХVІІ–ХVІІІ ст. (1911 р.), величезної кількості досліджень з археології, етнографії, образотворчого мистецтва, історії, у т. ч. Києва. У 1904–1907 рр. ним видано 5 томів актів і документів з історії Київської духовної академії, у 1912–1915 рр. — 5 випусків «Альбома достопримечательностей Церковно-археологического музея». Серед його численних публікацій - історико-мистецтвознавчі розвідки про Успенський собор Києво-Печерської лаври, Володимирський собор, церкву Спаса на Берестові та окремі пам'ятки київської старовини (археологічні, письмові, образотворчі); студії з історії академії, про творчість Феодосія Печерського, Варлаама Ясинського, Г. Сковороди тощо³⁴.

³⁴ Академік Микола Іванович Петров 1840—1921: Біобібліографія / Упорядники В. Л. Микитась, Н. Д. Микитась. — К.: Інститут української археографії НАН України, 1994. — 78 с.; Бухальська М. Микола Петров: торування шляху в історичну науку України // Київська старовина. — 2007. — № 1. — С. 160—168; Редин Е. К. Профессор Н. И. Петров (По поводу исполнившегося тридцатилетия его ученой деятельности) // Археологическая летопись Южной России. — 1904. — № 45. — С. 125–127; Українські архівісти: Біобібліографічний довідник / Упор. О. М. Коваль, І. Б. Матяш, В. С. Шандра. — Вип. 1 (ХІХ ст. — 1930-і рр.). — К., 1999. — С. 262–265.

Визначальний вплив на розвиток історичного краєзнавства в Україні справило піднесення української історичної науки, зокрема створення професором Київського університету В. Антоновичем так званої київської школи істориків-документалістів. У своїх працях учений дослідив документально цілу низку проблем національної історії, у т. ч. Києва. Він був головним редактором видань Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, фундатором Історичного товариства Нестора-літописця в Києві, організатором археологічних з'їздів в Україні. Його історичні, історико-етнологічні, філософські, археологічні та інші наукові праці відрізняються документальною точністю. Історія козацтва, гайдамаччини, селянства, шляхетства, міст і міщанства, церкви, життя і діяльність окремих історичних постатей, соціально-політичний і культурний розвиток українських земель — далеко не повне коло питань, якими займався вчений. Особистим внеском В. Антоновича в киевознавство є такі його дослідження, як «Археологическая карта Киевской губернии» (М., 1895), «Археологические находки и раскопки в Киеве и Киевской губернии в течение 1876 г.» (К., 1879), «Исследование о городах Юго-Западной России по актам 1432–1798» (К., 1870), «Українські міста» (У збірнику «Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII вв.». — Львів, 1904. — Ч. II), «Киев, его судьба и значение с 14 по 16 ст.» (Киевская старина. — 1882. — Кн. 1. — С. 1–48). На значні наукові осередки він перетворив два університетські музеї, якими завідував кілька десятиліть: археологічний і мінц-кабінет. Колекції музеїв було систематизовано, описано, вони стали джерелом численних досліджень, зокрема самого В. Антоновича. У 1906 р. окремим виданням вийшло його «Описание монет и медалей, хранящихся в нумизматическом музее Университета Св.Владимира». Учений атрибував велику кількість київських археологічних пам'яток, якими поповнювалися музеї³⁵.

З ім'ям учня В. Антоновича — М. Грушевського пов'язана ціла нова епоха в українській історіографії, яку він підняв до світового рівня, розробив концепцію історичного розвитку України та її народу і довів його безперервність. Ще в його студентській роботі «Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия» (К., 1891) використана сила джерел і досліджень — археологічних, історичних, філологічних. Безумовно, неперевершеним внеском у вивчення

³⁵ Антонович В. Б. Музей древностей // Историко-статистические записки об учебных и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского университета Св.Владимира (1834–1884) / Под ред. В. С. Иконникова. — К., 1884. — С. 64–74; Данилевич В. Проф. В. Б. Антонович та Археологічний музей ІНО // Записки Київського Інституту Народної Освіти. — 1928. — Кн. III. — С. 7–20; Ульяновський В. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) // Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. — К., 1995. — С. 5–76.

історії столиці України є його багатотомна «Історія України-Руси», як з погляду на використання джерел, вибір і висвітлення тематики, так і з точки зору методології історичного дослідження. Величезна кількість розвідок з окремих сторін життя міста Києва була опублікована в періодичних виданнях очолюваних М.Грушевським товариств: «Записки Наукового товариства імені Шевченка у Львові», «Записки Українського наукового товариства у Києві», «Україна», «Літературно-науковий вістник» та інших; у джерелознавчих виданнях за його редакцією: «Жерела до історії України-Руси», «Український архів» тощо. Вони відіграли важливу роль у розгортанні історичних досліджень, опануванні історико-культурною спадщиною у найповнішому обсязі³⁶.

Усвідомлення такого підходу помітно відчувалося в культурно-громадському житті Києва в цілому. Цінні за фактичним матеріалом і теоретичним узагальненням публікації з історії, етнографії, археології, етнографії, літературного і мистецького життя міста було видрукувано на сторінках таких поважних наукових видань, як «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», «Труды Киевской духовной академии», «Университетские записки», «Археологическая летопись Южной Росии» й особливо — в щомісячнику «Киевская старина».

Крім вже згаданих, в Києві наприкінці XIX — на початку XX ст. діяла значна кількість наукових товариств, які уважно ставилися до вивчення міста та його пам'яток, проводили роботу з їх охорони. Серед них — Київський відділ Імператорського Російського військово-історичного товариства (Київський відділ ІРВІТ), заснований у жовтні 1908 р. Ставив за мету дослідження у галузі воєнної історії; поширення воєнно-історичних знань; сприяння упорядкуванню архівів; збереження і відновлення пам'яток воєнної та військової історії; спорудження пам'ятників; проведення археологічних досліджень; заснування спеціалізованих музеїв і бібліотек тощо. Основна робота членів відділу зосереджувалася в комісіях: архівній та бібліотечній, музейній, будівельній, ревізійній, редакційній, комісії зйомок і знімків, а також театральній і лекційній. Велику роботу з виявлення, реєстрації, аналізу, збирання й упорядкування військових архівів здійснила архівна комісія, яка збирала цінну збірку документальних матеріалів XV–XIX ст., чим започаткувала перший в Україні воєнно-історичний архів. Комісія збирала відомості про всі архівні збірки, цінні воєнно-історичні документи державної, громадської та приватної власності, проводила роботу з покращення постановки архівної справи в районі Київського військового округу.

³⁶ *Верба І. В.* Грушевський М. С. // Енциклопедія історії України. — К., 2004. — С. 232–235; *Смолій В. А., Сохань П. С.* Видатний історик України // Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1991. — Т. 1. — С. VIII–XXXIX.

Члени комісії опублікували низку документів з архіву відділу та інших збірок писемних пам'яток, серед яких і з історії Києва. Музейна комісія розробила концепцію музею товариства, яка була першою спробою розробки музейними засобами військової та військової історії України. У грудні 1910 р. у найманому приміщенні в будинку Київського художньо-промислового і наукового музею було відкрито Київський воєнно-історичний музей. Впродовж 1910–1914 рр. Київський відділ ІРВІТ фінансував масштабні на свій час археологічні роботи з дослідження давньоруських пам'яток у с. Білгородка (тепер Києво-Святошинського району), якими керував В. Хвойка; ініціював і брав участь у розкопках в Китаєвому (південний форпост стародавнього Києва); спостерігав за роботою археологів Імператорської археологічної комісії та Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва, які досліджували пам'ятки воєнно-історичного значення, виконував для них топографічні та інженерні плани. Важливим напрямом діяльності відділу була робота з охорони нерухомих пам'яток військової та військової історії. Було започатковано вивчення київського військового некрополя, члени відділу виявляли і фіксували відповідні об'єкти історико-культурної спадщини, листувалися з місцевими адміністративними установами та з власниками пам'яток щодо їх обстеження й збереження; збирали інформацію про рухомі та нерухомі пам'ятки краю і Києва зокрема. Редакційна комісія видавала в 1909–1914 р. перший вітчизняний журнал з військової історії «Военно-исторический вестник» (загалом 25 випусків), окремі брошури, картографічний матеріал та іншу друковану продукцію.

Переважну кількість членів склали військові, але членами відділу були й відомі вчені, культурно-громадські діячі. Серед них — директор міського музею М. Біляшівський, голова Імператорської археологічної комісії граф О. Бобринський, мистецтвознавець Г. Павлуцький і А. Прахов, історики Ю. Кулаковський, А. і М. Стороженко, археолог В. Хвойка, професори Київської духовної академії М. Петров і Ф. Титов, підприємець і колекціонер Б. Ханенко й ін.³⁷

Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва, засноване в 1910 р. з метою виявлення й охорони пам'яток на території Бессарабської, Волинської, Гродненської, Катеринославської, Київської, Люблінської, Мінської, Подільської, Полтавської,

³⁷ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДІА України). — Ф. 1196 (фонд Київського відділу ІРВІТ; Военно-исторический вестник. — 1919–1914; *Климова К. І.* Військові архіви в Україні. Проект організації воєнно-історичного архіву Київського військового округу // Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І. Матяш та К. Климової. — К., 2002. — С. 254–262; *Федорова Л. Д.* Київське воєнно-історичне товариство в пам'яткоохоронному і краєзнавчому русі Наддніпрянської України початку 20 ст. — К., 2005. — 261 с.

Чернігівської і Херсонської губерній, було нерозривно пов'язане своєю діяльністю з Київським відділом ІРВІТ, співпрацювало з Історичним товариством Нестора-літописця, Київським товариством старожитностей і мистецтв, Церковно-археологічним товариством при Київській духовній академії. Воно організувало систематичне спостереження за земляними роботами в Києві під час будівництва, розпланування вулиць, прокладання водогонів з метою виявлення та обстеження археологічних пам'яток, збирання археологічних знахідок. Йому належить пальма першості у вивченні та охороні Звіринецьких печер у Києві. Було здійснено також археологічні розкопки Китаївського археологічного комплексу (печери та могильник), підземних ходів і споруд на території Софійського монастиря, на Кирилівських висотах у Києві тощо. Було вжито низку заходів з ремонту і реставрації Золотих воріт, Звіринецьких печер, укріплення Андріївської гори і фундаментів Андріївської церкви в Києві. Було розпочато обстеження київських цвинтарів з метою виявлення й впорядкування поховань видатних діячів та збереження надгробних пам'ятників. У 1912 р. було засновано Музей Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва. Перші музейні колекції склали матеріали з археологічних розкопок, розвідок і спостережень за земляними роботами члена товариства О. Ертеля (або проведених під його наглядом) в Києві та на околицях міста³⁸.

Членами товариства були відомі археологи, історики, мистецтвознавці, до праць яких в галузі вивчення Києва дослідники звертаються й тепер. Це М.Біляшівський, С.Вельмін, С.Голубев, Д.Мілеєв, І.Каманін, Г.Павлуцький, М.Петров, А.Прахов, Ф.Титов, В.Хвойка, Д.Щербаківський, В.Щербина та ін.³⁹

Найпомітніше місце серед київських археологів цієї доби посідає В.Хвойка — першовідкривач пам'яток трипільської, зарубинецької, черняхівської культур, Кирилівської палеолітичної стоянки в Києві, а також багатьох пам'яток східних слов'ян, доби Київської Русі. Він — один із засновників Київського художньо-промислового музею, завідувач його археологічного відділу, основу якого склали матеріали археологічних досліджень ученого (в т. ч. збірки його власного музею); автор численних наукових праць. Матеріали, досліджені В.Хвойкою, доводили безперервність історичного

³⁸ ЦДІА України. — Ф. 725. — Оп. 1 (Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва); *Воронцова О. А.* З історії дослідження Звіринецьких печер у Києві // Український історичний журнал. — 1995. — № 5. — С. 120–126; *Каманін І.* Зверинецькі печери в Києві (их древність и святость). — К., 1914. — 168 с.; *Федорова Л. Д.* Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва зі збереження культурної спадщини України. 1910–1920 рр. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — 296 с.

³⁹ ЦДІА України. — Ф.705. — Оп.1. — Спр. 3, 10, 23, 25, 26, 43.

розвитку населення на території Середньої Наддніпрянщини, високий рівень розвитку економіки і культури Київської Русі⁴⁰.

Інтерес до міста та його пам'яток виявився і в появі численних науково-популярних видань — путівників по пам'ятних, визначних і святих місцях, альбомів з видами Києва. Інформаційна насиченість, науковий підхід до відбору й опису пам'яток відрізняють, наприклад, статті і загальноісторичний нарис виданого в 1917 р. путівника по Києву, підготовленого істориком і мистецтвознавцем К. Широцьким.

Таким чином, особливостями другого періоду становлення киевознавства є ґрунтовне вивчення і введення до наукового і суспільного обігу всіх типів і видів джерел з історії міста; широке розгортання археологічних досліджень, результатом яких стали справжні відкриття стосовно періодизації, початкових етапів історії міста; осмислення ролі міст, зокрема Києва, в житті країни як результат становлення національної історичної школи і розробки концептуальних основ історії України; бурхливий розвиток краєзнавчого руху, створення численних наукових і громадських товариств, які вивчали, збирали і охороняли міські старожитності; формування розгалуженої музейної мережі, установи якої набували значення осередків жвавої краєзнавчої роботи; визначення пріоритетних тем і проблем у вивченні історії міста, тенденція до концептуального обґрунтування місто-знавчих, киевознавчих досліджень; накопичення досвіду практичної краєзнавчої діяльності, урізноманітнення її форм.

⁴⁰ Шовкопляс Г. М. Вікентій В'ячеславович Хвойка — видатний український археолог (до 150-річчя від дня народження) // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження): Тем. зб. наук. праць. — К.: ТОВ «ІІ, Лтд», 2000. — С. 4–25.

Галина Вербиленко

**РОЛЬ ІСТОРИКО-
ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ ВУАН
У РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОЇ
ГЕОГРАФІЇ В 20-х-30-х рр. ХХ ст.**

Процес становлення і розвитку історичної географії складний і багатогранний. Він безпосередньо пов'язаний з формуванням географічної науки в цілому. Географія — наука, що вивчає географічну оболонку землі. Основна мета географічної науки — обґрунтування раціональної територіальної організації суспільства і природокористування. Вона включає ряд відгалужень, які вивчають різні сторони взаємозв'язків людини з природою і суспільством. Одним з таких відгалужень, напрямів є історична географія.

В Енциклопедії історії України її визначають як дисципліну «що а) конкретизує в просторових координатах уявлення про історичний процес, пов'язуючи останній з певними територіями; б) вивчає зв'язки та взаємодію природних і соціально-економічних явищ; в) осмислює проблеми, які існують на перехресті історії й географії»¹. Усе це, робить висновок автор, дає змогу історичній географії простежити роль географічних факторів в історичному процесі. Елементи історичної географії зустрічаються в історико-географічних роботах ще в XIV–XV ст. Початок формування історичної географії як окремої дисципліни вчені відносять до XV–XVI ст., а в Україні і Росії до XVII ст.²

Розвиток історичної географії в Україні, формування її теоретичних засад відбувалися в процесі осмислення просторових чинників в її історичному розвитку. Причому «змістом історико-географічних робіт спочатку були питання політичної географії минулого... Лише наприкінці XIX ст. тематика публікацій з історичної географії розширюється за рахунок досліджень факторів соціально-економічної історії»³. Відповідно, становлення української національної географії вчені датують кінцем XIX — початком ХХ ст.⁴

¹ Бачинська О.А. Географія історична // Енциклопедія історії України. Т. 2. — К., 2004. — С. 83.

² Там само. — С. 84.

³ Бачинська О.А. Вказ. праця. — С. 84.

⁴ Шаробура І.М. Розвиток української географічної науки (початок ХХ століття) [http:// studentam.net.ua/content/view/7285/97/](http://studentam.net.ua/content/view/7285/97/)

В формуванні наукових засад української історичної географії чільне місце посідають роботи В.Б.Антоновича. Від 1870 р. до 1905 р. він видав понад два десятки історично-географічних праць⁵. Значна заслуга В.Б.Антоновича в упорядкуванні і виданні історично-географічних дослідів попередників. Так 1877 р. за його редакцією вийшли «Собрания сочинений М.А.Максимовича», в яких окрім археологічного та історично-етнографічного, був вміщений історико-топографічний розділ зі статтями М.Максимовича про Київ та його околиці, Київщину, Волинь, Переяславщину.

У 70-х рр. XIX ст. Володимир Антонович стає ініціатором, автором, організатором, науковим керівником проекту по написанню історичних нарисів більшості історико-географічних земель і регіонів України, в першу чергу на етапі їх формування і становлення. Створений у 1870-х рр. за його участю гурток укладачів історико-географічного словника української землі в її етнографічних межах мав на меті скласти довідник українських земель, з описом історії міст, сіл, повітів тощо. При цьому передбачав охопити всі території, на яких проживали українці, аж до Сибіру і Далекого Сходу. Для реалізації даного проекту В.Антонович вміло компонує колектив авторів передусім з числа своїх талановитих учнів — студентів історико-філософського та філологічного факультетів Університету св. Володимира.

Раз на тиждень збирались члени гуртка, подавали зафіксований на картках матеріал про відповідні місцевості: річки, села, міста, повіти і т.ін. По закінченню підготовчої роботи планувалось закріпити за кожним співробітником окремих повіт або округу, детально його дослідити і видати загальний огляд як окрему монографію.

Завдячуючи такій практиці в 70-х рр. XIX ст. — на поч. XX ст. з'явилася серія книг учнів В.Антоновича, присвячених історичним описам географічних областей України від найдавніших часів до XV ст. включно⁶.

Оскільки за життя В.Антоновича завершити роботу по складанню Словника не вдалося, К.Мельник-Антонович та І.Каманін у 1910 р. опублікували бібліографічний реєстр зібраних матеріалів під назвою «Список материалов для составления историко-географического

⁵ Докладніше див.: *Добровольський Л.* Праця В.Б.Антоновича на ниві історичної географії // *Записки історично-філологічного відділу.* Кн. IX. — К., 1926. — С. 185–207; *Багалій Д.І.* Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. Т. 1. — К., 1928. — С.31–37.

⁶ *Баженов Л.* Антонович — один із фундаторів української наукової історичної регіоналістики // *Регіональна історія України.* Випуск 2. — К., 2008. — С. 215–222.

словаря». Адже, за спогадами К.Мельник-Антонович, «за 20 з лишком літ зібрано й систематизовано силу матеріалу до всіх українських губернь, повітів, округ, комітатів»⁷.

У розвитку історичної географії в Україні в ХХ ст. вчені виділяють три етапи, зокрема, перший датують 20-30 рр.⁸. Саме тоді з'явилася одна з перших теоретико-методологічних праць в галузі історичної географії — стаття С.Рудницького «Про становище історичної географії в системі сучасного землезнання»⁹. В ній автор передусім ставить питання про об'єкт дослідження і про предмет історичної географії. Оперуючи великою кількістю першоджерел, він посиляється на провідних західних вчених у цій галузі і послідовно розкриває еволюцію їх поглядів на визначення історичної географії. Неоднозначність визначення, розмаїття поглядів він пояснює різним розумінням і відповідним визначенням предмету історичної географії і завершує роботу наступним висновком: «Історична географія, як самостійна галузь землезнання, не існує. Натомість у всіх царинах і галузях загального й описового землезнання є досить наукового матеріалу, що його можна розглядати із становища історичних наук»¹⁰.

Саме період 20-х-30-х рр. ХХ ст. і є об'єктом нашого дослідження. Варто зазначити, що центром історично-географічних досліджень на той час стала заснована в 1918 році Українська академія наук. Вже в проектах про її організацію і структуру значна увага приділялась історико-географічній тематиці. Зокрема, працюючи над законопроектом про організацію історико-філологічного відділу УАН, в своїй записці від 10 серпня 1918 р. Д.І.Багалій, А.Ю.Кримський, Г.Г.Павлуцький, Є.К.Тимченко пропонували утворити при кафедрі географії й етнографії України Постійну комісію для складання історично-географічного словника. «Беручи також на увагу, - відзначали вчені, — що тільки на історично-географічному ґрунті можна будувати історію українського народу, необхідно закласти при цій кафедрі особливу Постійну комісію для складання історично-географічного словника української землі в усіх її межах та за всі часи існування України... До цього треба додати, що історично-географічний словник України почав складати у Києві ще небіжчик проф. В.Б.Антонович, який заводив ще на

⁷ Мельник-Антонович К.М. До видання 1 тому творів В.Антоновича // Антонович В. Твори. Т. 1. — К., 1932. — С.VIII–IX.

⁸ Бачинська О.А. Вказ. праця. — С.84.

⁹ Рудницький С. Про становище історичної географії в системі сучасного землезнання // Записки історико-філологічного відділу. Кн. XIII–XIV. — К., 1927. — С. 345–356.

¹⁰ Рудницький С. Вказ. праця. — С.356.

картки всі звістки, котрі йому траплялися по джерелах про міста і всякі оселі»¹¹.

Таким чином, розпочаті гуртківцями В. Антоновича дослідження продовжила створена в структурі УАН комісія для видання історично-географічного словника української землі.

16 грудня 1918 р. голова I історично-філологічного відділу академік Д.І.Багалій доповідав на Спільному зібранні УАН про заснування комісії історико-географічного словника¹². Незважаючи на те, що її очолив академік Д.І.Багалій, фактичним керівником комісії — директором з правами дійсного академіка історично-філологічного відділу став професор О.С.Грушевський. 20 березня 1919 р. його одноголосно, таємним голосуванням було обрано на засіданні Першого відділу УАН і відповідно затверджено на Спільному зібранні УАН 29 березня 1919 р.¹³ Секретарем комісії обрано О.Ю.Гермайзе. З 1921 р. секретарем комісії був М.М.Ткаченко. Кількісний склад комісії постійно змінювався. В 1919 р. постійними співробітниками комісії були О.С.Грушевський (голова), Є.Ю.Перфецький (постійний член), О.Ю.Гермайзе (секретар). Серед позаштатних: К.М.Антонович, Д.І.Багалій, Л.П.Добровольський, І.М.Каманін, К.О.Лазаревська, В.О.Романовський, М.М.Ткаченко, М.І.Сагарда, О.І.Сагарда, В.І.Щербина та ін.¹⁴. В 1921 р. вона працювала в складі трьох штатних та сімох позаштатних співробітників¹⁵. Зі скороченням штатів у ВУАН у 1922 р. в Комісії залишився один співробітник — її директор О.С.Грушевський. Проте постійну участь у роботі брали від 10 до 14 позаштатних співробітників¹⁶.

Як вже зазначалося, Комісія розпочала свою роботу на матеріалах, зібраних УНТ під керівництвом професора В.Б.Антоновича¹⁷. Її планами передбачалось видати словник в кількох томах. В Передмові до історико-географічного словника України О.С.Грушевський писав:

¹¹ Історія Академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали. — К., 1993. — С. 119.

¹² Історія Академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали. — К., 1993. — С. 428.

¹³ Історія Академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали. К., 1993. — С. 196, 437.

¹⁴ ЦДАК України. Ф.1235, оп. 1., спр. 1063, арк. 25–26.

¹⁵ ІР Ф.Х. спр. 11911, арк. 5.

¹⁶ Історія Академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали. — К. 1993. — С. 303, 337. Звідомлення Першого (історично-філологічного) відділу за 1923 р. // Записки історично-філологічного відділу. Кн. IV (1924). — К., 1924. — С. 313.

¹⁷ Історія Академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали. — К. 1993. — С. 201.

«Історично географічний словник має своїм завданням освітити географічні умови життя українського народу, хід заселення українським народом його теперішньої території, зріст більших центрів українського життя, історичну долю українських поселень, розповсюдження по українській території інших племен, які брали участь в місцевім українським життю»¹⁸. Словник мав включати інформацію про 1) ріки з їх притоками, озера, височини; 2) міграційні шляхи племен з зазначенням назв адміністративно-територіального поділу; 3) поселення як археологічної, так і історичної доби¹⁹.

Структура Словника передбачала загальний начерк з історії заселення українських земель, а також опис українських колоній поза межами України²⁰. Хронологічні рамки історичних начерків обмежувались 1900 роком. На цій принциповій позиції наголошував О.С.Грушевський: поза статтями про поселення залишався «матеріал економічно-статистичний з останнього часу»²¹.

Важливим напрямом наукової діяльності співробітників Комісії було збирання, обробка й упорядкування архівних матеріалів. Працю в архівах здійснювали О.Баранович, Ол.Грушевський, М.Карачківський, С.Шамрай, Ол.Грушевська, Н.Жданова та ін.²².

Співробітники Комісії, за якими були закріплені конкретні регіони, збирали як друковані, так і архівні матеріали історично-географічного змісту, які фіксувалися на відповідних картках. Крім того, вони готували статті словникового типу. Особлива увага спрямовувалася на виявлення та наукове опрацювання невикористаних досі архівних документів, зокрема Рум'янцевського опису, збірки О.М.Лазаревського, фондів Київського Центрального архіву та ін. Деякі автори історичних нарисів використовували в своїх роботах матеріали архівів Москви і Ленінграда, видань, що зберігались у Книжковій палаті в Москві, друковані джерела²³. Протягом 1919–1924 рр. комісія зусиллями штатних і позаштатних працівників провела значну роботу по опрацюванню матеріалів про Полтавщину, Остерський та Кролевецький повіти на Чернігівщині, Холмщину, Галичину, підготувала ряд статей про населені пункти. О.С.Грушевський активно залучав до спільної праці наукові сили та

¹⁸ ЦДІАК України. Ф. 1235, оп. 1, спр. 1244, арк. 1.

¹⁹ Там само, арк. 2–3.

²⁰ Там само, арк. 4.

²¹ Там само, спр. 1245, арк. 4.

²² Звідомлення історико-географічної комісії за 1926 р. // Історично-географічний збірник. Т. 1. — К., 1927. — С. 177. Діяльність історично-географічної комісії за першу половину 1927 р. // Історично-географічний збірник. Т. 2. — К., 1928. — С. 211.

²³ ЦДІАК України. Ф.1235, оп.1, спр.1209, арк.134–136.

культурні осередки з різних регіонів України, про що свідчить його листування з Ю.Виноградським, В.Юркевичем, В.Отамановським, В.Кравченком, С.Лушком, В.Чубенком, В.Євфимовським та ін.²⁴.

Як повідомлялося у звітах Комісії, у випадку появи в процесі дослідження проблем, пов'язаних з невизначеністю хронологічних, топографічних та інших питань, вони виносились на обговорення у формі рефератів. Значна увага приділялась вивченню історично-географічного районування України. З цієї тематики було заслухано доповіді М.М.Ткаченка «Історія районування» та «Основні принципи історично-географічного районування»²⁵.

З 1926 р. комісія, у зв'язку зі змінами в напрямках діяльності, стала називатися історично-географічною. В складі штатних працівників: О.І.Барановича, М.М.Ткаченка, Г.С.Шамрай²⁶, вона займалася питаннями історії заселення України та готувала історико-географічні описи її окремих районів. Передбачалась підготовка монографічних досліджень. Зокрема, була видана праця О.І.Барановича «Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст.» з таблицями і підрахунками, в якій вміщена величезна кількість статистичних даних²⁷. Про хід праці в різних напрямках: складання карток, підготовку статей словникового типу, архівні студії, плани наукових досліджень, наукові подорожі співробітники повідомляли на засіданнях комісії та Історико-економічної підсекції.

Історично-економічна підсекція на чолі з О.С.Грушевським досліджувала історію колонізації, торгівлі, промислів, старшинське господарство, селянське життя північних полків, міське господарство, адміністративний устрій правобережних воєводств і загалом економічні відносини в Україні в XVII–XVIII ст., а також джерела з історії господарства України в XVIII ст., вивчала матеріали Рум'янцевського опису і підготувала низку доповідей з зазначеної тематики. Разом з Історичною секцією провела урочисті збори до 100-річчя першого збірника українських пісень М.О.Максимовича, а також наукові зібрання, присвячені П.О.Куліщу, О.М.Лазаревському, О.Ю.Кобилянській²⁸. У 1926 р. Історично-економічна підсекція продовжила вивчення соціально-економічних відносин України XVI–XVIII ст., більше уваги зосередивши на

²⁴ Там само, спр.1297, арк. 3–4, 20, 40–41, 92, 126.

²⁵ Там само, спр. 1063, арк. 29.

²⁶ Ір. Ф.Х., спр.11915, арк. 12.

²⁷ Баранович Ол. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. — К., 1930.

²⁸ Приходько Л.Ф. О.С.Грушевський — історик, організатор архівної та бібліотечної справи, педагог // Дис. канд. іст наук... — К., 2005. — С.168.

відносинах «географічно-колонізаційних»²⁹ і, таким чином, стала історично-географічною.

Протягом 1927–1931 рр. комісія видала чотири томи Історично-географічного збірника. Було підготовлено ще чотири томи та кілька монографій, які, проте, не були видані. Не був виданий і словник.

Безумовний інтерес для розуміння наукової спрямованості діяльності Комісії становить аналіз опублікованих нею досліджень.

Переважна кількість статей у збірниках стосувалась XVI–XVIII ст.: історії окремих регіонів як досліджень політично нейтральних. Щодо тематики, то в збірниках досліджувались окремі історико-географічні регіони, населені пункти (містечка, села), окремі види господарської діяльності та ін. Друкувалися статті про селянські виступи, становище робітників на державних і приватних підприємствах. Часом друкувалися частини наукових праць³⁰. Як правило, статті написані з використанням значної кількості джерел, як опублікованих, так і архівних. Характерною особливістю публікацій можна вважати те, що в них здебільшого переважає фактичний матеріал; досить детальне фіксування явищ, подій без належного узагальнення. Проте така деталізація давала змогу читачам не просто уявити сутність подій чи явищ, а бути начебто їх співучасником. Не можна не звернути увагу і на певну поверховість деяких статей.

Частина статей у збірниках присвячена історично-географічним описам окремих регіонів. Йдеться, зокрема, про Звенигородщину, Чернігівщину, Переяславщину, Київщину, Балтщину, Поділля, Харківщину. Досліджують автори і історію окремих міст і сіл. В збірниках є дописи про: Бориспіль, Васильків, Стародуб, Нікополь, села: Ядлівку на Переяславщині, Романівку на Київщині, Суличівку на Чернігівщині. Крім того відомості про окремі міста і села містяться в дописах про регіони. Так, в статті Михайла Карачківського «Матеріали до історії міст на Поділлі наприкінці XVIII віку»³¹, наводяться описи міст Балти, Брацлава, Вінниці, Литина, Лятичева, Могилева, Проскурова³².

Планами роботи Комісії передбачалось дослідження питань історії заселення України. Цій тематиці дослідники приділяли значну увагу. В статтях процес заселення позначався терміном «колонізація» і

²⁹ Історія Національної Академії наук України. 1924–1928. Документи і матеріали. — К., 1998. — С. 241.

³⁰ Тищенко М. Форпости, митниці та карантини на західному пограниччю, в зв'язку з зовнішньою торгівлею України в XVIII в. // Історично-географічний збірник, Т. 4. — К., 1931. — С. 37–107; Виноградський Ю. До історії колонізації середньої Чернігівщини. Там само. — С. 109–143.

³¹ Історично-географічний збірник. Т. 4. — К., 1931. — С. 161–187.

³² Назви міст подано за текстом статті.

аналізувався досить детально з урахуванням напрямів колонізації, зумовлених як історичними подіями, так і господарськими мотивами. Важливого значення в аналізі цих процесів дослідники надавали фольклору. Вивчаючи варіанти казок, легенд, переказів тощо в різних регіонах, дослідники робили відповідні висновки про міграційний рух населення і культурні зв'язки. Легенди, перекази розглядалися як «одна з невидних ниток, що пов'язувала різні регіони»³³. Початки дослідження регіональної специфічності простежуються в статті Ю.Виноградського на матеріалах Чернігівщини, Київщини, Звенигородщини, Галичини, Наддніпрянщини³⁴.

Процеси заселення території та міграційні потоки автори намагаються прослідкувати на підставі побутуючих у той час уявлень про можливість топонімічних підходів. Там, де це було можливо, залучалися археологічні матеріали. Якщо Чернігівщина на підставі аналізу археологічних знахідок описувалась починаючи з часів палеоліту, то Звенигородщина — лише за літописними джерелами XIV ст., в яких вона фігурує. Прослідковуючи міграційний рух населення, автори основну увагу звертають на сприятливі природні умови, які приваблювали людність. Йшлося про полювання, рибальство, бортництво.

Цікавий матеріал наводять автори про «колонізаційну діяльність» землевласників і монастирів, які «певними полегкостями» заохочували людей осідати на неосвоєних землях³⁵.

Рядом дописів представлена історія окремих міст і сіл. Основним джерелом для цих статей був Рум'янцевський опис. Саме тому в них подано великий обсяг емпіричного матеріалу, зібрати який поодиноким дослідникам за короткий термін було практично неможливо. Залучалися і матеріали полеміки, що точилася з приводу достовірності наведених в описі відомостей. С.Шамрай, який опублікував дві статті про місто Бориспіль, виклав у них свої міркування щодо даних, які містяться у 219 та 220 томах Рум'янцевського опису, а також у «Описах Малоросійского Киевского полку сотеному местечку Борисполь» 1766 р.³⁶.

Хоч автор хронологічно позначає дослідження XVIII ст., проте в роботі йдеться про більш ранні часи, зокрема щодо виникнення м. Борисполя. В свій час він існував, як оборонна база на кордоні, під

³³ Виноградський Ю. До історії колонізації середньої Чернігівщини // Історично-географічний збірник. Т. 3. — К., 1929. — С. 210.

³⁴ Там само.

³⁵ Див.: Юркевич В. Звенигородщина в XV–XVI вв. // Історично-географічний збірник. Т. 3. — К., 1927. — С. 19.

³⁶ Шамрай С. Місто Бориспіль у XVIII в. // Історично-географічний збірник. Т. 2. — К., 1928. — С. 35–38.

іншою назвою. І тільки після 1015 р., коли тут було вбито князя Бориса Володимировича, цю місцевість почали іменувати Борисовим полем. Автор прослідковує подальшу історію міста, аналізує адміністративний устрій переважно за козацьких часів, міський магдебурзький устрій після Хмельниччини, економічний стан різних соціальних груп міста.

Той же автор досліджує історію Василькова за період IX–XVIII ст. Він наводить цікаві відомості щодо виникнення Василькова і його назви. «За найдавніших часів, пише автор, це був торговельний і оборонний пункт, у литовсько-польську добу монастирське місто й важливий укріплений пункт проти татар, — нарешті у XVIII одночасно й торговельний і укріплений пункт і адміністративна одиниця...»³⁷. Посилаючись на археологічні джерела і численні друквані праці, автор доводить, що Васильків заснував Володимир Київський і назвав його на честь свого християнського імені Василевим. Першу звітку про місто, наголошує автор, знаходимо в літописах під 996 р.

Слід зазначити, що крім Рум'янцевського опису, автор використав значну кількість джерел. Це і літописи, і праці українських, російських і польських істориків, архівні матеріали. На цій багатій джерельній базі прослідкована історія Василькова, його занепади, руйнації, піднесення, подано детальний опис життя і господарської діяльності у XVIII ст.

Іншим шляхом пішла Ол.Грушевська у статті «З минулого м. Стародуба». Історію м. Стародуба вона прослідковує за матеріалами збірки «фамільних документів» старшинського роду Скорупів. Автор ставить завдання з'ясувати передумови зміцнення старшинського елементу в економічному житті за часів Гетьманщини XVII–XVIII ст. Аналіз економічної діяльності цього роду, зростання його маєтностей за рахунок купівлі і, переважно, за борги автор підтверджує архівними документами, а саме борговими зобов'язаннями³⁸.

В статті М.Карачківського «Матеріали до історії міст на Поділлі наприкінці XVIII віку» ця історія подається за матеріалами камеральних і топографічних описів кінця XVIII — початку XIX ст. за наступною структурою: географічне розташування міста, великі будівлі, церкви, панські двори, магістрати, єврейські школи, лазні, аптеки, промислові підприємства, крамниці, кількість міської людності та її заняття. Є в дописах і попередня історія міст, яка представлена за тією ж схемою.

³⁷ Шамрай С. Місто Васильків (IX–XVIII вв.) // Історично-географічний збірник. Т. 3. — С. 33.

³⁸ Грушевська Ол.Ол. З минулого м. Стародуба. Додаток // Історично-географічний збірник. Т. 3. — К., 1929. — С. 141–147.

Цікавим і досить змістовним є допис Г.Шапошнікова «Як виникло місто Никопіль». Відповідь на це питання автор дає, дослідивши велику кількість джерел. Як він сам зазначає, до цих джерел належать: народні перекази, літературні праці і архівні документи³⁹. Автор подає опис місцевостей з рукописних списків з «Книги Большому Чертежу», вперше надрукованій у 1773 році під назвою «Древняя Российская гидрография содержащая описание Московского государства рек, протоков, кладезей и какие по ним города и урочища и на каком оные расстоянии»⁴⁰.

Ця стаття, крім того, що вона цікаво написана, заслуговує на увагу з двох позицій. Перш за все йдеться про значну джерельну базу, що само по собі становить певний історичний інтерес. По-друге — про те, що автор саму історію міста розглядає на тлі історії держави. Йдеться і про відносини запорожців з російським урядом, всебічний розвиток торговельних відносин, російсько-турецьку війну та ін.

Стаття вже згадуваного С.Шамрая «Містечко Трипільля на Київщині» присвячена не стільки заснуванню, як історії Трипільля. Починає автор з посилання на статтю В.Г.Ляскоронського про Трипільля 1906 р. Загалом позитивно оцінюючи її, він проте наголошує, що стаття неповна, адже основна увага у ній зосереджена на князівській добі в історії міста і майже не йдеться про XVII–XVIII ст. Поміж тим автор прослідковує всю історію Трипільля, яка в нього базується на археологічних знахідках, літературних джерелах, літописах та архівних матеріалах. Автор показав, що досить вигідне географічне положення «на крутому мисі над Дніпром»⁴¹ забезпечило Трипільлю низку переваг щодо зростання і розвитку. Торговельний форпост на великому водному шляху «із Варяг в Греки» в другій половині XII ст. став княжим столом для різних другорядних князів⁴². Подальша історія Трипільля — це справжній калейдоскоп історичних подій. Іноземні навали, перехід в литовське, польське, козацьке, російське володіння і відповідна зміна власників негативно позначились на становищі мешканців. Конфлікти в Трипільлі, доводить автор, тривали аж до 1780 р., що зумовлювалось не в останню чергу його стратегічним положенням.

У збірниках є декілька дописів про села. В статті В.Юркевича «Романівка на Київщині» історія села XVII–XVIII ст. представлена переважно з позицій зміни його власників. В дописі абсолютно

³⁹ Шапошников Г. Як виникло місто Никопіль // Історично-географічний збірник. Т. 4. — К., 1931. — С. 190.

⁴⁰ ЦДАК України. Ф. 1235, оп. 1, спр. 1209, арк. 142.

⁴¹ Шамрай С. Містечко Трипільля на Київщині // Історично-географічний збірник. Т. 4. — К., 1931. — С. 10.

⁴² Там само. — С. 11.

відсутні посилання, що взагалі не характерно для збірника. Аналогічний характер носить стаття О.Грушевського «Суличівка на Чернігівщині XVII–XVIII ст.», проте в ній є посилання на Рум'янцевський опис і архіви.

Стаття І.Бойка «Село Ядлівка на Переяславщині у XVIII в.» представлена в схемі, більш притаманній збірнику. Висвітливши географічне положення села, його історію за часів Гетьманщини, автор наводить за Рум'янцевським описом дані про соціальний склад села та забезпеченість різних станів землею, худобою тощо.

Серія статей в збірниках присвячена питанням оборони прикордонних місцевостей, замків і, відповідно, стану їх мешканців. Людність прикордонних зон, яка постійно перебувала під загрозою нападів татарських загонів і навіть їх проривів через прикордонну лінію, повинна була весь час дбати про оборону замків. Адже замкові та міські укріплення забезпечували захист як міщан, так і мешканців околиць.

Цінним джерелом для дослідників цього питання слугували матеріали люстрацій замків XV–XVI ст. Автори статей звертають увагу на два домінуючих параметри у люстраціях. Це, передусім, стан прикордонної лінії, її обороноздатність, забезпеченість замків військовим зняряддям і матеріальними запасами на випадок облоги. По-друге — це соціальний стан місцевої людності, яка забезпечувала утримання замків у належному стані. Із шести статей, присвячених цьому питанню, чотири належали О.Грушевському. Авторами двох інших були О.О.Грушевська та Т.Фаранюк. О.О.Грушевська написала статтю «Київська форпостна лінія», в якій йшлося про стан лінії, її сполучення з митним кордоном, про військові команди, їх обов'язки, умови форпостного життя.

Т.Фаранюк в статті «Вінницька шляхта в XVI в.» аналізує проблеми, які виникали між шляхтою і адміністрацією з різних питань, особливо пов'язаних із станом оборони. Автор звертає увагу на те, «що постійний рефрен вінницьких люстрацій — це зазначення поганого стану укріплень та міста, небезпеки на випадок нападів»⁴³.

В статтях О.Грушевського значна увага приділена як безпосередньо питанню оборони замків, так і соціальному стану мешканців. В дописі «До історії сторожі в замках XV в.» детально проаналізовані характер, організація оборони, її особливості в різних замках. Автор чітко визначає види, напрями сторожі, її обов'язки, практику утримання. О.Грушевський звертає увагу на те, що проблема оборони викликала турботу не лише адміністрації, а й населення. Йдеться про те, що окремі верстви населення, які звертались із скаргами до адміністрації та ревізорів з приводу

⁴³ Фаранюк Т. Вінницька шляхта в XVI в. // Історично-географічний збірник. Т. I. — К., 1927. — С. 23.

недоліків оборони, несправедливих рішень адміністрації, разом з тим висловлювали не лише зауваження, а й надавали корисні поради «про стан сторожі, про недогляди в цій справі, про можливість поліпшення»⁴⁴.

В статтях «Луцьке міщанство в XVI в.» та «Питання оборони замків В. Кн. Литовського в XVI в.» йдеться про важливість для того часу проблеми оборони, про спільність інтересів різних верств населення щодо її забезпечення. Разом з тим автор наголошує, що ці інтереси значно різнилися, коли піднімались питання в проханнях про полегшення виконання зобов'язань та в скаргах на зловживання адміністрації.

В статтях «Міщанські підрахунки в ревізіях XVI в.» автор звертає увагу на активні дії міщанства щодо аналізу «складових частин прибуткового бюджету старостинського уряду» та його діяльності при розподілі робіт. Міщани уважно аналізували всі складові прибутків і видатки. Зокрема, вони скаржились на ухилення селян від виконання робіт у зв'язку з роздачею замкових сіл шляхті, яка «дбала про те щоб увільнити своїх селян від датків та роботизн»⁴⁵. Це турбувало міщан тому, що відповідні повинності, заявляли вони, перекладались на їхні плечі.

В цілому статті, які стосувались питань оборони, надто збіднені, фактично без посилянь на першоджерела. В них відсутні узагальнення і висновки. Безумовний інтерес становлять публікації з економічних питань. М.Тищенко опублікував статтю «Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст.». Вона, як засвідчує сам автор, становить лише частину праці про зарубіжну торгівлю України у XVIII ст.

Розвиток торгівлі автор аналізує досить детально. Він розкриває причини послаблення торговельних відносин між Лівобережною Україною і Кримом у XVIII ст., порівняно з попередніми століттями. Це й російсько-турецька війна 1736–39 рр., і система наказів російського уряду щодо регулювання торговельних відносин. Це накази про заборону вивозу з України ряду товарів, фактично найбільш експортоспроможних, накази про вивіз товарів за кордон лише через російські північні порти, заборона вивозити золоті і срібні гроші.

Проте, як пише автор, — «не зважаючи на все це, торгівля Лівобережної України з Кримом не поривалася»⁴⁶. Він досліджує

⁴⁴ Грушевський О. До історії сторожів замках XVI в. // Історично-географічний збірник. Т. 4. — К., 1931. — С. 1.

⁴⁵ Грушевський О. Міщанські підрахунки в ревізіях XVI в. // Історично-географічний збірник. Т. 3. — К., 1929. — С. 5.

⁴⁶ Тищенко М. Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. // Історично-географічний збірник. Т. 2. — К., 1928. — С. 87.

основні торгові шляхи, торгові центри, розкриває перелік товарів - як експортованих, так і імпортованих, показує еволюцію формування митних зборів і їх роль в торгівлі тощо.

Цікавою в дописі є інформація про початок формування офіційних торгових відносин з зарубіжними країнами. Йдеться, зокрема про торгову угоду між полтавським купецтвом і голландською компанією 1740 р.

В статті того ж автора «Форпости, митниці та карантини на західному пограниччю в зв'язку з зовнішньою торгівлею України в XVIII в.» фактично розписана географія торговельних відносин та детально проаналізовано рух товарів через митниці. В обох статтях присутня солідна джерельна база.

Звертались дослідники і до селянського питання. Так С.Шамрай в статті «Вінницьке селянство 1840 р.» пише про селянські заворушення, викликані нестерпними умовами життя і праці селянства. З допису О.О.Грушевської «З історії кріпацтва в XVIII в. на Гетьманщині» ми дізнаємося про практику продажу смоленськими поміщиками своїх кріпаків на Гетьманщині, куди вони приїздили за дешевим хлібом⁴⁷.

Не поминули в збірниках і робітниче питання. В статті П.Нечипоренка «Умови робітничої праці на Батуринських та Глухівських «національних строєнях» йдеться фактично не про найману робочу силу, а про відбування «державно-громадської повинності», яка була примусовою. Автор досліджує умови праці на будівництві в Батурині і Глухові, яке було розпочате за царським указом здобутим «прошенієм малоросійських депутатів 1748 г.»⁴⁸.

Написана на архівних матеріалах стаття містить детальне висвітлення організації праці на будівництві, умов життя і праці робітників, оплати праці. Автор виходить на певні узагальнення, чого бракує в багатьох статтях. Він пише, що XVIII в. на Україні — це доба запровадження кріпацької системи, «і таке з'явище, як масова мобілізація вільної людності, тільки всебічно сприяло запровадженню цієї кріпацької системи, проторювало для неї шлях»⁴⁹.

В статті М.Тищенка «Суконна фабрика київського «Приказа общественного призрения» досліджено питання організації суконних фабрик за ініціативою російського уряду у зв'язку із зростанням потреб на сукно для російської армії. Йдеться про кінець XVIII – початок XIX ст.

⁴⁷ Грушевська Ол. З історії кріпацтва в XVIII в. на Гетьманщині // Історично-географічний збірник. Том. 1. — К., 1927. — С. 121.

⁴⁸ Нечипоренко П. Умови робітничої праці на Батуринських та Глухівських «національних строєнях» // Історично-географічний збірник. Т. 1. — К., 1927. — С. 121.

⁴⁹ Там само. — С. 134.

Значний інтерес становить стаття С.Шамрая «До історії Київської сотні Київського полку», за яку вперто боролися і Росія і Польща.

В цілому слід зазначити, що наукові дослідження в рамках комісії не носили системного характеру. Не доводиться говорити про планування наукової роботи. Матеріали збірників складались або з частин вже готових наукових розробок, або частіше з переказів, тлумачень документів як, наприклад Рум'янцевського опису, гетьманських універсалів тощо.

Статті, як правило, насичені значним фактичним матеріалом без належного аналізу, узагальнень і висновків. Разом з тим, незважаючи на поверховість ряду статей, збірники комісії є значним джерелом історичних фактів як основи емпіричних знань. Крім того, досліджуючи творчий доробок науковців комісії, не слід забувати, що їм доводилось працювати в край важких умовах: практично при відсутності штатних працівників комісії, обмеженому фінансуванні і при цьому при постійній прискіпливій «увазі» і політичному тиску з боку державних і партійних органів.

Комісія залишила значний науковий доробок — як оприлюднений, так і той, що зберігається в архівах у рукописному вигляді. Наукові й методичні розробки комісії, дискусійні матеріали стали не лише фактичним джерелом для досліджень, вони безумовно заклали основи історично-географічних досліджень ХХ ст.

Оксана Сагач

**ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕНТРАЛЬНОЇ
АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ
КОМІСІЇ ПО ПІДГОТОВЦІ ДО ПЕРЕХОДУ
НА ТРИСТУПЕНЕВУ СИСТЕМУ
ВРЯДУВАННЯ У 1924–1925 рр.**

Друга половина 20-х рр. в СРСР стала часом експериментів в галузі адміністративно-територіального поділу, що обґрунтовувались економічними потребами та скороченням витрат на державний апарат. На створену в листопаді 1922 р. Центральну адміністративно-територіальну комісію було покладено підготовчу роботу у цій галузі та внесення відповідних законопроектів. Перший етап реформи був здійснений у 1923 р. — скасовано повіти й волості, замість 1102 повітів і 1989 волостей було створено 706 районів¹.

У 1924 р. знов постало питання про спрощення управлінської вертикалі. ЦАТК та губернські адміністративно-територіальні комісії залишились постійно діючими органами, до компетенції яких входило коригування недоліків адміністративно-територіального устрою, які виникли внаслідок поспіху під час проведення підготовчих робіт. На відміну від 1922 р., коли функції ЦАТК полягали в організації роботи та інструктуванні місцевих комісій, а останнім надавались самостійність та ініціатива, у 1924–1925 рр. діяльність ЦАТК зосереджувалася навколо аналізу роботи, проведеної губернськими комісіями та виявлення недоліків реформування, які в основному стосувались районного поділу².

У своїх діях комісія спиралась на постанову 4 сесії ВУЦВК VII скликання від 4 листопада 1923 р. «Про підсумки та чергові завдання районування України». В означеній постанові підсумки реформи визнавались як такі, що цілком відповідають поставленій меті — спрощення й скорочення радянського апарату та його зміцнення і наближення до населення. Одночасно в документі зазначалось, що

¹ *Верменич Я.В.* Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування. Ч. 2 / Я.Верменич. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 51.

² ЦДАВО. — Ф. 1. Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. — Оп. 4. — Спр. 1205. Проект постанови про роботу ЦАТК з 1925 по 1928 рр. та затвердження плану робіт на 1928–1929 рр. Тези доповіді та план робіт 1928–1929 рр. — 1928 рр. — Арк. 24–30.

по відношенню до районного поділу проведена робота слід вважати попередньою. Переробка проектів окружного поділу дозволялась тільки за наявності очевидних похибок. Особливу увагу ЦАТК звертала на необхідність перевірки правильності вибору районних центрів. Порушення неділимості волостей допускалось тільки в тих випадках, коли цього вимагали населення або місцеві ради і коли без перенесення населеного пункту з одного району в інший доцільний вибір адміністративного центру ставав неможливим³.

У циркулярі ЦАТК від 2 лютого 1924 р. вказувалось на те, що заяви про затвердження змін у районному поділі не завжди були достатньо обґрунтованими та вичерпними за своїм змістом, а деякі губернії взагалі надавали тільки протоколи ГАТК. З метою вдосконалення роботи місцевих комісій ЦАТК розробила «Інструкцію по складанню проектів змін в адміністративно-територіальному поділі»⁴. В «Інструкції» визначались правила подання клопотань щодо змін в адміністративно-територіальному поділі.

У відповідності до вказаної постанови 4 сесії ВУЦВК ЦАТК, окрім вказаної інструкції, оприлюднила ряд директив, які безпосередньо охоплювали методи проведення робіт з адміністративно-територіального реформування. Так, при постановці питання щодо розформування районів вимагалось представлення обґрунтованих мотивацій — приміром, щодо невисокої територіальної та економічної потужності адміністративно-територіальної одиниці, відсутності необхідних умов для формування районного бюджету, незручності шляхів сполучення та зв'язку населених пунктів зі своїм райцентром, а також адміністративного й економічного тяжіння території одного району до адміністративного центру іншого. Перенесення ж районних центрів дозволялось лише за принципом поєднання ознак адміністративного, господарського та культурного тяжіння території району до населеного пункту, з урахуванням зручності шляхів сполучення та наявності засобів зв'язку. Часткові зміни районних кордонів, такі як перенесення окремих населених пунктів з одного району в інший, допускались тільки за наявності зручності, адміністративного та господарського тяжіння і побажань населення.

³ ЦДАВО. — Ф. 1. Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. — Оп.2. — Спр. 610. Доповідь ЦАТК при ВУЦВК, огляди, відомості про районування та стан радянського будівництва УСРР. — 1926 р. — Арк. 108–200.

⁴ ЦДАВО. — Ф. 1. Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. — Оп. 2. — Спр. 1819. Обіжники ЦАТК про порядок роботи губернських адміністративно-територіальних комісій про виділення окремих районів, заселених національними меншинами в самостійні адміністративно-територіальні одиниці. — 1924 р. — Арк. 3–7.

Загалом, як витікає з вище вказаного, найбільшого значення під час створення районів набували адміністративні чинники, а завдання полягали в тому, щоб об'єднати в одній адміністративній одиниці населені пункти, однорідні за своїми економічними характеристиками, поєднані історико-побутовими умовами, пов'язані транспортним сполученням із задовільними умовами зв'язку. До уваги також бралися щільність та ступінь концентрації населення, його соціальний та національний склад⁵.

Вже на початку 1924 р. був виявлений ряд помилок, допущених під час встановлення районного поділу, а саме: деякі районні адміністративні центри виявились малопотужними як в економічному, так і в адміністративному відношенні; райони значно відрізнялись як за чисельністю населення, так і за кількістю населених пунктів; іноді реєструвалася невідповідність адміністративних кордонів межах земельних товариств. Зважаючи на названі недоліки, протягом 1924 р., з метою удосконалення районного поділу проводились такі адміністративно-територіальні перетворення: ліквідувались малопотужні райони, здійснювалось перенесення районних адміністративних центрів в економічно потужніші населені пункти, з одночасним перейменуванням районів. Вказаних змін зазнав адміністративно-територіальний поділ у всіх губерніях України.

Так, значних змін зазнав районний поділ Харківської губернії. Доповідь Харківської ГАТК «Про діяльність та намічені корективи в адміністративно-територіальному поділі» була заслухана в ході засідання ЦАТК від 21 липня 1924 р.⁶ Означена доповідь містила пропозиції щодо внутрішньогубернських змін, які в основному стосувались районного поділу. У Сумській окрузі пропонувалось: Тростянецький район з Сумської округи перенести до складу Охтирської, розформувати Михайлівський район, Новодмитрівську сільраду зі складу Славгородського перенести у Краснопільський район⁷. ЦАТК затвердила означені пропозиції: переведення центру Тростянецького району, враховуючи тяжіння населення, до Охтирки; розформування Михайлівського району у зв'язку з його малочисельністю та тяжінням населення до Лебедин та Охтирки, з перерахуванням Михайлівської, Червленської, Курганської, Анакської сільрад до складу Лебединського району, а Василенківської, Грунської і

⁵ ЦДАВО. — Там само. — Арк. 9–11.

⁶ ЦДАВО. — Ф. 1. Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. — Оп. 2. — Спр. 1818. Протоколи засідань ЦАТК. Оригінали. — 1924 — Арк. 22–31.

⁷ ЦДАВО. — Ф. 1. Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. — Оп. 2. — Спр. 1858. Матеріали про районування Харківської губернії. — 1924 р. — Арк. 11–13.

Катеринівської до Шепетівського району; перерахування Ново-Дмитрівської сільради, враховуючи близькість (10 км) до Краснопілля. У Охтирській окрузі пропонувалось розформування одного району, перенесення сільрад з округи в округу та з району в район⁸.

За постановою ЦАТК, у зв'язку з малочисельністю населення (14728 чоловік)⁹ та економічною відсталістю був розформований Новорябинівський район: Новорябинівська, Добренська, Старорябинівська, Яблочанська сільради та село Катеринівка Воскресенської сільради передавались до складу Кириківського району; Воскресенська та Купевахська сільради до Богодухівського району. За цією ж постановою Лютівська сільрада Сенянського району Охтирської округи перераховувались до складу Золочевського району Харківської округи; Буймерівська сільрада Чупаківського району — до складу Тростянецького району; Тарасівська і Пошнянська сільради Кирилівського району передавались до складу Велико-Писарівського району; Полянська та Печинська сільради Кириківського району — до Тростянецького району. У Харківській окрузі за постановою ЦАТК розформувались Козачолопатинський, Коротичанський, Циркунівський, Хотомлянський та Коробчанський райони¹⁰. У доповіді ГАТК зазначалось, що названі райони були розформовані окрвиконкомом без погодження з губвиконкомом ще у 1923 р., саме тому законодавчо затверджений адміністративно-територіальний поділ округи не співпадав з фактично існуючим¹¹. У постанові ж ЦАТК йшлося про те, що внаслідок давності розформування адміністративних одиниць в інтересах діяльності центральних і місцевих органів влади, згідно подання ГАТК, виникла необхідність клопотання перед ВУЦВК і СНК про затвердження означених коректив у адміністративно-територіальному поділі губернії та розділення території: Козачолопатинського району між Дергачівським і Золочівським районами; Коротичанського між Мерефянським, Харківським, Ольшанським районами; Циркунівського — між Липовецьким, Харківським, Дергачівським, Рубежанським районами; Хотомлянського — між Печенізьким, Рубежанським районами; Коробчан-

⁸ ЦДАВО. — Ф. 1. Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. — Оп. 2. — Спр. 1818. Протоколи засідань ЦАТК. Оригінали. — 1924 — Арк. 31–34.

⁹ Население Украины по данным переписи 1920 г. — Х.: ЦСУ Украины, 1923. — С. 17–23.

¹⁰ ЦДАВО. — Ф. 1. Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. — Оп. 2. — Спр. 1818. Протоколи засідань ЦАТК. Оригінали. — 1924 — Арк. 31–34.

¹¹ ЦДАВО. — Ф. 1. Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. — Оп. 2. — Спр. 1858. Матеріали про районування Харківської губернії. — 1924 р. — Арк. 7–9.

ського — між Печенізьким, Рубежанським районами; Коробчанського — між Печенізьким і Чугуївськими районами. В Ізюмській окрузі, згідно проекту ГАТК, був розформований Малокамишевський район. ЦАТК затвердила розформування своєю постановою, за якою Курульська та Новодмитрівська сільради передавались до складу Барвінківського району; Калінська, Сухокам'янська, Петропольська, Донецька, Бражківська, Должанська та Малокамишеватська сільради приєднувались до складу Ізюмського району¹².

У Куп'янській окрузі ГАТК винесла на розгляд пропозицію щодо розформування Шиповатського району та перенесення двох населених пунктів з району в район. ЦАТК затвердила проект своєю постановою, відповідно до якої Шевченківська, Шиповатська, Середньобурлуцька сільради передавались у склад Великобурлуцького району; Новобурлуцька та Юрченківська сільради — до Печеніжського району; Великохутірська сільрада — до Старовірівського району. Отже, загалом по Харківській губернії ЦАТК санкціонувала значні зміни в структурі округ, зменшення кількості районів¹³.

У 1924 р. у Волинській губернії був розформований Берездовський район Шепетівської округи. ЦАТК розглянула та затвердила проект Волинської ГАТК щодо змін адміністративно-територіального поділу в ході засідання від 21 липня 1924 р. Окрім розформування названого району, були затверджені 35 випадків перенесення сільрад з району в район¹⁴.

У листопаді цього ж року в Донецькій губернії був розформований Кам'янський район Старобільської округи та здійснено перенесення адміністративних центрів: у Нікопольському районі Маріупольської округи з с. Нікопольського в с. Петропавлівка одночасно з перейменуванням району у Петропавлівський; центр Мангуського району зазначеної округи перенесено до с. Ялта, а район перейменовано у Ялтинський; у Камишевахському районі Бахмутської округи з с. Камишевахи до с. Папасне, а район перейменовано у Папаснянський. Проект Донецької ГАТК щодо зазначених перетворень був затверджений ЦАТК постановою від

¹² ЦДАВО. — Ф.1. Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. — Оп.2. — Спр.1819. Обіжники ЦАТК про порядок роботи губернських адміністративно-територіальних комісій про виділення окремих районів, заселених національними меншинами в самостійні адміністративно-територіальні одиниці. — 1924 р. — Арк. 3–7.

¹³ ЦДАВО. — Ф.1. Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. — Оп.2. — Спр.1818. Протоколи засідань ЦАТК. Оригінали. — 1924 — Арк. 68.

¹⁴ ЦДАВО. — Там само. — Арк. 33–37.

¹⁵ ЦДАВО. — Там само. — Арк. 40–44.

Потреба у внесенні значних змін у структуру адміністративно-територіального поділу відчувалася і в Подільській губернії. Проект внесення коректив в районний поділ губернії розглядався ЦАТК 16 серпня 1924 р.¹⁶ Затверджувались пропозиції ГАТК щодо змін у Проскурівській, Кам'янецькій, Могилівській, Тульчинській, Гайсинській округах. Так, зі складу Волочиського району до складу Войтовського Проскурівської округи передавались селища Холодець, Купель, Нурчино, Чернявка та Крижанки, внаслідок чого змінювався кордон між районами. У Кам'янецькій окрузі здійснювались перерахування населених пунктів з метою зміни районних та окружних кордонів — с. Акинівка Чемерівського району переходило до складу Лянцькоруцького району, натомість села П'ятничани і Бурти — зі складу останнього до Орининського; село Глушковці Зіньковецького району переходило до складу Солобковецького, у свою чергу села Пакутинці, Черкасівка Солобковецького району — у Зіньковецький; села Остоя, Голозуб'янці, Змлинівка Міньковецького району — до Дунаєвецького; село Філянівка Воньковецького району до Ялтушковського району Могилівської округи. У Могилівській окрузі: село Примошениця Барського району передавалось у Ялтушковський район; село Андріївка Мурафського району — у Шаргородський; село Стіна Ямпільського району — до складу Томашківського району Тульчинської округи. У Тульчинській окрузі затверджувались наступні зміни: село Ратуша Томашпільського району передавалось до складу Ямпільського району Могилівської округи. З Гайсинської округи виділявся Джулинський район з центром у с. Джулинці, натомість були розформовані Красносільський, Устьянський та Затьковський райони¹⁷.

У Чернігівській губернії Остерський район з Ніжинської округи був перенесений у Чернігівську, а Парафіївський район Конотопської округи розформували. Проект Чернігівської ГАТК був розглянутий ЦАТК в ході її засідання від 17 грудня 1924 р. Корективи адміністративно-територіального поділу затверджувались постановою останньої¹⁸.

Підтримуючи клопотання Полтавського губвиконкому та проект місцевої ГАТК, ЦАТК своєю постановою від 21 липня 1924 р. затвердила розформування Ковалевського району Полтавської

¹⁶ ЦДАВО. — Там само. — Арк. 51–54.

¹⁷ ЦДАВО. — Ф.1. Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. — Оп.2. — Спр.1847. Матеріали про районування Подільської губернії (постанова, протоколи, заяви). — 1924 р. — Арк. 3–7.

¹⁸ ЦДАВО. — Ф.1. Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. — Оп. 2. — Спр.1818. Протоколи засідань ЦАТК. Оригінали. — 1924. — Арк. 60.

округи, враховуючи периферійне розташування районного центру, незручність адміністративного управління більшою частиною сільрад та побажання населення¹⁹. Територія адміністративної одиниці була поділена між Зеньковським, Опішнянським та Шиманським районами. У ході засідання від 1 жовтня 1924 р. ЦАТК ухвалила проект щодо перенесення районних центрів з сіл Устівці та Радіонівка в Велику Рогачку та Остапє. Постанова ж від 17 грудня 1924 р. затвердила проект ГАТК щодо перенесення районних центрів у Роменській окрузі: Капустянського району з села Капустинці в село Синівку та Бобринського району з села Бобрин в село Перекопівка. Означена постанова затверджувала також часткову зміну районних кордонів між Іркліївським та Єреміївським районами Золотоніської округи; Великобубнівським та Роменським Роменської округи; Кобелякським та Китайгородським Полтавської округи; Машівським, Красноградським, Сахновманським та Качівським Красноградської округи. Крім названих змін, п'ять сільрад розформованого Микола-Камишувахського району Харківської округи Харківської губернії перерозподілялись між районами Красноградської округи²⁰.

Питання щодо внесення коректив у районування Одеської губернії розглядалось у ході засідання ЦАТК від 17 вересня 1924 р. Заслухавши доповідь Одеської ГАТК, комісія дійшла висновку, що попередній проект районування губернії суперечив постанові IV Сесії ВУЦВК щодо оптимальної чисельності населення в районі. Держплану доручалось розглянути означений проект та надати свої висновки, керуючись постановою вищезазначеної Сесії ВУЦВК. Згідно висновків Держплану ЦАТК відхилила проект. На початок 1925 р., перерайонування губернії ще не було проведене, а його проект у відповідності з вказаними корективами так і не був складений²¹.

Впорядкування районного поділу проводилося аж до введення в дію постанови «Про ліквідацію губерній і про перехід на триступеневу систему управління», що відбулося влітку 1925 р.²² Так, 17 березня 1925 р. ЦАТК ухвалила постанову про розформування

¹⁹ ЦДАВО. — Там само. — Арк. 61–64.

²⁰ ЦДАВО. — Ф. 1. Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. — Оп. 2. — Спр.1854. Виписи з протоколів засідань окружних АТК та загальних зборів мешканців населених пунктів та заяви про зміну адміністративно-територіального поділу Полтавської губернії. — 1924–1925 рр. — Арк. 2–4.

²¹ ЦДАВО. — Ф. 1. Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. — Оп. 2. — Спр.1818. Протоколи засідань ЦАТК. Оригінали. — 1924 — Арк. 65–67.

²² ЗУ України. — 1925. — № 29–30. — Ст. 318.

Клишківського району Новгород-Сіверської округи Чернігівської губернії, враховуючи його невелику економічну потужність. Одночасно був відхилений проект розформування Хильчанського району тієї ж округи²³.

Треба зазначити, що в процесі проведення робіт з впорядкування адміністративно-територіального поділу намітилась тенденція, за якої внесення коректив в районний поділ в деяких губерніях виявило ухил в бік якомога більшого скорочення кількості районів, виключно з бюджетних міркувань, або ж, навпаки, в бік нового районування території з доведенням чисельності населення в районі до 100 тис. з економічних міркувань. Подібні тенденції, на думку ЦАТК, загрожували зривом робіт по корекції районного поділу. Отже, ЦАТК підтримувала далеко не всі пропозиції місцевих комісій²⁴.

Протягом 1924 р. та на початку 1925 р. зміни відбувались і на окружному рівні. Низка новостворених округ виявилась економічно слабкою, і питання про їх розформування постало одразу ж після проведення реформи. До таких округ належали Малинська, Шевченківська (колишня Корсунська) та Бердичівська округи Київської губернії, Охтирська округа Харківської губернії, Олександрійська та Бердянська округи Катеринославської губернії, Золотоніська та Красноградська округи Полтавської губернії, Гайсинська округа Подільської губернії та Сновська округа Чернігівської губернії²⁵.

Територія Малинської округи являла собою вузьку смугу, що тягнулась від Радомишля до Чорнобиля. Населені пункти, які належали до цієї округи, були мало пов'язані між собою та з окружним центром як економічним, так і культурним тяжінням. 28 жовтня 1924 р. ВУЦВК видав постанову про її ліквідацію²⁶. Згідно вказаної постанови, округа була розділена між Київською та Волинською губерніями²⁷.

²³ ЦДАВО. — Ф. 1. Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. — Оп. 2. — Спр. 1818. Протоколи засідань ЦАТК. Оригінали. — 1924 — Арк. 65–67.

²⁴ ЦДАВО. — Ф. 1. Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. — Оп. 2. — Спр. 1819. Обіжники ЦАТК про порядок роботи губернських АТК, про виділення окремих районів, заселених національними меншинами в самостійні адміністративно-територіальні одиниці. — 1924. — Арк. 14

²⁵ Матеріали по районуванню України. Низовое районування на 1 января 1924 г. — Х.: Государственная общеплановая комиссия Центрального Статистического управления., 1924. — С. 100–177.

²⁶ ЗУ України. — 1925. — № 11–12. — Ст. 96.

²⁷ ЗУ України. — 1924. — № 48. — Ст. 248.

Вперше ЦАТК розглянула клопотання Волинської губернії щодо включення до її складу Малинської округи зі складу Київської губернії, в ході засідання від 13 лютого 1924 р. та винесла постанову, згідно якої Малинський, Потіївський, Радомишльський та Коростишевський райони приєднувались до означеної адміністративно-територіальної одиниці. Питання вносилося на розгляд Держплану за участю представників зацікавлених губерній. Комісія районування Держплану схвалила розширення Волинської губернії за рахунок названої округи. Його проект в свою чергу направлявся на розгляд об'єданого засідання Раднаркому та ВУЦВК²⁸. Постановою Раднаркому від 24 квітня 1924 р. цей проект було відхилено. У свою чергу, ЦАТК визнала за необхідне розглянути питання щодо розформування Малинської округи в кордонах Київської губернії, як такої, що є економічно відсталою та з незадовільною адміністративно-територіальною конфігурацією. Пропозицію комісії з деякими змінами підтримала РНК²⁹. Своєю постановою від 27 жовтня 1924 р., у відповідності до рішення РНК (24 серпня 1924 р.), ЦАТК затвердила реформування округи та розділення її території між Київською та Волинською губерніями. Північно-східна частина, по кордону Розважівського району, залишалась у складі Київської губернії та приєднувалась до Київської округи; північна ж частина приєднувалась до Коростенської округи Волинської губернії. Остаточню її територію було розподілено 13 березня 1925 р.³⁰

Під час реформування 1923 р. кордони губерній, за винятком окремих випадків, залишались незмінними, що призвело до невдалої конфігурації окремих округ. Так, центр Бердичівської округи Київської губернії місто Бердичів — розташовувалось дуже близько до кордону Волинської губернії, що негативно впливало на його зв'язок з територією периферії. За постановою ЦАТК від 9 березня 1925 р. переконструювання округи планувалось у напрямі залізничної магістралі (Шепетівка — Козятин) за рахунок приєднання території південних районів Житомирської округи та північних районів Вінницької округи, з виділенням південних

²⁸ ЦДАВО. — Ф. 1. Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. — Оп. 2. — Спр. 1818. Протоколи засідань ЦАТК. Оригінали. — 1924. — Арк. 6–12.

²⁹ ЦДАВО. — Ф. 1. Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. — Оп. 2. — Спр. 1873. Матеріали про проведення районування території УСРР. — 1924. — Арк. 500

³⁰ ЦДАВО. — Ф. 1. Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. — Оп. 2. — Спр. 1818. Протоколи засідань ЦАТК. Оригінали. — 1924. — Арк. 61–68.

районів Бердичівської округи. За цим проектом зі складу Подільської губернії до Бердичівської округи Київської губернії передавались Малокутишанський та частини Терешківського і Уланівського районів Вінницької округи; зі складу Волинської губернії — частина Старокопачівського району Шепетівської округи та Любарський, Янушпільський, частини Чудновського, Троянівського, Солодківського, Андрушівського районів Житомирської округи. Натомість зі складу Бердичівської округи Київської губернії до складу Вінницької округи Подільської губернії передавались Липовецький, Ільїнецький та частина Присківського районів; до складу Житомирської округи Волинської губернії — Ходорковський район. Висунутий Волинським губвиконкомом протест щодо переконструювання Бердичівської округи ЦАТК відхилила. Остаточне уточнення кордонів доручалось Паритетній комісії з представників зацікавлених губерній та округ³¹.

У ході засідання Пленуму ЦАТК від 9 травня 1925 р. питання щодо зміни адміністративно-територіального поділу округи розглядалось за участю місцевих представників. Своєю постановою ЦАТК підтвердила попередню постанову щодо переконструювання Бердичівської округи. У постанові від 12 травня 1925 р. щодо змін адміністративно-територіального поділу Подільської та Волинської губерній, в частині про розформування Гайсинської округи Подільської губернії, за доцільне визнавалась передача села Хріновки Дашевського району названої округи до складу Бердичівської округи Київської губернії. В свою чергу, зі складу останньої до складу Вінницької передавались Липовецький та частина Ільчинецького районів. За цією ж постановою Любарський та Янушпільський райони Житомирської округи передавались до складу Бердичівської округи; території сільрад Андрушівського, Коднянського, Троянівського та Чуднівського районів перерозподілялись між Житомирською та Бердичівською округами³².

Необхідність розгляду та проведення в законодавчому порядку проектів розформування Гайсинської, Шевченківської, Олександрійської, Бердянської, Сновської, Красноградської, Золотоніської, Охтирської округ визначалась планом робіт ЦАТК на 1925 р.³³

³¹ ЦДАВО. — Там само. — Арк. 61–64.

³² ЦДАВО. — Ф. 1. Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. — Оп. 2. — Спр. 2712. Матеріали про районування території УРСР (протоколи, тези доповідей, листування). — 1925 р. — Арк. 4–7.

³³ ЦДАВО. — Ф. 1. Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. — Оп. 2. — Спр. 3152. Протоколи засідань ЦАТК та матеріали до них. — 1925. — Арк. 51–64.

Остаточним терміном проведення робіт по розформуванню названих округ визначалось 1 червня 1925 р.³⁴

Проект постанови ВУЦВК і СНК щодо розформування Гайсинської, Шевченківської, Олександрійської та Бердянської округ у відповідності до постанови Пленуму ЦАТК, у зв'язку з необхідністю додаткового уточнення окружних кордонів, виносився на розгляд Комісії по переходу на триступеневу систему управління. Розформування Золотоніської, Красноградської, Охтирської округ затверджувалось остаточно.³⁵ Їх окружні кордони встановлювались у відповідності до постанови ЦАТК від 11 травня 1925 р. Враховуючи природно-історичні умови, характер та ступінь економічного тяжіння, а також напрямок шляхів сполучення та зв'язку, з метою коригування кордонів округ, у зв'язку з розформуванням Охтирської округи Груньський, Рублівський та Котелівський райони передавались до складу Полтавської округи; Чупахівський та Тростянецький — до складу Сумської; Охтирський, Кириківський, Великописарівський, Краснокутський, Колонтаївський, Селянський та Богодухівський — до складу Харківської округи. З метою встановлення окружних кордонів, в процесі розформування Красноградської округи територія розподілялась наступним чином: Старовірівський та Кегичівський райони передавались до складу Харківської округи; Сахновцанський та Великобучковський райони — до складу Павлоградської округи; Нефоращанський та Косовський — до складу Катеринославської округи; Зачепилівський, Красноградський, Карлівський, Мощевський та Рунівський — до складу Павлівської округи. Беручи до уваги вказані зміни, базуючись на постанові паритетної комісії, ЦАТК визнавала за доцільне включення до складу Катеринославської округи Царичанського району Полтавської округи.

Під час розформування Золотоніської округи територія прикордонних районів перерозподілялась наступним чином: Переяславський район відходив до Київської округи; Ковалевський та Грабовський райони до Прилуцької округи; Єреміївський район — до Кременчуцької округи; Гельмязівський, Пісчанський, Золотоніський, Іркліївський та Чорнобаївський райони — до Черкаської округи. У зв'язку з розформуванням Сновської округи, спираючись на висновки паритетної комісії, ЦАТК визнала за необхідне розформування Синявського району, враховуючи його невелику економічну потужність та розмір території. Інші райони Сновської округи

³⁴ ЦДАВО. — Ф. 5. Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР. — Оп.1. — Спр. 335. Протоколи засідань президиума ЦАТК при ВУЦВК. — 1924–1925 рр. — Арк. 146.

³⁵ ЦДАВО. — Ф. 1. Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. — Оп. 2. — Спр. 3152. Протоколи засідань ЦАТК та матеріали до них. — 1925. — Арк. 308.

розподілялись за проектом, що був затверджений Президією Держплану України, а саме: Добрянський, Городянський, Тупичевський, Сновський включались до складу Чернігівської округи; Охрімівський та Холменський райони — до складу Новгород-Сіверської округи; Корюківський, Менський, Сосницький та Чорнотичський — до складу Конотопської округи. Натомість, враховуючи затверджені зміни, Плисківський район Конотопської округи передавався до складу Ніжинської округи³⁶.

Згідно названого проекту Гайсинську округу Подільської губернії планувалося розформувати з віднесенням території: Теплинського, Терновського та частини Грабовського районів до складу Уманської округи Київської губернії; Хацеватського району до складу Первомайської округи Одеської губернії; Дашевського та Ситковецького районів до складу Вінницької округи Подільської губернії; Гайсинського, Соболевського, Ладжинського, Бершадського, Ольгопольського, Джулинського районів до складу Тульчинської округи Подільської губернії. Шевченківська округа Київської губернії розформувалась з віднесенням території: Миронівського та Богуславського районів до складу Білоцерківської округи; Лисянського, Виноградського та частини Звенигородського районів до складу Уманської округи; Канівського, Тачанського, Корсунського, Ольшанського, Шполянського, Городищенського, Мокрокалигорського районів до складу Черкаської округи. Олександрійська округа Катеринославської губернії розформувалась з віднесенням території: Лиховського, Попельнастівського, Глинського, Красно-Кам'янського, Касівського, Ново-Георгієвського та Онуфрієвського районів до складу Кременчуцької округи Полтавської губернії; Верблюжського, Знам'янського, Ново-Пражського, Ново-Городківського, Цибулівського районів до складу Зинов'ївської округи Одеської губернії; Ново-Стародубського району до складу Криворізької округи Катеринославської губернії. Бердянська округа Катеринославської губернії розформувалась з віднесенням території: Берестовського, Новоспаського, частини Андріївського, Петропавлівського районів та міста Бердянськ до Маріупольської округи Донецької губернії; Пологського та Царекостянтинівського районів до складу Запорізької округи; Ногайського, Цареводарського, Чернігівського, Великотокмацького та Мовчанського районів до складу Мелітопольської округи³⁷.

³⁶ ЦДАВО. — Ф. 1. Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. — Оп. 2. — Спр. 1847. Матеріали про районування Подільської губернії (постанова, протоколи, заяви). — 1924 р. — Арк. 13–15.

³⁷ ЦДАВО. — Ф. 1. Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. — Оп. 2. — Спр. 3152. Протоколи засідань ЦАТК та матеріали до них. — 1925. — Арк. 300–305.

Проект розформування Шевченківської та Гайсинської округ, повторно переданий на розгляд ЦАТК, був затверджений її постановою від 12 травня 1925 р. Означеною постановою територія Шевченківської округи розподілялась у відповідності до проекту постанови ВУЦВК. Окрім вище названих, до складу Білоцерківської округи передавались Медвинський та Кошеватський райони; до складу Черкаської — Стеблівський і Мошенський райони. З метою врегулювання окружних кордонів та за умовами економічного тяжіння, зручності адміністрування і враховуючи невисоку економічну потужність розформовувались Ксаверівський і Телешківський райони Білоцерківської округи та Ходорівський і Хотівський райони Київської округи. Одночасно, у відповідності до проекту Київського губвиконкому, Брусилівський район Білоцерківської округи передавався до складу Київської округи³⁸.

Проект розформування Гайсинської округи цілком відповідав попередньому проекту ВУЦВК та СНК та був схвалений Укрдержпланом. Задля врегулювання окружних кордонів, у відповідності до клопотання місцевого населення, ЦАТК визнала за доцільне передачу чотирьох сільрад Оратівського району Уманської округи Київської губернії до складу Дашевського району Гайсинської округи, що розформувалася. У зв'язку з переходом на триступеневу систему управління ЦАТК і надалі вносила корективи в адміністративно-територіальний поділ Подільської губернії. Корективи торкнулись районування Вінницької, Проскурівської, Кам'янецької, Могилівської округ. Найбільших змін зазнали: Вінницька округа, в якій розформувався Юзвинський район; Кам'янецька округа, де розформувався Калюський район; Могилівська округа, у складі якої створювався новий Яругський район.

Проект розформування Олександрійської та Бердянської округ затверджувався постановою ЦАТК від 25 травня 1925 р.³⁹

Загалом підготовчі роботи, що їх проводила Центральна комісія по переходу на триступеневу систему управління, були закінчені на 1 квітня 1925 р. Реформа ж була санкціонована як губернськими з'їздами Рад, так і ІХ Всеукраїнським з'їздом. Одночасно затверджувалась і більшість окружних кордонів⁴⁰.

³⁸ ЦДАВО. — Там само. — Арк. 45–54.

³⁹ ЦДАВО. — Ф. 5. Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР. — Оп. 1. — Спр. 335. Протоколи засідань президиума ЦАТК при ВУЦВК. — 1924–1925 рр. — Арк. 146.

⁴⁰ ЦДАВО. — Ф. 1. Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. — Оп. 4. — Спр. 1205. Проект доповіді про роботу ЦАТК з 1925 по 1928 рр. та затвердження плану робіт на 1928 — 1929 рр. Тези доповіді та план робіт 1928–1929 рр. — 1928 рр. — Арк. 53.

Отже, з 15 червня 1925 р. територія України була поділена на 41 округу: Артемівську, Бердичівську, Білоцерківську, Вінницьку, Житомирську, Запорізьку, Зинов'ївську, Ізюмську, Кам'янецьку, Катеринославську, Київську, Конотопську, Коростенську, Кременчуцьку, Криворізьку, Куп'янську, Лубенську, Луганську, Маріупольську, Мелітопольську, Миколаївську, Могилівську, Ніжинську, Новгород-Сіверську, Одеську, Павлоградську, Первомайську, Полтавську, Прилуцьку, Проскурівську, Роменську, Сталінську, Старобільську, Сумську, Тульчинську, Уманську, Харківську, Херсонську, Черкаську, Чернігівську і Шепетівську. Окрім названих округ, до її складу входила рівнозначна останнім АМСРР. Згідно постанови ВУЦВК від 3 червня 1925 р. «Про ліквідацію губерній і про перехід на триступеневу систему управління» дев'ять губерній, що входили до складу УСРР, ліквідувалися станом на 1 серпня 1925 р⁴¹.

Аналіз діяльності ЦАТК упродовж двох років дає уявлення про те, наскільки складною в принципі є проблема територіального розмежування. Навіть за умов жорсткого централізованого управління й директивного регулювання не вдалося уникнути величезної кількості прорахунків, які виправлялися «на ходу» і доволі часто створювали нові проблеми й нестиковки. Досвід територіального реформування 20-х рр. минулого століття виявився у кінцевому підсумку негативним. Однак його все ж доведеться мати на увазі, коли назріла адміністративно-територіальна реформа почнеться у незалежній Україні.

⁴¹ ЗУ України. — 1925. — № 29–30. — Ст. 233.

Світлана Архипова

**ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК
КИЇВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ
В ХХ ст.**

Переорієнтація історичної науки у напрямі поглибленого дослідження освоєння територій, проблем розселення, розміщення продуктивних сил та відповідної інфраструктури — характерна риса сучасних підходів. У цьому контексті значного переосмислення зазнає історія міст. Однак «вітчизняне місто, попри наявність величезної кількості різноманітних праць з міської історії, ще не стало повноцінним об'єктом комплексних міждисциплінарних наукових досліджень»¹. Навіть столицю в територіальному розрізі досліджено явно недостатньо. Зусилля фахівців фокусуються переважно на прискіпливому вивченні правобережної частини Києва. Що ж до Лівобережжя, то у поле зору дослідників потрапляють лише окремі фрагменти формування його територіального обличчя, виробничої і соціальної інфраструктури. Виняток становить лише фундаментальна праця М.Рибаківа, але і його увага зосереджена переважно на правобережних територіях². Його перу належать і брошури про Дарницький і Харківський райони міста.

Таку ситуацію пояснити неважко: планомірне освоєння території Лівобережжя, порівняно з Правобережжям, почалося із майже тисячолітнім запізненням, хоч перші поселення тут з'явилися ще у кам'яному віці. Лівобережна територія була незручною для освоєння внаслідок розливів Дніпра під час повеней. Та й сама топографія місцевості аж до середини ХІХ ст. значно відрізнялася від сучасної. Ні Русанівської затоки й протоки, ні острова, на якому розташований Гідропарк, у ХVІІІ ст. не існувало. Русанівська затока утворилася у першій половині ХІХ ст. внаслідок з'єднання трьох озер з Чорторієм. Повені 1877 і 1882 рр. зруйнували дамбу, греблю, дерев'яний міст, і лише тоді Лівобережжя набуло сучасного вигляду. Невеликі поселення на лівому березі — Передмостова, Микільська, Воскресенська

¹ *Верменич Я.В.* Територіальна організація в Україні як наукова проблема: регіонально-історичний та політико-адміністративний виміри. — К., 2008. — С.95.

² *Рибаків М.О.* Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. — К.: Київ, 1997.

слобідки, Дарницькі хутори, утворювані переважно на землях, що належали Микільському й Печерському монастирям, дістали перспективу для розвитку лише в самому кінці XIX ст. у зв'язку з появою Ланцюгового (1857) та Залізничного (1870) мостів, а також модою на дачі. Найбільше серед лівобережних поселень — Мостова (Передмостова) слобідка — мало наприкінці XIX ст. понад 2,5 тис. мешканців.

На початку XX ст. побутувала думка, що Київ — це територія виключно на правому березі Дніпра. Лівобережні території, які сьогодні є складовою Дарницького району, в кінці XIX — на початку XX ст. входили до Остерського повіту Чернігівської губернії і не були частиною міста. До 1923 р. кордон між Київською і Чернігівською губерніями проходив річкою Чорториєм та Русанівським рукавом.

Порівняно повільне освоєння лівобережних територій лежить також у стратегічній площині. Від часів Петра I Київ вважався царським урядом вразливим у воєнному відношенні, а отже, значні території резервувалися для військових об'єктів та полігонів. Величезний артилерійський полігон на Лівобережжі було споруджено за наказом Олександра II від 15 січня 1868 р. У 80–90-х рр. XIX ст. його площу було значно розширено. Тут розташовувались 22 військові батальйони з артилерійськими батареями, військові лазарети, споруди для військових навчань юнкерів-артилеристів. На полігоні, який проіснував до 1941 р., відбувалися випробування гармат та іншого військового спорядження.

Допоки міська влада мала на правому березі достатній земельний ресурс для промислового й житлового будівництва (його створювали величезні площі під садами й виноградниками, а також можливість розширення аж до зони приміських лісів), вона не поспішала з освоєнням менш зручних лівобережних територій. Але кінець XIX ст. засвідчив майже цілковиту вичерпаність цього ресурсу. Отже, завдання «виходу на лівий берег» стало невідкладним. Прискорили його негативні процеси в соціальній сфері, які загрожували звуженням міських меж. Значне подорожчання землі й квартир у межах міста спричинило своєрідний «відцентровий рух»: мешканці Солом'янки, приміром, неодноразово зверталися до Сенату з проханням вилучити її разом з Батієвою горою з міських меж і зрештою в грудні 1802 р. дістали статус самостійного поселення. Згодом вони заявили навіть про намір створити окреме від Києва місто Олександрію, і міська дума упродовж 7 років мусила оспорювати новий статус Солом'янки, аж поки з великими зусиллями відновила попередній стан. Згодом почали рішуче обстоювати селищний статус мешканці Олександрівської слободи, яку на землях с.Совки утворили робітники Південно-Західної залізниці, що не могли жити в місті внаслідок дорожнечі.

До 1923 р. до складу Києва не входили і селища-супутники Дарниця, Микільська і Передмостова слобідки; адміністративно вони належали до Броварської волості Остерського повіту Чернігівської губернії. Хоча поряд з трьома хуторами, кожен з яких називався Дарницьким, з 1896 р. існувало дачне селище Нова Дарниця, а Микільська та Передмостова слобідки були центром розваг київської знаті, питання про їх включення до складу міста не виникало. Очевидно, це відбулося тому, що селитися тут було значно дешевше, а дачні потяги створювали досить комфортне сполучення. На 1909 р. в Дарниці нараховувалось близько 13 вулиць.

Історія того, як на колишніх монастирських землях виріс величезний промисловий лівобережний район Дарниця, заслуговує на спеціальне дослідження. В статті окреслено лише деякі віхи початкової історії Дарниці, в якій вигадка і легенди виразно прикрашають реальну картину.

Щодо походження назви існує кілька версій. Більшість дослідників пов'язує її зі словом «дарувати» («дар», «дарнь»). Слово багатозначне, звідси і багато версій. За однією з них, княгиня Ольга подарувала своєму сину Святославу озеро, яке від слова «дарувати» було назване Дарницьким і дало назву навколишній місцевості. Інші вважали, що за часів Київської Русі гості, які приїздили до княжого двору і зупинялися на лівому березі, привозили з собою дарунки, дари. Звідси і складне слово, утворене із «дар» і «ниць», тобто приносячи дари, гості падали на коліна. Треті впевнені, що все було простіше — ця земля була «дармова», бо її отримували безкоштовно. Енциклопедичний довідник «Київ» (1985 р.)³, Короткий топонімічний довідник «Київ»⁴, «Довідка про Дарницький район»⁵, путівник «Київ. Що? Де? Як?»⁶ подають аналогічні відомості. Однак жодна з цих версій не підтверджена документально. Є ще одна теорія походження назви, згідно з якою «дарниця» — це «сховище скарбів» — давань і благодіянь Божих. Мовляв, у цій місцевості за язичницьких часів богам приносили «дари». Місцина була містична, тут на Лисій горі відбувались унікальні явища — «відьмацькі шабаші».

Через відкритість рельєфу місцевість поволі заселялась. Тут починають виникати слобідки («свободи»), населення яких протягом кількох років повністю або частково звільнялось від податків

³ Киев. Энциклопедический справочник. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1985. — С. 165, 166.

⁴ Пономаренко Л., Різник О. Київ. Короткий топонімічний довідник. — К.: Павлім, 2003. — С. 32.

⁵ Дарницький район м. Києва (довідка для пропагандистів та агітаторів). — К., 1958. — С. 3–4.

⁶ Київ. Що? Де? Як? Фотопутівник. — К., 1980. — С. 123.

і несення повинностей. В основному слобідки належали монастирям, яким було вигідно, щоб на їх територіях селились люди. А оскільки на Лівобережжі знаходились володіння Микільського, Печерського, Видубицького, Братського та Михайлівського Золотоверхого монастирів, і конкуренція серед них була велика, то кожен з них намагався дати поселенцям якомога більше привілеїв. Звідси й відчуття, що земля діставалась чи не задарма, «дарницею». Передмостова слобідка була однією з перших на лівому березі, у якій почали селитися кияни і з якої почалось засвоєння ними «дармової землі».

Зростання ролі Києва у внутрішній та зовнішній торгівлі викликало необхідність надійних зв'язків Правобережжя з Лівобережжям та розвиток залізничного і водного транспорту. З початком будівництва мостів через Дніпро почалось масове заселення Лівобережжя. Перший міст, який згодом було названо Дарницьким, побудовано у 1870 р. У 1915 р. спорудили пішохідний міст, який з'єднував центральний парк з Трухановим островом. Однак під час Великої Вітчизняної війни всі дніпровські мости було зруйновано.

Інтенсивне освоєння Дарниці як житлового і промислового району відбулося з початком будівництва залізниці Київ-Курськ у другій половині XIX ст. У ті часи в містобудівній практиці існувала традиція запровадження промислово-селищних угруповань, початком яких було створення так званих «залізничних колоній» — спеціальних селищ для залізничників. До них, зокрема, належить селище Дарницького вагоноремонтного заводу, яке з'явилося у зв'язку з будівництвом залізниці у 1860-ті рр. і було назване Старою Дарницею. По інший бік залізниці в 1896 р. виникло дачне селище київської аристократії. Його, на відміну від Старої Дарниці, назвали Новою Дарницею. На листівках XX ст. писали «Дарниця. Близь Києва дачи».

У дореволюційні часи Дарниця була дачним селищем з населенням не більше 6 тисяч чоловік і нараховувала 1370 дворів. Київська буржуазія жила в розкішних умовах, а прості жителі — робітники і дрібні службовці — в бідності. Культурно-освітніх та лікувально-профілактичних закладів не було зовсім. Про благоустрій вулиць ніхто не турбувався. На території Дарниці розміщувався фанерний завод, яким володів капіталіст Гебель, два лісорозпиловальних заводи, що належали промисловцям Поліщуку і Яковенку⁷, декілька сотень дачних будинків. Частина Дарниці також належала купцям Гуревичу і Енштейну, полковникам Прохоровичу і Костенку⁸.

⁷ Лободін П. Сорок великих літ. // Вечірній Київ. — 1957. — 8 жовтня.

⁸ Дубінський М. Індустріальна Дарниця. // Більшовик. — 1938. — 7 листопада.

У 1920 р. польськими військами заводи були зруйновані. Відбудова промисловості почалася після закінчення громадянської війни.

Станом на 1912 рік у Києві функціонувало 12 міських ліній трамваю, що сполучали центр міста з околицями. Одна з трамвайних ліній сягала Дарниці (з Набережного шосе по Центральному мосту в Слобідку і через Русанівський міст у Дарницю). Вона обслуговувалася не електричними, а бензиномоторними вагонами. А в 1924–25 рр. Дарницю було з'єднано трамвайним сполученням з центром міста.

На планах і схемах міста, складених до початку Першої світової війни, Дарницю навіть не позначали. Говорити про неї почали у воєнні часи, оскільки на її території в роки війни існував найбільший в європейській частині Росії табір військовополонених з Австро-Угорщини, створений у 1915 р. А з лютого 1918 р. Дарниця стає пересильним табором для повернення німецьких полонених на батьківщину⁹. У червні 1916 р. тут перебувало понад 25 тис. бранців, з яких 1170 використовувалися на вуличних роботах. Смертність у таборі була величезною — за залізницею довелося відкрити нове кладовище, на якому упродовж двох років поховали близько 2 тис. військовополонених.

У 1917 р. Київ було поділено на 6 міліцейських районів. Під час переписів 1919, 1920 і 1923 рр. створено 23 переписові райони. Частина лівобережних територій увійшла до Гостинодворського району, що відносився до Подільської частини міста, в окремий район було виділено Труханів острів¹⁰.

В серпні 1918 р. секретаріат Київської міської управи видав документ про поділ міста на 17 районів. До **Слобідського** були віднесені ті, що раніше входили до Остерського повіту Чернігівської губернії — острів Долобецький, Передмостова і Микільська слобідки по північній межі і далі по шосе на Дарницю, включаючи станцію Дарниця й Інтендантське містечко; Кухмістерська слобідка по південній її окраїні до залізничного мосту, включаючи його і Печерську слобідку¹¹.

У березні 1919 року статистично-організаційним відділом при Виконкомі був розроблений план розбивки Києва на ряд самостійних комун із власними адміністративними і продовольчими органами, школами і т.д. За цим планом місто поділялось на 25 комун, які мали

⁹ *Нахтігаль Р.* Дарницький табір військовополонених під час Першої світової війни // Український історичний журнал. — № 2. — К., 2010. — С.113.

¹⁰ *Боровський М.* Національно-соціальні перегрупування людності міста Києва в пореволюційних часах (1917-1923) // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. — К., 1926. — С. 471.

¹¹ Державний архів м. Києва (далі — ДАК). — Ф.163, оп.8, спр.86, арк.68–71.

цифрову нумерацію, Лівобережжя відносилось до Гостиннодворської і Труханоострівської комун¹².

У 1921 р. лівобережна частина Києва називалась Слобідським районом, згодом вона стала частиною Печерського і Подільського районів.

Поступово територія міста збільшувалась. Ще в 1922 р. губернська комісія по встановленню міської межі представила розроблений проект розширення смуги м. Києва на затвердження Наркомзему і НКВС, які з ним погодились. Але новим земельним кодексом, затвердженим ВУЦВК у листопаді 1922 р., були анульовані існуючі тоді положення про розширення міст. В 1923 р. проведено адміністративно-територіальну реформу, за якою волості і повіти замінялись на більш укрупнені одиниці — райони і округи. До Київської округи входили Микільське лісництво, Передмостова слобідка та ін. Згідно положенням Раднаркому Нова і Стара Дарниця, Воскресенська, Микільська, Кухмістерська слобідки та інші місцевості були включені до міської смуги¹³. Однак це була лише формальність, процес «включення» розтягнувся на роки.

В жовтні 1923 р. було складено опис земель, що входять до міської смуги згідно плану, складеному Комісією Правбюро ВУЦК з націоналізації земель і зміненому постановою Колегії Наркомзему від 8 жовтня 1923 р. За цим планом до міської смуги були зараховані Микільський хутір, Воскресенська, Микільська, Кухмістерська слобідки, Нова та Стара Дарниця та інші місцевості¹⁴.

У грудні 1925 р. на засіданні президії Київського Окрвиконкому (далі — ОВК) було прийняте рішення віднести до поселень міського типу Микільську, Кухмістерську слобідки, Стару й Нову Дарницю та ін. Передмостову слобідку було ухвалено остаточно приєднати до Києва¹⁵.

Всі міські поселення у 1926 р. Київським ОВК рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів були поділені на 3 групи: 1) *селища сільського напрямку* — з повною або переважною більшістю сільськогосподарських занять населення. Такий статус, зокрема, мала Воскресенська слобідка (1057 чол.); 2) *селища та місцевості, які мають міський напрямок* і міцно зв'язані з Києвом. До них належала Передмостова слобідка, заселена переважно київськими робітниками, службовцями, крамарями і т.д. (4882 чол.); 3) *приміські*

¹² «Коммунар». — 1919, 27 марта, № 26.

¹³ Список поселень Київської округи. — К., 1926. — С.1.; «Пролетарская правда». — 1923 — 28 октября, № 247 (662).

¹⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління. — Ф. 2, оп. 2, спр.608, арк. 237.

¹⁵ Там само. — Ф.1, оп.3, спр.618, арк. 27.

поселення з міським напрямом. Такими є Стара та Нова Дарниця (2768 чол.), Микільська слобідка (4608 чол.), Кухмістерська слобідка (977 чол.) та ін.¹⁶

Характерним для зазначених поселень був тісний зв'язок з Києвом відносно занять населення. Коли виключити з них Дарницю, яка була старим дачним поселенням, заселеним переважно робітниками і службовцями, то решта поселень зберегли деякий зв'язок з сільським господарством, але лише у вигляді підсобного заняття внаслідок нестачі земельних ділянок.

Тому київський ОВК подав клопотання до ВУЦВК про затвердження наступного рішення: Передмостову слобідку включити до складу м. Києва; Микільську, Кухмістерську слобідки, Стару, Нову Дарницю та ін. зарахувати до розряду поселень міського типу, підпорядкувавши їх безпосередньому керуванню ОВК. Решту поселень, що входили до міської смуги, було вирішено залишити в розряді поселень сільського типу¹⁷. Станом на 1926 р. Микільська, Кухмістерська слобідки, Стара Дарниця, Дарницьке лісництво та ін. були включені до селітебно-будівельної смуги Києва¹⁸.

Аз 1 лютого 1927 р., згідно постанови Президії ВУЦВК, відбулося **остаточне** приєднання до м. Києва Старої та Нової Дарниці, Микільської, Кухмістерської слобідок та інших місцевостей. 8 березня 1927 р. Постановою Президії Київського ОВК вони були підпорядковані Київській міськраді¹⁹. Міська територія поступово розширювалась. Після приєднання поселень вона збільшилась до 39,9 тис. га²⁰.

11 березня 1934 р. за ухвалою Київської міської ради у місті було утворено 4 районні ради. Але цей поділ виявився невдалим. Окрайні території міста були розподілені нерівномірно між усіма районами. Зокрема, Дарниця, Пуца, Куренівка і Слобідка увійшли до Петрівського району²¹.

Робота у напрямі нового перегляду меж районів і ліквідації існуючих розбіжностей почалася у тому ж 1934 р. Мотивувалася вона потребами забезпечення належного обслуговування околиць, зокрема Слобідки і Дарниці. З Слобідок і Дарниці разом з мостом ім. Є.Бош створили **Лівобережний район**, якому був забезпечений

¹⁶ Там само. — арк. 20 зв. — 21.

¹⁷ Там само. — арк. 21 зв. — 22.

¹⁸ ДАК. — Ф.Р-1, оп.1, спр.323, арк. 1.

¹⁹ Вісник обов'язкових постанов Київського окрвиконкому. — № 3(24). — С. 11.

²⁰ Шулькевич М.М., Дмитренко Т.Д. Киев. Архитектурно-исторический очерк. — 6-е изд., перераб. и доп. — К.: «Будівельник», 1982. — С.127.

²¹ ДАК. — Ф.Р-1, оп.1., спр. 6455, арк. 2.

промисловий розвиток за рахунок ряду підприємств, в тому числі вагоноремонтного заводу. Особливий наголос робився на розмежуванні із залізницею і таборами. Труханів острів залишався за Петрівкою²². Постановою Президії міськради було ухвалено здійснити перехід на нове районування з 1 січня 1935 р²³.

3 квітня 1935 р. згідно постанови Київського облвиконкому Президією ЦВК УСРР було утворено **Дарницький район**, площею 8000 га²⁴, до складу якого увійшли 18 населених пунктів Київського лівобережжя з населенням 54 тис. жителів²⁵. На той час це був єдиний київський лівобережний район, до складу якого ввійшли слобідки Микільська, Кухмістерська, Воскресенська, Передмостова; селища Осокорки, Позняки, Биківня, Дарницького вагоноремонтного заводу та ін.

29 березня 1936 р. Київська міська рада затвердила проект нового адміністративного районування, який передбачав замість існуючих 5-ти районів утворити 8, у тому числі Дарницький. Проект вступив у дію з початку 1937 р.²⁶ В 1941 р. територія міста досягла 68 тис. га²⁷. На лівому березі Дніпра в Дарницькому районі був передбачений новий промисловий район. З 1935 до 1941 рр. на забудову Лівобережжя Києва уряд виділив понад 300 млн. карбованців.

У передвоєнні роки, на випадок знищення існуючих на той час залізничних мостів, у районі Києва-Дарницького та Північного передбачалося прокладання двох тунельних переходів: Північного (Оболонь — Вигурівщина) та Південного (Жуків острів — острів Водників — Осокорки). Роботи розпочались з 1936 р., але у липні 1941 р. були припинені.

Селище Стара Дарниця 1940 року набуло виразного промислового забарвлення: тоді ж став до ладу завод регенерації гуми — поблизу реконструйованого фанерного заводу. У 1940 р. в Києві налічувалось близько 1200 підприємств — майже в 7 разів більше, ніж у 1913 р. Дарницький район перетворився на найбільший індустріальний район міста. Тут були побудовані вагоноремонтний

²² Там само. — арк. 2 зв.

²³ Там само. — арк. 3 зв.— 4.

²⁴ Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. — 1935. — № 11–12. — П. 54. — С. 7.

²⁵ Рибаків М.О. Адміністративно-територіальний поділ м.Києва: із давнини до сьогодення // Науковий вісник Української академії внутрішніх справ. Науково-теоретичний журнал. 1998. — № 1. — С. 24.

²⁶ ДАК. — Ф.Р-1, оп.1, спр.9318, арк.1—1 зв.

²⁷ Шулькевич М.М., Дмитренко Т.Д. Киев. Архитектурно-исторический очерк. — 6-е изд., перераб. и доп. — К.: «Будівельник», 1982. — С.128.

і хіміко-фармацевтичний заводи, м'ясокомбінат, фабрика штучного шовку й ендокринних препаратів, хлібозавод і ряд інших підприємств.

Але напад німецько-фашистських військ перетворив київську околицю в мертву зону — були спалені всі будівлі Старої і Нової Дарниці, Соцмістечка, Труханового острова, Передмостової і Микільської слобідок; залізничний вузол Київ-Дарниця отримав великі пошкодження. З квітня 1941 р. у Дарниці знов почав функціонувати табір для військовополонених, тепер уже радянських. З 1944 р. у ньому утримувалися солдати вермахту.

З 1949–50 років почався інтенсивний розвиток Дарниці, який значно випереджав довоєнний рівень. Відбудова міста після Великої Вітчизняної війни здійснювалась за генеральним планом, затвердженим Радою Міністрів УРСР в 1949 р. терміном на 20 років. Зокрема, вже в 1947 р. розпочалось будівництво поселень для робітників лісохімзаводів. У 1965 р. введено в експлуатацію наземну лінію метрополітену з трьома станціями — «Гідропарк», «Лівобережна» і «Дарниця». В 1965 р. до складу Дарницького району було включено Микільський лісовий масив (між вулицями Тростянецькою і Славгородською).

23 травня 1969 р. згідно з Указами Президії Верховної Ради УРСР було створено Дніпровський район²⁸ за рахунок частини Дарницького району і міських передмість.

30 грудня 1987 р. Указом Президії Верховної Ради УРСР було створено Ватутінський район — за рахунок розукрупнення Дніпровського району, а також Харківський — за рахунок територій Дарницького, Московського і Печерського районів²⁹. До складу Харківського району ввійшли Березняки, Осокорки, Позняки і частина хутора Шевченка.

Ще в липні 1986 р. Генеральним планом було затверджено розширення меж міста. Тогочасний адміністративно-територіальний устрій столиці здійснювався за партійним принципом. Бралися за основу не кількість мешканців, не містобудівні норми, не оптимальність організації комунального чи транспортного обслуговування, а кількість партійних організацій. Відповідно до радянської символіки, часто всупереч історичним традиціям, обиралися й назви районів. 28 грудня 2000 р. проблему районування обговорювали на засіданні Колегії столичної держадміністрації³⁰. Рішенням Київської міської ради № 162/1139 від 30 січня 2001 р. «Про адміністративно-

²⁸ Відомості Верховної Ради УРСР. - № 24. — К., 1969. — С.203.

²⁹ Там само. — № 2. — К., 1988. — С.46.

³⁰ Скільки районів має бути на адміністративній карті Києва? //«Хрещатик». — 2001. — 11 січня — № 1.

територіальний устрій м. Києва» в місті було утворено 10 районів. У Дарницькому станом на 1 січня 1999 р. чисельність населення становила 250 тис. чол.³¹.

Зараз лівобережна частина міста — одна з найбільших промислових зон столиці, центр великих промислових підприємств. Тут збудована єдина механізована гірка на всій Південно-Західній залізниці. Діють виробниче хіміко-фармацевтичне об'єднання «Дарниця», філія Українського центрального інституту ендокринології й органотерапії, студія «Укртелефільм», шовковий комбінат, м'ясокомбінат, комбінат штучного волокна, найпотужніша в Києві ТЕЦ, регенератно-гумовий, танкоремонтний, вагоноремонтний, сміттєспалювальний заводи, Бортницька станція аерації тощо.

³¹ «Хрещатик». — 2001. 27 лютого — № 21.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Архипова Світлана (Київ) — співробітник сектора теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України

Бабюх Юрій (Київ) — аспірант сектора теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України

Вербиленко Галина (Київ) — молодший науковий співробітник сектора теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України

Верменич Ярослава (Київ) — д.і.н., завідувача сектором теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України

Гриценко Антон (Москва) — к.геогр.н., науковий співробітник Інституту географії РАН

Качаєв Юрій (Київ) — к.геогр.н., старший науковий співробітник відділу суспільно-географічних досліджень Інституту географії НАН України

Кирчанів Максим (Воронеж) — к.і.н., викладач кафедри міжнародних відносин і регіонознавства Воронежського державного університету

Мареш Тереза (Польща, Бидгощ) — доктор Університету Казимира Великого

Маловічко Сергій (Москва) — д.і.н., професор, завідуючий кафедрою історії Російського державного аграрного університету — МСГА ім. К.А.Тімірязєва

Нагорна Лариса (Київ) — д.і.н., професор, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Підгрушний Григорій (Київ) — д. геогр. н., завідувач відділу суспільно-географічних досліджень Інституту географії НАН України

Репіна Лоріна (Москва) — д.і.н., професор, заступник директора Інституту всесвітньої історії РАН, керівник Центру інтелектуальної історії ІВІ РАН

Рум'янцева Марина (Москва) — к.і.н., доцент, завідувача кафедри джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін Історико-архівного інституту Російського державного гуманітарного університету

Сагач Оксана (Чернігів) — аспірантка сектора теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України

Служинська Іванна (Київ) — аспірантка сектора теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України

Федорова Лариса (Київ) — к.і.н., старший науковий співробітник центру «Зводу пам'яток історії та культури України» Інституту історії України НАН України (Київ)

Чорновол Ігор(Львів) — к.і.н., старший науковий співробітник відділу нової історії Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України

Наукове видання

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
Збірник наукових статей. Вип. 5

Головний редактор *В. Смолій*

Відповідальний редактор *Я. Верменич*

Відповідальний секретар *О. Андрощук*

Верстка та оригінал-макет *Л. Мигаля*

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. Збірник наукових статей / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор Я. Верменич. — Вип. 5. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — 235 с.

Для науковців, політиків, управлінців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться регіональною історією України.

Підписано до друку 16.06.2011 р. Формат 70x100 1/16

Ум. друк. арк. 19. Обл. вид. арк. 18.

Наклад 300. Зам. 16. 2011 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ 1, Грушевського, 4.

